

GJUHËSI BALLKANIKE

SHABAN DEMIRAJ

Dy fjalë

Duke pasur parasysh zhvillimin e studimeve krahasuese mbi gjuhët ballkanike sidomos pas botimit të veprës së Kristian Sandfeldit më 1930, m'u duk e arsyeshme të përgatis për lexuesin shqiptar një vepër sintetizuese mbi gjuhësinë ballkanike, ku pasqyrohen edhe ndihmesat e gjuhëtarëve të ndryshëm në këtë fushë studimesh. Hartimi i një vepre të tillë ishte i nevojshëm edhe për të vënë në dukje në mënyrë më të plotë se deri sot të dhënat e shqipes, që dëshmojnë për tiparet ballkanike të saj. Por hartimi i kësaj vepre paraqiste edhe vështirësi të shumta, që kishin të bënin jo vetëm me përzgjedhjen e lëndës, por edhe më shumë me shpjegimin e zështjeve në mënyrë sa më të argumentuar. Uroj që kjo vepër të ndihmojë sadopak për zhvillimin e mëtejshëm të studimeve krahasuese në fushën e ballkanistikës.

Me këtë rast, e quaj për detyrë të falënderoj nga zemra Dr. Remzi Nesimin për interesimin e madh, që ka treguar për botimin e kësaj vepre, si edhe për korrektimin e bocave të saj.

Një falënderim të përzemërt u shpreh edhe recensuesve: Dr. Luan Starova, Dr. Jorgji Gjinari dhe Dr. Seit Mansaku.

Autori

PASQYRA E LËNDËS

<i>Dy fjalë</i>	5
<i>Kreu I</i>	
<i>Hyrje</i>	15

- *Nga historiku i studimeve:*

- Ndihmesat e B. J. Kopitarit (& 1).
- Ndihmesat e Fr. Mikloshiçit (& 2).
- Ndihmesat e Balkan komission-it të Vjenës (& 3).
- Ndihmesat e G. Weigand-it (& 4).
- Ndihmesat e Kr. Sandfeldit (& 5).
- Ndihmesat e A. Selishçevit (& 6).
- Rrethi gjuhësor i Pragës (& 7).
- Kongreset e AIESEE-së (& 8).
- Përpyekjet për shpjegimin e burimit të ballkanizmave: teza e ndikimit të greqishtes, të latinishtes, të substratit (&& 9-10).
- Si duhet vështruar problemi i burimit të ballkanizmave në gjuhët e ndryshme ballkanike? Parime dhe vërejtje të përgjithshme.

Kreu II

- Gjendja gjuhësore e Gadishullit Ballkanik në lashtësi* 27
- Popujt dhe gjuhët që fliteshin në Gadishullin Ballkanik para dyndjes së fiseve i.e. (&& 1-3).
- Gadishulli Ballkanik dhe gjuhët ballkanike (&& 4-5).
- Grekët e vjetër dhe gjuha e tyre. Dokumentimi shkrimor dhe evolucioni i greqishtes (&& 6-7). Ndarja dialektore e greqishtes së vjetër (& 7). Pozita e greqishtes në rrethin e gjuhëve i.e. (& 8). Sistemi fonetik dhe struktura e saj gramatikore (&& 9-11). Çështje që mbeten për t'u sqaruar (&& 12-13).
- Fqinjët veriorë të grekëve - maqedonët dhe gjuha e tyre (&& 14-15).

- fqinjët veriperëndimorë të grekëve - të ashtuquajturit epirotë dhe gjuha e tyre (&& 16-17).
- Ilirët - shtrirja e tyre tokësore. Gjuha e ilirëve - *kentum* apo *satem*? - dhe çështja e vazhdimësisë ilire-shqiptare (&& 18-22).
- Gjuhët e viseve lindore të Ballkanit - trakishtja, dakomizishtja dhe karakteri i tyre *satem*. (&& 23-26).
- Gjendja gjuhësore e Gadishullit Ballkanik pas pushtimit romak (& 27).

Kreu III

Gjendja e sotme gjuhësore në Gadishullin Ballkanik 49

- Gjuhët që fliten sot në Gadishullin Ballkanik (&& 1-2).

- *Shqipja:*

Ku flitet? (& 3). Emërtimi gjuhë *e arbëneshe/ e arbëreshe* dhe *shqipe* (& 4). Burimi i gjuhës shqipe dhe dokumentimi i saj shkrimor (&& 5-7). Shqipja gjuhë i.e. dhe veçoritë e saj kryesore (& 8). Ndarja dialektore e shqipes (& 9). Dukuritë ballkanike kryesore të saj (& 10).

- *Greqishtja e re:*

Ku flitet? Emërtimet *elinë* dhe *grekë* (& 11). Greqishtja e shkruar (& 12). Sistemi fonetik dhe struktura gramatikore e saj (& 13). Dukuritë ballkanike kryesore të greqishtes (& 14).

- *Rumanishtja:*

Ku flitet? Burimi dhe vendi i formimit të saj (&& 15-16). Dokumentimi shkrimor (& 17). Sistemi fonetik dhe struktura gramatikore (& 18). Ndarja dialektore (& 19). Dukuritë ballkanike kryesore (& 20).

- *Gjuhët sllave të Ballkanit:*

Evucioni i tyre në truallin ballkanik (& 21).

a) *Bullgarishtja:*

Ku flitet? Emërtimi i saj (& 22). Dokumentimi shkrimor dhe periodizimi (& 23). Sistemi fonetik dhe struktura gramatikore (& 24). Ndarja dialektore dhe dukuritë ballkanike kryesore (& 25).

b) *Maqedonishtja:*

Ku flitet? Emërtimi i saj (& 26). Sistemi fonetik, struktura gramatikore dhe ndarja dialektore (& 27). Dukuritë ballkanike kryesore (& 28).

c) *Serbokroatishtja:*

Ku flitet? Emërtimi i saj. Serbët dhe kroatët në rrjedhën e shekujve. Dokumentimi shkrimor (& 29). Tiparet gjuhësore kryesore (&& 30-31).

Kreu IV

Disa bashkëpërkime në fushën e fonetikës 71

- Nga historiku i çështjes (& 1). Ndhimesa e Mikloshiçit (& 2). Ndhimesa e Havranekut (&& 3-4). Gjendja e sotme e studimeve (& 5).
- Theksi në greqishte (& 6), në rumanishte (& 7), në bullgarishte e maqedonishte (& 8), në shqipe (& 9). Risitë kryesore në fushën e theksimit (& 10).
- Mënjanimi i dallimeve kuantitative në sistemin e zanoreve në gjuhët ballkanike (& 11) dhe në gjuhën shqipe (& 12).

- Shfaqja e zanores *ë* në gjuhët ballkanike (&& 13); në rumanishte (& 14), në shqipe (& 15). *Ë*-ja e theksuar e toskërishtes (&& 16-17). Zanorja *ë* në bullgarishte (& 18).
- Rotacizmi në toskërishte (& 19). Çështja e lidhjes së rotacizmit të toskërishtes me atë të rumanishtes (& 20).

Kreu V

Bashkëpërkimi i rasave gjinore dhe dhanore

85

- Nga historiku i çështjes (&& 1-2).
- Si paraqitet kjo dukuri?
Në greqishte (& 3); në shqipe (& 4); paranyjëzimi i gjinores në shqipe dhe sqarimi historik përkatës (&& 5-8); në rumanishte (& 9); paranyjëzimi i gjinores në rumanishte (& 10); në bullgarishte e maqedonishte (& 11).
- Përdorimi i dhanores së përemrave vetorë edhe me vlerë gjinoreje në disa gjuhë ballkanike (& 12). Si paraqitet kjo dukuri në gjuhën shqipe? (& 13).
- Shpjegimet e ndryshme për bashkëpërkimin e rasave gjinore e dhanore (& 14): Hipoteza e substratit (& 15); hipoteza e ndikimit grek (& 16); hipoteza e ndikimit latin (& 17). Si duhet shpjeguar kjo dukuri? (& 18).

Kreu VI

Prapavendosja e nyjës shquese

99

- Në cilat gjuhë del nyja shquese e prapavendosur? (&& 1-2).
- Nga historiku i studimit të kësaj dukurie ballkanike (hipotezat e ndryshme) (&& 3-4).
- Koha e shfaqjes së nyjës së prapme:
Në gjuhët sllave të Ballkanit (& 6); në rumanishte (& 7); në gjuhën shqipe (& 8).
- Mendimet e ndryshme për shfaqjen e nyjës së prapme në gjuhët ballkanike:
Mendimi i Reichenkron-it (& 9); hipoteza e burimit sllav (& 10); hipoteza e ndikimit latin (& 11); hipoteza e ndikimit grek (& 12); hipoteza e substratit (& 13); hipoteza e ndikimit të shqipes mbi rumanishten (& 14).
- Si duhet shpjeguar lindja e nyjës së prapme shquese në shqipe dhe rumanishte? (&& 15-16).

Kreu VII

Format e kohës së ardhme

109

- nga historiku i çështjes (& 1).
- Konsiderata të përgjithshme mbi format e kohës së ardhme në gjuhët i.e. (&& 2-4).
- Formimi i kohës së ardhme nëpërmjet foljeve ndihmëse “dua” dhe “kam” në gjuhët ballkanike (& 5):
në greqishte (& 6); në gjuhët sllave të Ballkanit (& 7); në bullgarishte e maqedonishte (& 8); në serbokroatishte (& 9); në rumanishte (& 10); e ardhmja e së shkuarës dhe e ardhmja e përparme në rumanishte (& 11); në gjuhën shqipe (tipat e ndryshëm) (& 12); tipi me “do”, shtrirja gjografike dhe vjetërsia (&& 12-14); e ardhmja e ndërtuar me ndihmësen “kam” në gjuhën shqipe (&& 15-16). Cili tip i së ardhmes është më i hershëm në shqipe? (& 17).
- Mendimet e ndryshme mbi burimin e së ardhmes me ndihmësen “dua” në gjuhët ballkanike; teza e Sandfeldit dhe ajo e Weigand-it etj. (& 18).

- Si duhet sqaruar zësjtja për gjuhët e ndryshme të Ballkanit? (&& 19-24).

Kreu VIII

Rimarrja e kundrinave

127

- Nga historiku i trajtimit të kësaj dukurie ballkanike (& 1).
- Rimarrja e kundrinës së drejtë të shprehur nëpërmjet vetorëve të dy vetave të para, përkatësisht nëpërmjet fjalësh të tjera në gjuhën shqipe. (&& 2-3). Rimarrja e kundrinës së zhdrejtë në shqipe (& 4). Si shprehej më parë kundërvënia *remë ~ temë* në gjuhën shqipe? (& 5). Faktori kryesor që i ka dhënë shkas rimarrjes së kundrinave (&& 6-7) dhe koha e shfaqjes së kësaj dukurie në shqipe (& 8).
- Rimarrja e kundrinave në rumanishte dhe koha e shfaqjes së saj (&& 9-10). Vështrimi i kësaj dukurie në evolucionin e saj historik (&& 11-12).
- Rimarrja e kundrinave në bullgarishte e maqedonishte (&& 13-14) dhe koha e shfaqjes së saj (& 15).
- Rimarrja e kundrinave në greqishte dhe koha e shfaqjes së saj (&& 16-17).
- Mendimet e ndryshme mbi burimin e kësaj dukurie në gjuhët ballkanike: Mendimi i Mikloshizit dhe i Leskien-it mbi ndikimin e substratit (&& 18-19). Mendimi i Ilievskit (&& 20-21). Mendimi i Boissin-it për shqipen (&& 22-23). Mendimi i Budagovit për rumanishten (& 24). Mendimi i Lopashovit (& 25). Teoria e gjymtyrimit aktual të fjalisë (& 26).
- Si duhet shpjeguar kjo dukuri në gjuhët ballkanike (&& 27-30) dhe në gjuhët romane perëndimore (& 31).

Kreu IX

Mënjanimi i paskajores

147

- Paskajorja në gjuhët ballkanike dhe i.e. (konsiderata të përgjithshme (&& 1-5).
- Mënjanimi i paskajores: në greqishte (& 6); në gjuhët sllave të Ballkanit (& 7); në rumanishte (&& 8-9).
- Zësjtja e paskajores në gjuhën shqipe (&& 10-11); forma e pashtjellë e tipit *me ba* dhe ajo e tipit *për të bërë* (&& 12-14).
- Mendimet e ndryshme mbi mënjanimin e paskajores në gjuhët ballkanike (& 15): Hipoteza e trako-shqipes (Weigand, Gabinskij etj.) (&& 16-17); teza e ndikimit grek (Sandfeld etj.) (&& 18-19); hipoteza e ndikimit latin (Reichenkron) (& 20); mendimi për një zhvillim paralel (& 21).
- Si duhet shpjeguar kjo dukuri për gjuhët ballkanike në përgjithësi dhe për gjuhën shqipe në veçanti? (&& 22-24).

Kreu X

Disa bashkëpërkime të tjera midis gjuhëve ballkanike

165

- Numërorët 11 - 19 (& 2).
- Forma e vetës së tretë njëjës të foljes “*kam*” në përdorim pavetor (& 3).
- Forma analitike e së kryerës me ndihmësen “*kam*” në disa gjuhë ballkanike; mendimet e ndryshme për burimin e saj (& 4).

- Haborja e shqipes dhe “mënyra e ritregimit” në bullgarishte e maqedonishte - pikat e takimit dhe mendimet e ndryshme mbi burimin e tyre (&& 5-9).

Kreu XI

- Bashkëpërkime midis shqipes dhe rumanishtes* 173
- Bashkëpërkimet kryesore (& 1).
 - Bashkëpërkimet e vjetra leksikore midis këtyre dy gjuhëve (&& 2-4) dhe mendimet e ndryshme mbi burimin e këtyre bashkëpërkimeve (&& 5-6). Si duhet parë kjo çështje? (&& 7-9).
 - Përemrat dhe ndajfoljet e tipit *kush-do*, *ku-do* etj., *ndo-kush*, *ndo-kund* etj., *di-kush*, *di-ku* etj. përkatësisht *cine-va*, *unde-va* etj., *ori-cine*, *ori-unde* etj., *neucare* etj. (& 10).
 - Ndërrimi i gjinisë së disa emrave jo-frymorësh në shumës (&& 11-13).
 - Nyjat e përparme në shqipe dhe rumanishte (& 14); ndryshimet midis tyre (& 15). Si duhet shpjeguar ky bashkëpërkim? (&& 16-18).
 - Prapavendosja e përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm (& 19).
 - Disa përdorime tipike të pjesores së shkuar pësore në këto dy gjuhë (& 20).

Kreu XII

- Disa bashkëpërkime në fushën e fjalorit në gjuhët ballkanike* 187
- Trajtimi i kësaj çështjeje deri sot dhe si duhet vështruar ajo (&& 1-2).
 - Huazimet nga greqishtja e vjetër, e mesmja dhe e reja (&& 3-5).
 - Huazimet latine (&& 6-8). Vjetërsia e huazimeve latine në shqipe (&& 9-10).
 - Huazimet sllave të periudhave të ndryshme (&& 11-13).
 - Huazimet prej burimi turk (&& 14-15). Disa prapashtesa turke në gjuhët e Ballkanit (& 16).
 - Përmbledhje në gjuhën anglishte 201
 - Bibliografi 235
 - Treguesi i autorëve të cituar. 257
 - Treguesi alfabetik i çështjeve 263

KREUI

HYRJE

1. Dukuritë e përbashkëta të gjuhëve ballkanike kanë tërhequr prej kohësh vëmendjen e shumë studiuesve. Me sa dimë, i pari dijetar, që vuri në dukje disa nga këto dukuri të përbashkëta, që gjuhëtari me origjinë sllovene B.J. Kopitar¹. Në monografinë e tij të vitit 1829 *Albanische, walachische u. bulgarische Sprache*, duke u mbështetur jo vetëm në fjalët e përbashkëta, por edhe në “strukturën e njëjtë gramatikore”, Kopitari arriti në përfundimin e entuziazmuar: “Kështu, pra, deri në kohën e sotme në veri të Danubit në Bukovinë, Moldavi dhe Vllahi, Transilvani, Hungari, si edhe në anën tjetër të Danubit në Bullgarinë e mirëfilltë, pastaj në të gjithë vargun e Alpeve të Ballkanit, në kuptimin e vjetër më të gjerë të këtij vargmali, nga njëri det në tjetrin, në vargmalet e Maqedonisë, në Pind dhe përmes Shqipërisë sundon vetëm një formë gjuhësore, por me tri lloje lënde gjuhësore (nga të cilat njëra është vendëse, ndërsa dy të tjerat kanë ardhur nga perëndimi dhe nga lindja².”

Siç shihet, Kopitari këtu merr në vështrim rumanishten (vllahishten), bullgarishten dhe shqipen³. E kjo është e shpjegueshme, po të kihet parasysh se ai në monografinë e tij është ndalur më fort në prapavendosjen e nyjës shquese, dukuri kjo që është shfaqur pikërisht në këto gjuhë (shih kreun VI). Një gjë tjetër, që bie në sy në përfundimin e Kopitarit, është mendimi i tij që në të tria këto gjuhë “sundon vetëm një formë gjuhësore, por me tri lloje lënde gjuhësore”. Sado që në këtë mendim ka njëfarë teprie, sidomos kur është fjala për bullgarishten, e cila mbetet gjithnjë një gjuhë sllave jugore, prapë nuk mund të mos mbahet parasysh fakti që bullgarishtja dhe (sidomos) maqedonishtja i janë nënshtruar prej kohësh procesit të ballkanizimit, që i ka bërë ato të dallohen gjithnjë e më shumë nga gjuhët e tjera sllave, përfshirë këtu edhe serbokroatishtja (shih III/21-28).

Në monografinë e tij (f. 272) Kopitari ka prekur edhe dukuri të tjera gramatikore të përbashkëta të gjuhëve të lartpërmendura, si mënjanimi i paskajores dhe formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse “dua”.

2. Me zhvillimin e madh, që mori gjuhësia krahasuese i.e. gjatë shekullit XIX, sidomos në gjysmën e dytë të atij shekulli, ishte e natyrshme që dukuritë e përbashkëta të gjuhëve të Ballkanit të tërhiqnin gjithnjë e më shumë vëmendjen e gjuhëtarëve të ndryshëm. Një nga këto dukuri të përbashkëta, prapavendosja e nyjës shquese, tërhoqi

¹ Filolog slloven (Repnje, Slloveni, 1780 - Vjenë 1844). Është autori i së parës gramatikë shkencore të sllovenishtes (1808).

² Nxjerrë nga vëllimi II, f. 253, i veprave të ribotuara të Kopitarit (Ljubljana 1945).

³ Në atë kohë (dhe deri vonë) maqedonishtja nuk trajtohej si gjuhë më vete, por si një dialekt (perëndimor) i bullgarishtes (shih edhe III/26)

edhe vëmendjen e indoevropianistit të shquar gjerman A. Schleicher⁴. Por dukuritë e përbashkëta të gjuhëve të Ballkanit filluan të bëhen objekt studimi sistematik sidomos pas botimit të monografisë “Die slavischen Elemente im Rumunischen” të Franc Mikloshizit⁵. (: 1861).

Në këtë monografi vihen në dukje një numër dukurish të përbashkëta të gjuhëve të Ballkanit dhe pikërisht: 1) Formimi i kohës së ardhme me anë të foljes “dua” në serbishte, bullgarishte, rumanishte, në greqishte të re dhe në shqipe. 2) Zhdukja e paskajores dhe zëvendësimi i saj me lidhoren në bullgarishte, në greqishte të re, në shqipe dhe në rumanishte e pjesërisht edhe në serbishte. 3) Përdorimi i së njëjtës formë rasore për gjinoren e dhanoren në bullgarishte, rumanishte dhe shqipe. 4) Prapavendosja e nyjës shquese në bullgarishte, rumanishte dhe shqipe. 5) Prania e zanores ë në bullgarishte, rumanishte dhe shqipe. 6) Rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë në bullgarishte, rumanishte, në greqishte të re dhe në shqipe. 7) Formimi i numërorëve 11-19 nëpërmjet një parafjale të ndërfutur midis numërorit të vogël dhe numërorit *dhjetë* në rumanishte, shqipe dhe në gjuhët sllave⁶. Burimin e këtyre dukurive të përbashkëta të gjuhëve të Ballkanit, në përgjithësi, Mikloshizi (f. 8) është i prirur ta kërkojë tek “elementi i lashtë autokton” dhe shton “... dhe ne besojmë që ai element të ketë qenë i afërt me shqipen e ditëve tona, të cilën ne e konsiderojmë si vazhduesen e ilirishtes...”

Po në këtë monografi (f. 8v.) Mikloshiçi ka vënë në dukje edhe disa bashkëpërkime leksikore midis shqipes dhe rumanishtes, duke renditur një numër fjalësh, “që ndeshen vetëm në këto dy gjuhë, ose këtu ato përdoren me një kuptim të veçantë, ose paraqisin disa veçori fonetike, të cilat vërehen edhe në elementin e tyre latin.”⁷

Edhe në punime të tij të tjera Mikloshiçi ka trajtuar çështje, që në një mënyrë a në një tjetër lidhen me problemet e ballkanologjisë. Mjafton të përmendim këtu tri studimet e tij kushtuar gjuhës shqipe⁸, si edhe studimin e tij *Mbi ndikimin e turqishtes në strukturën gramatikore të gjuhëve të Evropës Juglindore*⁹ etj. Prandaj Mikloshiçi është konsideruar me të drejtë jo vetëm si themelvënësi i sllavistikës moderne, por edhe si një ndër pionierët e ballkanologjisë.

3. Veprimtaria e gjerë shkencore e Mikloshiçit do të ketë ushtruar një ndikim jo të vogël edhe në krijimin e Komisionit Ballkanik pranë Akademisë së Shkencave të Austrisë, i

4. August Schleicher (1821-1868) është autor i disa veprave, ndër të cilat edhe *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (1861-1862). Në një vepër kushtuar gjuhëve të Evropës (1850) ai përmend edhe bashkëpërkimin e rumanishtes, shqipes dhe bullgarishtes në prapavendosjen e nyjës shquese.

5. Franc Mikloshiçi (1813-1891), profesor i filologjisë sllave në Universitetin e Vjenës (qysh nga viti 1848) dhe anëtar i Akademisë së Shkencave të Austrisë (qysh nga viti 1851), është autor i disa veprave të rëndësishme, ndër të cilat një vend të veçantë zë kryevepra e tij *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* në katër vëllime (1852-1875)

6. Shih Mikloshiçi: 1861, 6-8.

7. Ndër këto mund të përmenden: *avull: abur, brez: brû, buzë: buzë, gropë: groapë, gurmaz: grumaz, gushë: gupë, mal: mal*, (më fort në kuptimin *breg lumi*), *përrua: pîrû, vatër: vatrë* etj. (shih edhe X/3-10).

8. Është fjala për *Albanische Forschungen*: I. *Die slavischen elemente im albanischen mit einer Einleitung* (1870); II. *Die romanischen Elemente im Albanischen* (1870); III. *Die Form entlehnten Verba im Albanischen* (1871).

9. *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen* (1889).

cili, duke filluar nga fundi i shekullit të kaluar, u ka kushtuar një interes të veçantë problemeve të gjuhësisë ballkanike¹⁰.

Midis atyre që me punën e tyre e gjallëruan veprimtarinë e Komisionit Ballkanik të Vjenës, një vend të veçantë zë gjuhëtari i talentuar Gustav Meyer-i¹¹. Ai i kushtoi një vëmendje të posaçme sidomos analizës historike të fjalorit të gjuhës shqipe, duke e vështruar atë edhe në përjasje me leksikon e gjuhëve të tjera, përfshirë këtu edhe gjuhët ballkanike, sidomos greqishtja dhe rumanishtja. Meyer-i në punimet e tij të shumta trajtoi, në mënyrë të krahasuar, edhe çështje të fonetikës historike të shqipes si edhe çështje të rëndësishme të greqishtes së re¹².

4. Një ndihmesë të rëndësishme për zhvillimin e mëtejshëm të studimeve ballkanologjike ka dhënë edhe gjuhëtari i njohur gjerman Gustav Weigand¹³, i cili u mor me probleme të rëndësishme të rumanishtes, të bullgarishtes dhe të shqipes. Midis vjetëve 1925-1928 ai nxori edhe katër vëllime të vjetarit *BA (Balkan Archiv)*, ku u botuan studime të tij dhe të disa dijetarëve të tjerë për çështje të ndryshme të gjuhëve ballkanike.

Weigand-i (: BA I, f, X) ishte i mendimit se dukuritë e përbashkëta të gjuhëve ballkanike e kishin burimin tek veprimi i substratit trak (shih shënimin 14). Në këtë pikë mendimi i tij takohet me atë të Mikloshiçit (shih & 2), por me këtë ndryshim që, ndërsa ky i fundit mendonte se në gjuhën shqipe vazhdonte të mbijetonte ilirishtja, Weigand-i e konsideronte shqipen si bijë të trakishtes¹⁴.

Ndihmesa të rëndësishme për studimin e krahasuar të gjuhëve ballkanike të veçanta e, si rrjedhim, edhe për zhvillimin e mëtejshëm të studimeve të krahasuara ballkanologjike në përgjithësi kanë dhënë edhe një varg gjuhëtarësh të tjerë, ndër të cilët duhen përmendur sidomos Pedersen, Jokli; P. Skoku, G. Papahaxhiu, A. Rosetti, Vl. Georgievi, Çabej etj.¹⁵

5. Studimi i krahasuar i gjuhëve ballkanike mori formën dhe përmasat e një disipline të veçantë me botimin e veprës themelvënëse *Linguistique balkanique - problèmes et résultats* (1930) të gjuhëtarit të shquar danez Kristian Sandfeld¹⁶. Në këtë vepër

¹⁰ Me nismën e këtij komisioni janë botuar një varg monografish të rëndësishme për gjuhët ballkanike nën rubrikën *Schriften der Balkankommission*. Me veprimtarinë e këtij komisioni janë të lidhur emrat e gjuhëtarëve të tillë të shquar si G. Meyer-i (shih shën. 11,12), G. Weigand-i (shih & 4) etj.,

¹¹ G. Meyer-i (1850-1900), albanolog i shquar gjerman, profesor në Universitetin e Gracit (Austri), është autor i një vargu veprash të rëndësishme kushtuar studimit diakronik të gjuhës shqipe. Ndër këto duhen përmendur: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache* (1891), *Albanesische Studien I-VI* (1883-1897). Ai ka botuar edhe një gramatikë të shkurtër të gjuhës shqipe (1888), si edhe studime të tjera, nga të cilat duhet përmendur sidomos *Die Stellung des Albanesischen im Kreise der indogermanischen Sprachen* (1884).

¹² Meyer-i është marrë edhe me probleme të greqishtes e të turqishtes. Ai ka botuar, ndër të tjera, edhe një gramatikë të gjuhës greke (1880/1896) dhe *Neugriechische Studien I-IV* (1884-1895).

¹³ G. Weigand-i (1860-1930), romanist dhe ballkanolog me emër, profesor në Universitetin e Leipzig-ut, është autor i disa botimeve të rëndësishme për gjuhët ballkanike në përgjithësi dhe për rumanishten në veçanti.

¹⁴ Shih artikullin e tij "*Sind die Albaner die Nachkommen der Illyrier oder der Thraker?*" (BA III, 237-251), ku jepen dymbëdhjetë argumente për të mbrojtur hipotezën e prejardhjes trake të shqipes (shih për këto edhe Demiraj: 1988, 151 v., me vërejtjet përkatëse). Në të vërtetë, hipoteza për prejardhjen trake të shqipes është më e vjetër (shih Demiraj, *po aty*, 149 v.).

¹⁵ Këtu nuk po ndalemi në ndihmesat e veçanta të këtyre gjuhëtarëve në lëmin e ballkanistikës.

¹⁶ Kjo vepër është botuar më parë danezisht me titullin *Balkanfilologien* më 1926 në Kopenhagë.

sintetizohen arrijtet e deriatëhershme në fushën e studimit të krahasuar të gjuhëve ballkanike dhe shtrohen për diskutim e për zgjidhje një varg problemesh të rëndësishme të kësaj disipline të re. Sandfeldi merr në shqyrtim këtu jo vetëm bashkëpërkime të përgjithshme ose të pjesëshme midis gjuhëve ballkanike sidomos në fushën e fjalorit dhe të gramatikës, por edhe huazimet e ndryshme leksikore¹⁷. Kurse bashkëpërkimeve në fushën e fonetikës u kushtohet pak vend¹⁸.

Në këtë vepër Sandfeldi, në kundërshtim me pikëpamjet mbizotëruese të deriatëhershme (shih && 3-4), mbrojti tezën, sipas së cilës faktori kryesor për përhapjen e dukurive të përbashkëta të gjuhëve ballkanike ka qenë greqishtja, që ishte gjuha zyrtare e Perandorisë Bizantine dhe e kishës ortodokse¹⁹.

6. Pothuaj në të njëjtën kohë me Sandfeldin, me çështjen e dukurive të përbashkëta të gjuhëve ballkanike u mor edhe gjuhëtari rus A. Selishçev, *Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un balkanisme ancien en bulgare*²⁰. Këtu ai trajtoi, ndër të tjera, mënjanimin e paskajores, nyjën shquese të prapavendosur etj. Për sa i takon burimit të këtyre dukurive të përbashkëta të gjuhëve ballkanike, Selishçevi anonte nga një teori, që të merrte parasysh sidomos kushtet historike të përbashkëta dhe marrëdhëniet midis popujve ballkanikë. Sipas Selishçevit, disa nga këto dukuri e kanë burimin tek substrati paragrek e paralatin dhe parasllav. Një rol me rëndësi në përfitim e ballkanizmave, sipas tij, ka luajtur dygjuhësia e përftuar në Gadishullin Ballkanik pas shekullit VI, d.m.th. pas ardhjes së fiseve sllave.

7. Një rëndësi të veçantë mori studimi i dukurive të përbashkëta të gjuhëve ballkanike edhe me diskutimin e Sprachbund-it (Lidhja gjuhësore) midis anëtarëve të Rrethit Gjuhësor të Pragës. Në të vërtetë, në këtë rast kemi të bëjmë me vazhdimin e një diskutimi të nisur qysh më parë mbi një çështje të tillë nga H. Schuchardt-i dhe J. Baudouin de Courtenay gjatë punimeve të Kongresit I Ndërkombëtar të Gjuhëtarëve, që u mbajt në Hagë më 1926. Atje gjuhëtari i shquar N.S. Trubeckoi u ndal edhe në dallimin midis “grupit gjuhësor” dhe “familjes gjuhësore”, duke vënë në dukje, ndër të tjera:

“Çdo bashkësi gjuhësh të lidhura reciprokisht nga një numër i rëndësishëm bashkëpërkimesh merr emrin 'grup gjuhësor'.”²¹

Përbrenda grupeve gjuhësore ai dalloj dy grupe të posaçme: Përcaktohen si “lidhje gjuhësore” (Sprachbund) ato grupe të formuara prej gjuhësh, që paraqisin një ngjashmi të shënjueshme në aspektin sintaksor, një ngjashmi në bazat e strukturës morfologjike, një numër fjalësh të përbashkëta kulture e, nganjëherë, edhe një ngjashmi të jashtme në strukturën fonetike; por që nuk paraqisin asnjë bashkëpërkim fonetik sistematik, asnjë bashkëpërkim në aspektin fonetik të elementeve morfologjike dhe që nuk kanë asnjë fjalë elementare të përbashkët. Përcaktohen si “familje gjuhësore” (Sprachfamilien) ato

¹⁷ Shih Sandfeld: 1930, 16-99, ku trajtohen fjalë prej burimi grek, latin e roman, shqiptar, sllav, turk etj.

¹⁸ Shih Sandfeld: 1930-12-13, 29, 55, 102, 103-104, 124-125, 126-127, 146, 171, 191 etj.

¹⁹ Natyrisht këtu është fjala për ata ballkanizma, që ndeshen edhe në greqishte. Ja si shkruan ai për këtë në vepër e tij, f. 213 v. : “Me përjashtim të nyjës së prapme dhe të disa pikave të dyshimita... ne jemi përpjekur të tregojmë se në më të shumtën e rasteve është fjala për veçori, që janë zhvilluar në greqishte dhe që janë përhapur prej andej në gjuhët e tjera.” Dhe më poshtë (f. 214) ai përmend rolin e luajtur nga qytetërimi bizantin dhe sidomos ndikimin njësoj të kishës ortodokse (greke).

²⁰ Botuar në RES 1925/5, 35-57.

²¹ Për më shumë hollësira shih Banfi: 1985, 23 v.

grupe të formuara prej gjuhësh, që kanë një numër të rëndësishëm fjalësh elementare të përbashkëta, që paraqisin bashkëpërkime në realizimin fonetik të kategorive morfologjike dhe që paraqisin, përmbi të gjitha, bashkëpërkime fonetike të qëndrueshme.

Për sqarimin konkret të këtyre dy koncepteve Trubeckoi përmendi gjuhën bullgare, e cila, nga njëra anë, i përket familjes gjuhësore sllave, dhe, nga ana tjetër, bashkë me greqishten e re, me shqipen dhe rumanishten përbën një nga elementet, që formojnë lidhjen gjuhësore ballkanike.

Teza e Trubeckoit u shtjellua më tej nga gjuhëtari tjetër i “Rrethit të Pragës”, R. Jakobsonit. Sipas tezave të Trubeckoit dhe të Jakobsonit, disa gjuhë mund të konsiderohen si pjesë përbërëse të një “lidhjeje gjuhësore”, në rast se ato; 1) bëjnë pjesë në një familje gjuhësore; 2) nga pikëpamja tokësore duhet të jenë fqinje; 3) për shkak të ndikimeve të ndërsjella duhet të kenë zhvilluar disa trajta të përbashkëta sidomos në fushën e fonetikës dhe të morfosintaksës²².

8. Mbështetur mbi baza të tilla teorike, hulumtimet dhe studimet në fushën e ballkanistikës morën një zhvillim të madh sidomos pas Luftës së Dytë Botërore, kur filloi edhe organizimi i Kongreseve të Studimit për Evropën Jug-lindore, ku u bënë objekt diskutimi edhe shumë dukuri të përbashkëta midis gjuhëve ballkanike ose midis disave prej tyre²³.

9. Në këtë ndërkohë, krahas shtjellimit të ballkanizmave gjuhësorë të përgjithshëm ose të pjesëshëm, kanë vazhduar përpjekjet për të shpjeguar faktorin apo faktorët kryesorë, që i kanë dhënë shkas shfaqjes së tyre. Drejtimet e këtyre përpjekjeve mund të ravijëzohen si vijon:

Një pjesë e mirë gjuhëtarësh²⁴ kanë vazhduar ta kërkojnë burimin e ballkanizmave, që dëshmojnë edhe në greqishte, pikërisht në këtë gjuhë, që ka një dokumentim të hershëm dhe të pandërprerë dhe që, si gjuhë kulture dhe si gjuhë zyrtare e Perandorisë Bizantine²⁵ dhe e kishës ortodokse, duhet të ketë ushtruar ndikim mbi gjuhët e tjera fqinje. Por ithtarët e kësaj hipoteze nuk kanë mundur të shpjegojnë faktorin a faktorët, që i kanë dhënë shkas shfaqjes së këtyre ballkanizmave në vetë gjuhën greke. Kështu p.sh. zëvendësimi i paskajores nëpërmjet mënyrës lidhore në një gjuhë kulture si greqishtja del si një dukuri e papritur (shih IX/19). Madje, mund të shkohet edhe më tutje duke pranuar mendimin e Soltas (: 1980,233) që greqishtja “qysh nga fundi i periudhës antike ka ardhur duke u ballkanizuar gjithnjë e më shumë”.

10. Vërejtja e fundit do të vlente edhe për të ashtuquajturën latinishte ballkanike, që, sipas disa gjuhëtarëve²⁶, ka ushtruar një ndikim të madh në përftimin e disa dukurive të përbashkëta të gjuhëve ballkanike. Me fjalë të tjera, edhe sikur të pranohet pa asnjë rezervë një ndikim i tillë, nuk mund të shmanget pyetja: Përse latinishtja vulgare ballkanike ka zhvilluar disa tipare gjuhësore, që e kanë bërë të ndryshojë nga latinishtja

²² Shih Banfi: 1985, 24 v.

²³ Këto kongrese, të organizuara nga AIESEE (Shoqata Ndërkombëtare e Studimeve të Jug-lindjes Evropiane), u zhvilluan: Kongresi I - Sofje 1966. Kongresi II - Athinë 1970. Kongresi III - Bukuresht 1974. Kongresi IV - Ankara 1979. Kongresi V - Beograd 1984. Kongresi VI - Sofje 1989.

²⁴ Ndër këta mund të përmenden: Rohlfis-i: 1958, 733 v., Aalto: 1953,104, etj.

²⁵ Në fillim si gjuhë zyrtare e Perandorisë Romake të Lindjes ishte latinishtja, por greqishtja u bë shpejt gjuha kryesore e asaj perandorie (shih Mihăescu: 1966/2,67 v.)

²⁶ Shih ndër të tjerë: Sandfeld 1930, 185 etj.; Reichenkron: 1962, 99 v.

vulgare e vendeve të tjera të Perandorisë Romake? Ndikimi i gjuhëve të vjetra të Ballkanit mbi latinishten vulgare të mbishtresuar në këtë rast nuk do të mund të përjashtohet. E një gjë të tillë ka qenë i detyruar ta pranojë edhe Reichenkron-i në studimin e tij *Der Typus der Balkansprachen* (1962). Këtu ai, megjithëse mbron tezën e një ndikimi latin në përfitim të disa ballkanizmave, nuk e përjashton mundësinë e ndikimit të gjuhës a të gjuhëve ballkanike. Kështu p.sh. në këtë studim (: 1962,119) ai nuk e përjashton mundësinë që kurba zbritëse e të folurit, “që shfaqet në renditjen e fjalëve para së gjithash në rumanishte, bullgarishte, shqipe si edhe në serbokroatishte, në këtë rast e ka burimin tek popullsia vendëse...”²⁷.

11. Disa gjuhëtarë të tjerë burimin e të gjithë ballkanizmave ose të një pjese të mirë të tyre e kanë kërkuar tek ndikimi i gjuhës substrat²⁸. Madje, nuk kanë munguar edhe mendime të tjera lidhur me përfitim të ballkanizmave, si p.sh. hipoteza e ndikimit të ndërsjellë midis gjuhëve fqinje gjatë marrëdhënieve të tyre shekullore, përkatësisht hipoteza e ndikimit të ndonjë gjuhe sllave. Këtu nuk po ndalemi më gjatë në këtë çështje të ndërlikuar, e cila do të merret në shqyrtim për çdo dukuri të përbashkët të gjuhëve ballkanike, që do të diskutohet në kapitujt ndjekës. Këtu do të ndalemi vetëm në disa parime a kritere të përgjithshme, që duhen mbajtur parasysh në trajtimin e ballkanizmave në përgjithësi ose të secilit ballkanizëm në veçanti.

12. Në radhë të parë, për çdo ballkanizëm duhet hetuar nëse në të gjitha gjuhët ballkanike ka qenë apo jo në përputhje të plotë me prirjet e evolucionit të sistemit gjuhësor përkatës në kohën e shfaqjes së tij. Natyrisht, kjo paraqitet jashtëzakonisht e vështirë, sidomos, për gjuhët me një dokumentim shkrimor relativisht të vonë, siç janë shqipja dhe rumanishtja. Relativisht më e lehtë paraqitet një punë e tillë për greqishten me një dokumentim shkrimor pothuaj të pandërprerë qysh prej kohësh shumë të hershme, si edhe për gjuhët sllave të Ballkanit, evolucionin e të cilave qysh nga shekulli IX e këtej mund të ndiqet edhe nëpërmjet krahasimit me evolucionin e gjuhëve të tjera sllave.

Por edhe në rastin e greqishtes dhe të gjuhëve sllave të Ballkanit sqarimi i kësaj çështjeje nuk është aq i lehtë, sa mund të duket në një vështrim të parë. Në të dy rastet paraqitet natyrshëm pyetja: Përse greqishtja dhe bullgarishtja (e maqedonishtja) ndoqën një rrugë të tillë evolucionin? Sqarimi historik i faktorëve, që përcaktuan një evolucion të tillë, është tepër i vështirë për arsye, që vetëkuptohen. Madje, në ndonjë rast mund të pritej që evolucionin historik në greqishte dhe në gjuhët sllave jugore të mos merrte atë drejtim, që ka marrë. Këtu është fjala për mënjanimin e paskajores nëpërmjet zëvendësimit të saj nga format vetore të mënyrës lidhore, përkatësisht dëftore (shih IX/19). Në një gjuhë kulture si greqishtja, si u vu në dukje edhe në & 9, pritej që paskajorja të gjallërohej më tej. E një vërejtje e tillë mund të bëhet edhe për gjuhët sllave të Ballkanit, po të vështrohen ato në krahasim me gjuhët e tjera sllave. Pra, për këtë rast, si edhe për raste të tjera dukurish gjuhësore ballkanike, mund të flitet me të drejtë për një ballkanizim të greqishtes dhe të gjuhëve sllave në shqyrtim. Por, ndërkaq, mbeten gjithnjë për t'u sqaruar faktorët, që i kanë dhënë shkas këtij ballkanizimi.

13. Edhe më i vështirë paraqitet sqarimi historik i ballkanizmave në rumanishte e në mënyrë të veçantë në shqipe. Për sa i takon rumanishtes, në këtë rast mund të ndihmojë

²⁷ Mendimet e këtij gjuhëtarë për përfitim të disa ballkanizmave do të vihen në dukje në kapitujt përkatës (shih p.sh. IX/20).

²⁸ Gjuhëtarë të ndryshëm kanë pasur parasysh gjuhë substratë të ndryshme, që do të vihen në dukje, sa herë që të paraqitet rasti.

në njëfarë mase vështrimi i dukurive që shqyrtohen, në raport me latinishten dhe sidomos me të ashtuquajturën latinishte ballkanike, kur ka të dhëna për këtë të fundit. Sidoqoftë, kur të dhënat e së ashtuquajturës latinishte ballkanike, përkatësisht danubiane, ndryshojnë nga ato të latinishtes së krahinave të tjera të Perandorisë Romake, del prapë problemi i sqarimit historik të faktorëve, që u kanë dhënë shkas këtyre ndryshimeve.

Vështirësi edhe më të mëdha paraqit në këtë rast gjuha shqipe, për të cilën nuk mund të vendoset ndonjë pikë referimi me gjuhën “nënë” të saj, sepse kjo, edhe po të përcaktohet pa asnjë mëdyshje se cila ka qenë, mbetet gjithnjë një gjuhë e panjohur për ne. Megjithatë, edhe në rastin e gjuhës shqipe duhen vazhduar përpjekjet që në bazë të të dhënave të periudhës së dokumentuar të saj të nxirren disa përfundime të arsyetuara për të sqaruar nëse shfaqja e këtij apo atij ballkanizmi ka qenë apo jo në përputhje me prirjet e evolucionit të sistemit të saj gjuhësor. Kuptohet vetiu që përpjekje të tilla duhen bërë edhe për gjuhët e tjera ballkanike.

14. Gjatë shqyrtimit të krahasuar të çdo ballkanizmi duhen bërë përpjekje që të vendoset për të njëfarë kronologjie relative dhe absolute në gjuhët e ndryshme ballkanike. Për këtë qëllim duhen shfrytëzuar jo vetëm burimet e shkruara, por edhe çdo burim tjetër i mundshëm, duke qenë se ballkanizmat në përgjithësi janë përfunduar relativisht herët edhe në gjuhët me një dokumentim shkrimor më të vonë, si shqipja dhe rumanishtja. Kështu p.sh. në këtë rast për shqipen mund të shfrytëzohen me dobi të dhënat, që mund të nxirren nga krahasimi i dy dialekteve kryesore të saj, si edhe të dhënat nga të folmet e arbëreshëve të Greqisë dhe të Italisë. P.sh. të dy tipat kryesorë të kohës së ardhme, të ndërtuar me anë të foljes ndihmëse “kam”, përkatësisht “dua”, duhet të jenë shfaqur në këtë gjuhë përpara shpërnguljeve të arbëreshëve në Greqi, përkatësisht në Itali (shih VII/13).

Po kështu duhet vepruar edhe për rumanishten. Kur një ballkanizëm del në të gjitha dialektet e kësaj gjuhe, ai duhet të jetë shfaqur atje para shekullit X, që konsiderohet, në vija të përgjithshme, si periudha e veçimit të aromanishtes nga dakorumanishtja (shih III/19).

15. Për çdo ballkanizëm do pasur parasysh edhe shtrirja gjeografike në secilën gjuhë ballkanike (a është mbarëgjuhësor apo ka karakter dialektor?) si edhe intensiteti i përdorimit të tij. Një problem i tillë del - ku më shumë e ku më pak - për pjesën më të madhe të ballkanizmave. P.sh., siç do të vihet në dukje në kreun IX, mënjanimi i paskajores nëpërmjet zëvendësimit të saj me forma të mënyrës lidhore, përkatësisht dëftore, nuk paraqitet si një dukuri e përhapur njësoj në të gjitha gjuhët ballkanike. Kështu, kjo dukuri në rumanishten jugore është më e përhapur dhe më intensive se në rumanishten veriore (shih IX/8). Një gjendje e ngjashme del edhe më fort në gjuhën shqipe, ku kjo dukuri është më e përhapur dhe më e dëndur në dialektin jugor se në dialektin verior (shih IX/10).

16. Gjatë shqyrtimit të çdo ballkanizmi në rrafshin diakronik nuk duhet lënë jashtë vështrimin edhe mundësia e një zhvillimi paralel, të paktën, në disa nga gjuhët ballkanike. Natyrisht, në raste të tilla duhen bërë përpjekje për të hetuar se ç'faktorë të përbashkët apo të ngjashëm gjuhësorë (apo edhe jashtëgjuhësorë) e kanë bërë të mundur një zhvillim të tillë paralel. Kështu p.sh., siç do të shtjellohet në VII/19-23, formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse “dua” vështirë se mund të shpjegohet vetëm nëpërmjet ndikimit grek në të gjitha gjuhët e Ballkanit, siç kanë menduar Sandfeldi dhe disa gjuhëtarë të tjerë pas tij. Një problem i ngjashëm del edhe për ndonjë bashkëpërkim

midis shqipes dhe rumanishtes, siç është p.sh. rasti i “nyjave të përparme” në këto dy gjuhë (shih VI/17-21).

Në rastin e ndonjë zhvillimi paralel faktori i përbashkët nuk duhet kërkuar medoemos tek substrati i vjetër ballkanik, sado që edhe ndikimi i drejtpërdrejtë apo i tërthortë i këtij në ndonjë rast nuk duhet përjashtuar patjetër. Në ndonjë rast mund të kemi të bëjmë me faktorë kompleksë, hetimi i të cilëve sot për sot mund të paraqitet tepër i vështirë. Sidoqoftë, në raste të tilla argumentimi shkencor, aq sa na lejojnë faktet e disponueshme, duhet të zhvishet nga çdo qëndrim subjektivist.

Për sa i takon substratit, veprimi i tij mund të ketë qenë ose i drejtpërdrejtë, ose më fort i tërthortë. Në rastin e fundit është fjala për ndikimin e mënyrës së të menduarit dhe të të shprehurit të popullsisë së asimiluar gjuhësisht mbi gjuhën e mbishtresuar. Kështu ndofta mund të shpjegohet evolucioni i së ashtuquajturës latinishte ballkanike, e cila në mjaft pika ka qenë e diferencuar nga latinishtja në trevat perëndimore të Perandorisë Romake. Prandaj, ndonjë dukuri e rumanishtes, si p.sh. prapavendosja e nyjës shqese, mund të jetë pasojë e një ndikimi të tërthortë të substratit trak a dak nëpërmjet gjuhës “nënë” të rumanishtes të mbishtresuar mbi atë substrat (shih edhe VI/15-16).

17. Një problem më vete paraqisin disa dukuri të gjuhëve ballkanike, që ndeshen edhe jashtë Ballkanit. Të tilla janë, ndër të tjera, prapavendosja e nyjës shqese, rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë, formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse “*dua*” etj. Kur dukuri të tilla paraqisin një interes të posazëm gjuhësor, atëherë do të trajtohen në kapituj më vete. Përndryshe, do të përmbliidhen shkurt në kreun X. Në kreun XI do të trajtohen edhe disa bashkëpërkime të posazme midis shqipes dhe rumanishtes. Kurse në kreun XII do të trajtohen shkurt disa bashkëpërkime midis gjuhëve ballkanike në fushën e fjalorit dhe të frazeologjisë.

KREU II

GJENDJA GJUHËSORE E GADISHULLIT BALLKANIK NË LASHTËSI

1. Të dhënat arkeologjike dhe historike dëshmojnë se Gadishulli Ballkanik ka qenë i banuar nga popuj të ndryshëm edhe para ardhjes së fiseve i.e. (=indoevropiane), që e kanë “indoevropianizuar” atë prej kohësh të hershme (shih & 2). Popullimi i hershëm i këtij gadishulli është mundësuar edhe nga pozicioni i tij gjeografik si një urë ndërlidhëse midis Evropës dhe Azisë së Vogël. Ky pozicion gjeografik u ka dhënë shkas gjithashtu dyndjeve të herëpashershme të popujve e fiseve të ndryshme, që, edhe kur janë asimiluar nga banorët më të hershëm, apo edhe kur kanë qëndruar për një kohë të kufizuar në Gadishullin Ballkanik, prapë kanë lënë herë më shumë e herë më pak gjurmë në gjuhët e folura në këtë gadishull. Natyrisht, këto gjurmë mund të hulumtohen e të përcaktohen me saktësi për periudha historike pak a shumë të njohura, siç është p.sh. rasti i gjurmëve që ka lënë në bullgarishten e sotme gjuha e protobullgarëve, që u asimiluan nga popullsia e sllavizuar (shih III/22), apo siç është rasti i gjurmëve që kanë lënë keltët¹ dhe gotët² gjatë dyndjeve të tyre nëpër Ballkan.

2. Natyrisht, gjurmë herë më shumë e herë më pak të dukshme kanë lënë në gjuhët e Gadishullit Ballkanik edhe gjuhët e atyre popujve, të cilët në rrethana të caktuara historike erdhën e u asimiluan nga popuj të tjerë, që u mbishtresuan mbi ta. Këtu është fjala për të ashtuquajturat gjuhë *substratë*. Ky problem, sidomos për Ballkanin (dhe jo vetëm për këtë gadishull), paraqit një interes gjuhësor të shumanshëm (jo vetëm leksikor) dhe do të meritonte hulumtime dhe studime të posazme të mëtejshme, që do të hidhnin më shumë dritë për gjuhët e folura në lashtësi në këtë gadishull. Këtu është fjala, në radhë të parë, për gjuhët e atyre popujve, që dëshmojnë historikisht si banorë të vjetër të këtij gadishulli, siç ishin ilirët, trakasit, dakët, maqedonasit etj. Në rastin konkret do të ishte me shumë interes të sqarohet, ndër të tjera, se 3'rol kanë luajtur gjuhët *substratë* në formimin dhe evolucionin e rumanishtes, të greqishtes dhe të gjuhëve sllave të Ballkanit.

Kuptohet vetiu që problemi i substratit për Ballkanin, ashtu si edhe për zona të tjera të banuara së hershmi, paraqitet shumë më i ndërlikuar nga sa mund të duket në një vështrim të parë. Këtu nuk është fjala vetëm për gjuhët që janë folur në këtë gadishull në kohëra të prehistorisë së thellë, por edhe për ato gjuhë që duhet të jenë folur në kohën e dyndjeve të fiseve i.e. Për këto dyndje mendimi më i përhapur është ai që i shpie ato

¹ Fise kelte u dyndën drejt Ballkanit aty nga fundi i shekullit III para erës së re dhe ndonjë fis i tyre u vendos aty ku lumi Sava derdhet në Danub; shih Katiç: 1976,159 (me literaturë).

² Është fjala për dyndjen e vizigotëve në shekullin IV të erës sonë; ata u larguan për në Itali në fillim të shekullit V të erës sonë.

aty nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para erës së re³. Gjuhët e popujve a fiseve të Ballkanit, të cilët u asimiluan nga popujt i.e., që u mbishtresuan mbi ta, duhet të kenë lënë gjurmë, të paktën, në fjalor⁴. Por ka të ngjarë që ato të kenë lënë edhe gjurmë të tjera, që mbeten për t'u hulumtuar. Këtu është fjala për ndikimin, që mund të kenë luajtur gjuhët e mëparshme jo-indoevropiane në evolucionin e sistemit fonetik dhe të strukturës gramatikore të gjuhëve i.e. të tilla si greqishtja, ilirishtja, trakishtja etj. Por natyrisht në këtë rast kemi të bëjmë me vështirësi, që të paktën sot për sot duken të pakapërcyeshme.

3. Këto vështirësi nisin që me pyetjen se 3'gjuhë fliteshin në Gadishullin Ballkanik në kohën kur erdhën e u ngulën aty popujt i.e. Kështu, edhe për gjuhët e banorëve paragrekë të Greqisë nuk ka dhe vështirë se mund të kishte një paraqitje dhe qëndrim të njëjtë prej dijetarëve të ndryshëm, megjithëse të dhënat arkeologjike dhe historike-letrare për ata popuj janë relativisht më të shumta sesa për ata të zonave të tjera të Ballkanit⁵. Le të marrim në këtë rast, sa për shembull, zësjtjen e të ashtuquajturve *pellazgë*. Sipas burimesh të ndryshme⁶, ata kanë qenë me siguri një ndër popujt paragrekë, që banonin në trevat e Greqisë së sotme. Por a ishte gjuha, që flisnin ata, e afërt me greqishten, d.m.th. një gjuhë i.e., apo jo, kjo pyetje mbetet edhe sot e gjithë ditën e pasqaruar bindshëm, megjithëse, pas gjithë gjasash, ata s'kanë qenë grekë⁷. Në këto rrethana, për sa i takon gjendjes gjuhësore të Gadishullit Ballkanik në lashtësi, do të kufizohemi në paraqitjen e përmbledhur të atyre gjuhëve (kryesisht i.e.), që dëshmohet se janë folur në këtë gadishull qysh nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para erës së re e këtej. Një paraqitje e tillë, qoftë edhe e përmbledhur, ndesh në vështirësi të shumta jo vetëm për arsye të dokumentimit të varfër të gjuhëve të lashta të Ballkanit (me përjashtim të greqishtes), por edhe për arsye të qëndrimeve të ndryshme, që janë mbajtur nga dijetarë të ndryshëm për vetë identifikimin dhe emërtimin e atyre gjuhëve. E një problem i tillë, që do të trajtohet në §§ 14-26, del si për pjesën lindore ashtu edhe për pjesën perëndimore e qendrore të Gadishullit Ballkanik.

4. Por më parë është e nevojshme të thuhet nja dy fjalë se 3'do të kuptohet në këtë rast me Gadishull Ballkanik dhe me gjuhë ballkanike.

Nga pikëpamja gjeografike, Gadishulli Ballkanik përfshin vendet në jug të lumenjve Sava dhe Danub⁸, d.m.th. ish-Jugosllavinë, Bullgarinë, Shqipërinë dhe Greqinë. Emrin *Ballkan* ky gadishull e ka marrë relativisht vonë, aty nga mesi i shekullit XIX, pikërisht

3. Shih Kati»i°: 1976, 133; Martinet: 1986, 40, por në f. 19 ky supozon që valët e para të fiseve i.e. drejt Danubit dhe Ballkanit janë më të hershme.

4. Shih për këtë edhe Solta: 1980,20 v., ku përmendet si e tillë fjala *mal*, që ndeshet në shqipe, rumanishte, letonishte etj., e ndonjë fjalë tjetër.

5. Për gjendjen gjuhësore paragreke të Greqisë shih, ndër të tjerë, Kati»i°: 1976, 16-97.

6. Shih Kati»i°: 1976,19 v. (me literaturë).

7. A flisnin "pellazgët" një gjuhë i.e., apo një gjuhë të ndryshme, apo një gjuhë të përzier, kjo mbetet e paqartë. Disa dijetarë i kanë quajtur ata popullsi *pellazge*, kurse disa të tjerë nuk e kanë pranuar një emërtim të tillë. Edhe për viset, ku ata banonin, nuk ka një mendim të përbashkët. Disa kanë menduar se ata shtriheshin dikur në tërë Greqinë, ndërsa disa të tjerë i kanë menduar vendbanimet e tyre më ngushtë e ndonjëherë edhe më gjerë. Shih për këtë Kati»i°: 1976,21 39-86 (me literaturën përkatëse).

8. Shih Kati»i°: 1976,11.

nga fjala gjegjëse turke *Balkan*, që do të thotë “malësi”. Në këtë rast kemi të bëjmë me përkthimin turqisht të emrit të vargmalit *Stara Planina* në Bullgarinë veriore⁹. Pra, nga kjo pikëpamje rumanishtja do të mbetet jashtë vështrimit në një studim të gjuhëve të Gadishullit Ballkanik. Por, siç dihet, rumanishtja është një ndër gjuhët *ballkanike* kryesore, në vështrimin që ajo ka një varg tiparësh karakteristike, që njihen me termin *ballkanizma* (shih III/1-2). Nga ana tjetër, serbokroatishtja, megjithëse flitet kryesisht në jug të lumenjve Sava e Danub, është më pak *ballkanike* se rumanishtja, sepse, në përgjithësi, ka më pak ballkanizma (shih III/31). Prandaj në këtë libër rumanishtes do t’i kushtohet shumë më tepër vëmendje sesa serbokroatishtes, duke qenë se kjo e dyta është më fort një *gjuhë e Ballkanit*, ndërsa e para është një ndër *gjuhët ballkanike* kryesore (shih III/20), krahas me shqipen, bullgarishte-maqedonishten dhe greqishten.

5. Gadishulli Ballkanik qysh në dëshmitë e para historike, që kemi nga periudha e lashtësisë, paraqitet si një trevë në përgjithësi e indoevropianizuar. Natyrisht, nuk mungonin edhe grupe, fisesh e popujsh, që flisnin gjuhë jo-i.e. (shih & 3)¹⁰, por edhe këta iu nënshtruan procesit të indoevropianizimit, d.m.th. u asimiluan gjuhësisht nga popujt që flisnin gjuhë i.e. Arsyet e këtij asimilimi mbeten sot për sot të panjohura. A ishin popujt i.e., që erdhën e u vendosën në këtë gadishull, më të shumtë në numër, apo kishin një kulturë materiale e shpirtërore më të ngritur? Apo ishin edhe më të shumtë edhe më të ngritur? Kjo dukuri që ardhacakët i.e. i kanë asimiluar popujt anas të mëparshëm, është vërtetuar në të gjitha vendet e Evropës, me ndonjë përjashtim të rrallë¹¹.

Për sa u takon shtegtimeve të fiseve dhe popujve i.e. në Gadishullin Ballkanik, që, siç u vu në dukje në & 2, duhet të kenë nisur në përgjithësi aty nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para erës së re, ato janë bërë valë-valë dhe në përgjithësi kanë marrë fund me ardhjen e fiseve sllave aty nga shekujt V - VII të erës së re (shih III/21).

6. Siç u vu në dukje në & 5, pjesa më jugore e Gadishullit Ballkanik është populluar mjaft herët nga stërgjyshërit e grekëve të sotëm, të cilët kanë shtegtuar atje në dy valë kryesore. Shtegtimi i grupeve të para është kryer aty nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para erës së re, ndërsa vala e dytë, ajo e dorasve, është kryer aty nga shekulli XII para erës së re (shih Martinet: 1986,40). Siç u vu në dukje në & 3, kur shtegtuat stërgjyshërit e grekëve në pjesën jugore të Ballkanit dhe në ishujt përkatës, gjetën aty një popullsi më të hershme, e cila me kalimin e kohës u asimilua nga grekët.

Grekët e vjetër qysh në gjysmën e parë të shekullit të fundit para erës së re themeluan koloni, kryesisht, tregtare në vise të ndryshme të Mesdheut, sidomos në Azinë e Vogël dhe në Italinë e Jugut. Madje, kjo e fundit në kohën antike arriti të quhej “Greqia e madhe” (*Megalē Hellas, Magna Graecia*). Ata themeluan koloni edhe në bregdetin shqiptar¹², në Detin e Zi¹³. etj.

⁹ Emri i këtij vargmali është shtrirë për të gjithë Gadishullin Ballkanik. Emërtimi i një gadishulli nëpërmjet emrit të një vargmali nuk është një praktikë e panjohur; krahaso, p.sh., *Gadishulli Apenin* nga vargmali i Apenineve, etj. (shih edhe Kati»i^o: 1976, 10 v.). Të kihet parasysh se vargmalet Ballkan në kohë antike quheshin *Haemus*.

¹⁰ Për popujt dhe gjuhët e tjera jo-i.e. të Ballkanit shih Kati»i^o: 1976,23 v.

¹¹ Kështu p.sh. fiset baske, që banojnë në të dy anët e Pirenejve (në Spanjë dhe në Francë).

¹² Në bregdetin shqiptar mendohet se grekët themeluan koloni në Dyrhakhion (685 para e.r.), Apollonia (558 para e.r.), Lissos (358 para e.r.) dhe Buthroton, që përmendet qysh nga fundi i shekullit VI para e.r.

Një nga ngjarjet më të rëndësishme të historisë së grekëve të lashtë ishte Lufta e Trojës, që u këndua aq bukur në epopetë madhështore *Iliada* dhe *Odisea* të Homerit. Ngjarjet e kënduara në këto dy epope i takojnë shekullit XII para erës së re dhe, me sa duket, duhen lidhur me përpjekjet e para të grekëve për kolonizimin e bregdetit të Azisë së Vogël. Homeri grekët e grupuar në luftën kundër Trojës i quan *Akenj* (*Akhaios*), që në të vërtetë është emri i njërit prej fiseve greke. Por qysh nga shekulli VII para erës së re ata filluan ta quanin veten *Helenë* (sot *Elinë*). Kjo fjalë lidhet me emrin e fisit të helenëve, që banonin në Thesalinë jugore¹⁴. Arsyet e përgjithësimit të një emri të tillë për të gjithë ata që flisnin një gjuhë të njëjtë me atë të këtij fisi, mbeten të pasqaruara. Nga ana tjetër, emri *grek*, me të cilin të huajt i kanë quajtur helenët qysh nga kohët romake, lidhet me emrin e fisit *Graecus*, që në kohë të lashta banonte në Italinë e Jugut, d.m.th. në *Magna Graecia*. Me fjalë të tjera, emri grek është përhapur nëpërmjet romakëve, të cilët quajtën kështu të gjithë ata që flisnin të njëjtën gjuhë me atë të fisit *Graecus*.

7. Greqishtja e vjetër, ashtu si 3do gjuhë tjetër, ishte e ndarë në dialekte. Dialekti i dokumentuar më herët është ai që njihet zakonisht me emrin *mikenishte*, nga emri i qytetit Mikena në Peloponez, ku janë ruajtur mbishkrime të vjetra të shekujve XIV-XIII para e.r. Nga këto mbishkrime të vjetra, që janë ruajtur edhe në ishullin e Kretës, në vitin 1953 u deshifruan ato që njihen me emrin *Lineari B*, kurse *Lineari A* nuk është deshifruar ende¹⁵.

Një tjetër dialekt i dokumentuar herët është ai i grupit jonik-antik, që është quajtur kështu nga emri i fisit të jonasve¹⁶, të cilët banonin në Atikë, në kolonitë jonase të Azisë së Vogël etj. Në këtë dialekt janë hartuar epopetë e Homerit. Dialektet e tjera të dokumentuara të greqishtes së vjetër ishin: *dorishjtja*, që flitej kryesisht në viset veriperëndimore të Greqisë, në Korinth dhe në disa ishuj¹⁷; *eolishtja*, që flitej në Eoli (Azi e vogël), në Thesali, Beoti dhe në disa ishuj¹⁸; grupi *arkadik-qipriot*, që flitej në Arkadi (Peloponez) dhe në ishullin e Qipros¹⁹.

Aty nga shekujt V-VI para e.r. dialekti antik, i përpunuar²⁰, fillon e i kapërcen kufijtë e zonës së tij dialektore dhe bëhet dalëngadalë si gjuhë e përbashkët (*koinū*) për të gjithë grekët. Pas luftërave të Aleksandrit të Maqedonisë në lindje kjo *koinū* merr një të përhapur edhe më të madh. Me kalimin e kohës ndryshimet dialektore të greqishtes mënjanoohen nën shtysën e koinesë²¹. Pra, gjendja e sotme dialektore e greqishtes (shih

¹³ Mjafton të përmendet këtu Konstanca (Tomis-i antik), themeluar nga kolonë grekë në shekullin VI para e.r. (shih edhe shën. 87).

¹⁴ Sipas traditës, stërgjyshi i këtij fisi kishte qenë Heleni, i biri i Deukalionit dhe i nipi i Prometeut. Por, sipas Kati»i°-it: 1976,20 (shën. 15), emri *Helšnes* “ndofta është për t’u lidhur me emrin e priftërinjve të tempullit të Dodonës, që Homeri në *Iliada* 16.234 e shqipton *Helloi* ose *Selloi*...”.

¹⁵ Me sa duket, mbishkrimet e Linearit A të Kretës, të shkruara gjithashtu *in continuo*, përfaqësojnë një gjuhë jo-greke; shih Kati»i°: 1976,95 (me literaturë); për më shumë hollësi shih Rix: 1976,5 v., 27.

¹⁶ Jonasit ishin ndër fiset e para greke që shtegtuan në jug të Ballkanit në fillim të mijëvjeçarit të dytë para e.r.

¹⁷ Dorisht shkruheshin pjesët e korit nëpër tragjeditë greke.

¹⁸ Në dialektin eolik kanë shkruar Alkeu dhe Safoja.

¹⁹ Për hollësira më të plota për dialektet e greqishtes së vjetër shih Rix: 1976, 3 v.

²⁰ Shih Rix: 1976,6.

²¹ Nga dialektet e dikurshme të greqishtes së vjetër është ruajtur ai i *cakonishtes* në Peloponez (shih Rix: 1976,6).

III/13) është një zhvillim i mëvonshëm. Vetë koineja mbeti në përdorim për një kohë të gjatë, por më vonë u zëvendësua nga gjuha e përpunuar (e pastruar) *katharevusa* dhe gjuha popullore (*dhimotiqi*) (shih III/12).

8. Siz del edhe nga sa u parashtrua shkurt në & 7, greqishtja është e dokumentuar me shkrim qysh nga shekujt XIV-XIII para e.r. dhe paraqitet kështu si një gjuhë i.e. me një dokumentim shumë të hershëm, madje edhe më të hershëm se indishtja e vjetër²². Dokumentimi shkrimor i dialekteve të saj në rrjedhë të shekujve (shih & 7) ka bërë të mundur që jo vetëm të përcaktohet me saktësi përkatësia e saj në familjen e gjuhëve i.e. dhe vendi i saj i posazëm në gjirin e kësaj familjeje gjuhësore, por edhe të ndiqet relativisht mirë evolucioni i saj në rrymë të shekujve.

Siz dihet, greqishtja, ashtu si shqipja dhe armenishtja, zë një vend më vete në rrethin e gjuhëve i.e. Por, ndryshe nga shqipja dhe armenishtja, ajo bën pjesë në grupin e gjuhëve *kentum*, të cilat, siz dihet, e kanë ruajtur dallimin midis bashkëtingëlloreve tektale prapaqiellore dhe buzoprapaqielloreve²³. Megjithatë, do pasur parasysht se greqishtja, në përgjithësi, ka ndjekur një rrugë të vetën në evolucionin e bashkëtingëlloreve buzoprapaqiellore²⁴. Pra, edhe midis gjuhëve *kentum* greqishtja zë një vend më vete.

9. Greqishtja e vjetër kishte një sistem prej 6 zanoresh (*a, e, i, o, u, y*), nga të cilat *y*-ja i është nënshtruar qysh herët një evolucioni, që e ka bërë atë më në fund të shqiptohet si *I*²⁵. Greqishtja e vjetër e ruajti “së shumti deri nga fundi i periudhës antike”

kundërvënien e trashëguar midis zanoreve të shkurtra dhe të gjatave gjegjëse²⁶. Madje, për zanoret *e* dhe *o* kjo kundërvënie është pasqyruar edhe në alfabetin e asaj gjuhe nëpërmjet shkronjave të posazme $\epsilon \sim \eta$ dhe $o \sim \omega$. Këto shkronja ruhen edhe në alfabetin e greqishtes së re, megjithëse kundërvënien e dikurshme në fushën e gjatësisë së zanoreve në greqishte është mënjanuar prej kohësh²⁷.

Në sistemin fonetik të greqishtes së vjetër kishte edhe 15 bashkëtingëllore (*p, b*²⁸, *ph, k, g, kh*²⁹, *t, d, t^h, s, z, l, m, n, r*). Një veçori e atij sistemi ishte kundërvënien e treshe ndër bashkëtingëlloret buzore, grykore dhe dhëmbore. Në secilin nga këto grupe

²² Dokumentimi i indishtes së vjetër nëpërmjet *Vedave* i takon periudhës rreth viteve 1.000 para e.r. (shih Cowgill:1986,25; Martinet: 1986,69).

²³ Për më shumë hollësi shih Mayrhofer: 1986, 102 v.

²⁴ Kështu p.sh. buzoprapaqielzorja *q^u* para zanoreve të përparme është shndërruar në *t*, si tek *pente* < *penq^ue, tis* < *q^uis* etj. Në disa kushte të tjera fonetike ajo është shndërruar në *p*-, si p.sh. *pemp-tos* < *penq^utos* etj. Për më shumë hollësi shih Schwyzer: 1959,293 v., Rix: 1976,86 v.

²⁵ Qysh nga shekulli VII para e.r. *u*-ja i.e. në greqishte erdh e u shqiptua *y* dhe kjo pas periudhës antike evoluoi në *i* (shih Rix: 1976,46). Por në dialektin dorik shqiptimi i *u*-së u ruajt të paktën deri në kohën antike (shih Çabej: 1958,61).

²⁶ Shih për këtë gjë Rix: 1976,57.

²⁷ Por do pasur parasysht se η , që dikur shënjojte *e*-në e gjatë, sot shqiptohet *i* (shih Rix: 1976,50).

²⁸ Tingulli *b* prej kohësh është shqiptuar si *v*, Sipas Thumb-it: 1926,14, në Atikë kjo ka ndodhur në shekullin I të e.r. Sipas Schwyzer-it: 1959,I,207 v., në lakonishte, kretishte, elishte ky evolucion ka ndodhur “qysh në kohën pararomake”.

²⁹ Buzoprapaqielloret në greqishte i janë nënshtruar qysh herët një evolucioni të shumanshëm në varësi të pozicionit fonetik. Kështu *q^u, g^u, g^{uh}* kanë dhënë përkatësisht: *k,t,p; g,d,b; kh,t^h,ph* (shih Rix: 1976,85 v.).

bashkëtingëlloresh, krahas kundërvënies *e pazëshme ~ e zëshme*, ekzistonte edhe një e pazëshme e aspiruar (*ph, kh, t^h*)³⁰.

Në greqishte të vjetër theksi nuk ishte i ngulitur; ai mund të binte mbi një rrokjet e fundit të fjalës. Për më tepër, ai mund të lëvizte edhe nga njëra rrokje në tjetrën në format e ndryshme flektive të së njëjtës fjalë dhe mund të binte edhe mbi mbaresat rasore³¹. Theksi i greqishtes së vjetër “deri në kohën pasklasike” ishte muzikor³².

10. Për sa i takon strukturës morfologjike, vlen të vihen në dukje disa dukuri të vjetra të ruajtura si edhe ndonjë risi e përfutur qysh në atë fazë, kur mund të flitet ende për greqishte të vjetër.

Në sistemin emëror bie në sy ruajtja e sistemit tri gjinish të trashëguar nga një fazë e hershme i.e.³³. Gjinia asnjane në greqishte të vjetër ruhet mirë në tërë sistemin emëror, d.m.th. jo vetëm tek emrat, por edhe tek përemrat dhe mbiemrat. Në fazën më të hershme janë ruajtur edhe gjurmë të numrit dual, dukuri kjo që është mënjeluar herët në gjuhët i.e.³⁴. Edhe lakimi në tërë sistemin emëror në përgjithësi ruhet mirë³⁵.

Greqishtja e vjetër, ashtu si shumica e gjuhëve i.e., parapëlqente që përcaktorët e emrit t'i paravendoste. Edhe nyjën shquese ajo e ka të paravendosur. Kjo nyjë, që paraqitet e lakueshme për të tri gjinitë dhe për të dy numrat³⁶, është shfaqur mjaft herët në atë gjuhë, të paktën qysh nga shekulli II para e.r.³⁷.

11. Edhe në sistemin foljor të greqishtes së vjetër janë ruajtur një varg dukurish të trashëguara nga një fazë e lashtë i.e., natyrisht me ndryshimet e përfutura në bazë të ligjësave të evolucionit të asaj gjuhe në rrjedhë të kohës. Midis dukurive të trashëguara i.e. të asaj gjuhe mund të përmenden: apofonia kualitative në të kryerën sintetike³⁸, augmenti *e-* dhe reduplikimi në kohët e së shkuarës³⁹, si edhe kundërvënia aspekte trishe midis formave “kohore” të së tashmes, të aoristit dhe të së kryerës (perfektit sintetik). Një kundërvënie e tillë trishe ishte shtrirë në të gjitha mënyrat: dëftore, lidhore, dëshirore dhe urdhërore. Madje, kjo kundërvënie trishe ishte shtrirë edhe tek format e paskajores. Në sistemin foljor të greqishtes së vjetër ishte zhvilluar edhe

³⁰ Për më shumë hollësi shih shën. 48.

³¹ P.sh.: *ho ánthropos ~ tou anthrópou ~ t-n anthr@pon* “njeriu ~ i njeriut ~ i njerëzve”.

³² Për më shumë sqarime shih Rix: 1976, 41 v.

³³ Shih më hollësisht për këtë sistem tri gjinish Demiraj: 1972,79 v.

³⁴ Në greqishte duali është zhdukur herët, sidomos nëpër kolonitë. Tek Homeri ai del shpesh, por, sipas Jesperesenit: 1958,206, duket se përdorimi i dualit tek ai është “një arkaizëm i përdorur për qëllime poetike”.

³⁵ Në një fazë më të vjetër në atë gjuhë dalloheshin formalisht rasat emërore, gjinore, dhanore, kallëzore, thirrërore dhe rrjedhore.

³⁶ Madje, në një fazë më të vjetër, kur dëftori anaforik, nga i cili u përfutur nyja shquese, përdorej ende me vlerë përemërore (si p.sh. tek Homeri), ndeshen ende forma të dualit.

³⁷ Shih Meillet: 1930,183 v., ku pohohet: “Sapo ndeshesh në ndonjë prozë, letrare ose epigrafiqe, të çfarëdo dialekti, aty e gjen nyjën normalisht në përdorim. Megjithatë, në të folmet periferike përdorimi është ende i dobët; mbishkrimet më të vjetra qipriote nuk e kanë gjithnjë nyjën atje ku ajo del zakonisht; ende në shekullin II para Krishtit në mbishkrimet pamfiliiane [në Azinë e Vogël] mezi shfaqet nyja. Kështu, nyja është përfutur në të gjitha dialektet pas fiksimit të gjuhës epike, pra, pas ndarjes së greqishtes në dialekte të dallueshme”.

³⁸ Është fjala për kundërvënien e tipit *tréph-- ~ te-troph-a* “rrit ~ kam rritur” etj.

³⁹ Është fjala për format e tipit *leíp-- ~ é-lip-on* “lë~lija” dhe *tréph-- ~ té-troph-a*.

kundërvënia *formë veprorë ~ formë joveprorë*, që ishte shtrirë edhe tek format e paskajores. Pra, paskajorja, e cila në greqishten e re është mënjeluar fare (shih IX/6), në greqishten e vjetër për të njëjtën folje mund të dilte me kundërvënie aspektore dhe diatezore. Kështu, kur e lejonte kuptimi leksikor, ndonjë folje mund të kishte deri në njëmbëdhjetë forma paskajoreje⁴⁰.

12. Por, megjithëse për gjuhën e grekëve të vjetër, falë dokumentimit të saj të bollshëm shkrimor dhe falë punës së madhe të një vargu studiuesish të talentuar, kemi tashmë disa njohuri pak a shumë të mira, prapë mbeten ende një varg pyetjesh të pasqaruara kënaqshëm. Këtu nuk është fjala vetëm për zësjtje, që kanë të bëjnë me rrugën e përfutimit të tipit të saj gjuhësor në përgjithësi, me rrugën e përfutimit dhe të evolucionit të dialekteve të saj të ndryshme në rrymë të shëkujve, me ndikimet e mundshme të substratit paragrek dhe të gjuhëve në kontakt etj., por edhe për kufijtë e saj gjeografikë. Në rastin e fundit kemi parasysh jo vetëm shtrirjen e kolonive greke gjatë brigjeve të Mesdheut, të Adriatikut dhe të Detit të Zi, por edhe zësjtjen e kufijve veriorë të asaj gjuhe nga koha në kohë⁴¹.

13. Sidoqoftë, njohuritë tona për greqishten e vjetër janë pa dyshim të mjaftueshme për të gjykuar p.sh. për tipin e saj gjuhësor dhe për veçoritë dalluese kryesore të dialekteve të saj. Krejt ndryshe qëndron puna për gjuhët e tjera, që janë folur në Gadishullin Ballkanik edhe pas indoevropianizimit të tij (e jo më para ardhjes së popujve i.e.). Madje, edhe gjuhët, që janë folur në truallin “grek” për një farë kohe krahas greqishtes, kanë mbetur të panjohura për mungesë të dokumentimit të tyre shkrimor. Megjithatë, falë punës së madhe këmbëngulëse të një numri gjithnjë e më të madh studiuesish të ndryshëm (gjuhëtarë, historianë, arkeologë, antropologë etj.), është arritur të hidhet sadopak dritë edhe mbi gjuhët e tjera, që janë folur në Ballkanin e lashtë, të paktën gjatë mijëvjeçarit të fundit para e.r. Natyrisht, në këtë fushë përfundimet e arritura nga studiues të ndryshëm nuk kanë qenë gjithnjë të argumentuara bindshëm e për më tepër në mjaft raste edhe nuk janë përputhur. E një gjë e tillë nuk është e papritur, sidomos kur në interpretimin e fakteve gjuhësore dhe historike ndonjëherë kanë ndikuar edhe arsye jashtëshkencore.

Për sa u takon burimeve, që mund të na ndihmojnë për të hedhur sadopak dritë mbi gjendjen gjuhësore të Gadishullit Ballkanik, të paktën, në mijëvjeçarin e fundit para e.r., këtu, përveç informatave që na japin autorët e vjetër grekë e latinë, dhe përveç analizës historike-gjuhësore të glosave, të toponimeve dhe antroponimeve që na kanë arritur nga kohët e lashta, duhen marrë në vështrim edhe të dhënat, që mund të nxirren nga studimi i krahasuar i elementeve të vjetra të përbashkëta të shqipes dhe të rumanishtes (shih X/3-10). Duke u mbështetur në këto burime dhe duke mbajtur gjithnjë parasysh edhe përfundimet pak e shumë të argumentuara të studiuesve të mëparshëm⁴², këtu poshtë po

⁴⁰ Kështu, p.sh. folja *ly--* “shkrij” kishte katër forma paskajoreje të diatezës veprorë për: 1) kohën e tashme (*lyein*); 2) të ardhmen (*lysein*); 3) aoristin (*l^osai*); 4) të kryerën (*l^olykénai*); katër forma paskajoreje të diatezës mediopasive për: 1) kohën e tashme (*lyesthai*); 2) të ardhmen (*lysesthai*); 3) aoristin (*lysasthai*); 4) të kryerën (*l^olysthai*) dhe tri forma paskajoreje pësore për: 1) aoristin (*lyth^onai*); 2) të ardhmen (*lyth^othesthai*); 3) të ardhmen e përparme (*l^olythesthai*).

⁴¹ Këtu është fjala kryesisht për pasojat e helenizimit të fiseve jo-greke në veri të trevave të hershme të banuara nga grekët.

⁴² Në këtë rast, përveç veprave sintetizuese të Sandfeldit, Schaller-it, Solta-s, Banfit, Feuillet-së, janë pasur parasysh edhe studimet e shumta të botuara nga autorë të ndryshëm, që përmenden në Bibliografinë e kësaj vepre.

ndalemi në disa zështje, që kanë të bëjnë me gjendjen gjuhësore të Gadishullit Ballkanik në lashtësi. Në përputhje me kufizimet e vetëkuptueshme të këtij kreu, këtu nuk do të hyhet në hollësira, që do të kërkonin një trajtim të vezantë. Për më tepër, do të lihen krejt jashtë vështrimit zështje, që kanë të bëjnë me gjuhët e atyre popujve e fiseve i.e. apo jo-i.e., që kanë kaluar nëpër Ballkanet pa lënë gjurmë aq të dukshme në gjuhët e sotme të Ballkanit, siç është rasti i keltëve, i gotëve etj.⁴³

Në paragrafët ndjekës, pra, do të kufizohemi në trajtimin e këtyre zështjeve: 1) Cilët ishin fqinjët veriorë të grekëve dhe 3'gjuhë flisnin ata? 2) Si paraqitej gjendja gjuhësore në Ballkanin perëndimor? 3) Si paraqitej gjendja gjuhësore në Ballkanin lindor?

14. Pyetja lidhur me fqinjët veriorë të grekëve të vjetër dhe me gjuhët që flisnin ata, paraqitet tejet e vështirë, gjithnjë për mungesë të dokumentimit të tyre. Informatat, që na kanë arritur për ta, i kemi kryesisht nga autorët e vjetër grekë e romakë, për të cilët jo vetëm trakasit, por edhe maqedonët dhe epirotët ishin barbarë (=jo-grekë). Megjithatë, ka edhe disa të dhëna, sipas të cilave maqedonët dhe epirotët flisnin një gjuhë të afërt me greqishten⁴⁴. Duke u mbështetur edhe në interpretimet e atyre pak glosave dhe toponimeve dhe antroponimeve, që na kanë mbërritur prej atyre popujve, edhe studiuesit janë ndarë dysh. Për disa nga këta, ata nuk kanë qenë grekë, por natyrisht kanë pasur një ndikim të fuqishëm nga fqinjët e tyre jugorë me një kulturë shumë më të zhvilluar. Kurse për disa të tjerë⁴⁵, ata kanë qenë fise greke, që flisnin një gjuhë dialektore disi të ndryshme nga ajo e grekëve të tjerë. Në këto rrethana, duhet mbajtur një qëndrim i matur, duke u mbështetur sidomos në analizën e atyre pak elementeve, që na kanë mbetur prej maqedonishtes së vjetër dhe prej gjuhës së epirotëve.

15. Për gjuhën e maqedonëve të vjetër⁴⁶, siç u vu në dukje edhe në & 14, dimë shumë pak gjëra⁴⁷. Por mbi bazën e atyre pak njohurive është arritur në përfundimin që maqedonishtja e vjetër ishte një gjuhë *kentum*, ashtu si greqishtja. Por ajo ndryshonte nga greqishtja në trajtimin e bashkëtingëlloreve të aspiruara i.e. *bh, gh, dh*⁴⁸ dhe pjesërisht edhe të labiovelareve⁴⁹. Edhe vetëm këto tipare janë të mjaftueshme për të arritur në përfundimin që tipi gjuhësor i maqedonishtes së vjetër ndryshonte nga ai i greqishtes (shih & 9) dhe që, si rrjedhim, del më i mbështetur mendimi i atyre

⁴³ Shih shënimet 1,2.

⁴⁴ Për më shumë sqarime shih Kati»i°: 1976, 100-107.

⁴⁵ Shih për këta Kati»i°: 1976, 104 v. (për maqedonët) dhe f. 120 v. (për epirotët).

⁴⁶ Ajo flitej, në rrjedhën e poshtme të lumit Vardar në veri të malit Olimp, në lindje të malit Gramoz dhe të liqenit të Ohrit; në lindje kishin trakasit (shih && 24-26) e në veri peonët, të cilët shumë studiues i mbajnë për fis ilir, megjithëse ka edhe ndonjë mendim të ndryshëm (shih Solta: 1980, 35 v.; shih edhe shënimin 67).

⁴⁷ Nga maqedonishtja e vjetër na kanë mbërritur vetëm disa fjalë të veçuara, disa nga të cilat nuk kanë gje gjëset e tyre në greqishte, si: *alíe* "ari", *áksos* "dru", *góda* "zorret", *izéla* "fat i mirë", *lakedáma* "ujë i kripur që pihej", *sigýne/sígynnos* "heshtë" etj. (shih Kati»i°: 1976, 110 v.)

⁴⁸ Të kihet parasysh se në greqishte këto janë reflektuar si bashkëtingëllore të pazëshme të aspiruara *ph, kh, t^h* (shih & 9). P.sh. të krahasohen *Bilippos*, greq. *Philippos, kebal*; në vend të greqishtes *kephal* "kokë"; *d@raks*, në greqishte *th@raks* "gjoks" etj. (shih Kati»i°: 1976, 111 v.; Banfi: 1985, 125).

⁴⁹ Shih Benfi: 1985, 125, ku pohohet se krahas kalimit *g^u* - > *b-* tek *bor(a)* "mal" < ⁺*g^uor-*, vihet re edhe evolucioni i labiovelares *g^u* në grykoren *g*, si tek *gorpia^os* "emri i një muaji (ndofta korriku ose gushti)" që "është për t'u lidhur me bazën *g^uhor-/g^uher* "djeg", krs. sllavishten *gor^uti* "djeg"... greqisht *thermós*."

gjuhëtarëve, sipas të cilëve maqedonishtja përfaqëson një gjuhë i.e. të ndryshme nga greqishtja.

Por, duke qenë të nënshtruar ndaj një ndikimi të fuqishëm dhe të shumanshëm të botës greke, maqedonët e vjetër me kalimin e kohës erdhën e u helenizuan dhe si rrjedhim gjuha e tyre më në fund u shua. Ky proces përfshiu më parë klasën sunduese dhe më pas edhe popullsinë e thjeshtë⁵⁰.

16. Një zësjtje tjetër, që meriton të shqyrtohet, natyrisht në përputhje me përmasat e këtij libri, është edhe ajo e fqinjëve veriperëndimorë të grekëve të vjetër. Është fjala për fiset e asaj treve, e cila nga grekët quhej *Epir (Epiros)* “tokë” (anglisht “mainland”), për t’u dalluar kështu nga ishujt përballë. Emri *Epir* pranohet në përgjithësi si një fjalë prej burimi grek, por ne nuk dimë se si e kanë quajtur vetë vendësit këtë trevë, e cila përfshinte viset midis gjirit të Ambracias (Arta e sotme) dhe gadishullit të Akrokeraunit (Karaburunit). Në këtë trevë thuhet se jetonin jo më pak se katërmëdhjetë fise⁵¹, nga të cilët më të njohurit kanë qenë haonët, thesprotët, amfillokët, mollosët, atintanët etj. Këto fise nuk konsideroheshin si grekë. Shkrimtarë të tillë si Tukididi etj. i quanin ata *barbarë*⁵². Por natyrisht ndikimi i grekëve dhe i gjuhës së tyre mbi popullsinë e kësaj treve ka qenë i ndjeshëm. Mjafton të kihet parasysh se mbishkrimet, që u zbuluan në ish-tempullin e Dodonës (shekulli IV para e.r.) janë në gjuhën greke dhe emrat e njerëzve janë të tipit grek⁵³. Një gjë e tillë nuk është e papritur për një trevë, që ndodhej shumë afër ndikimit të kulturës greke dhe ku greqishtja, si gjuhë kulture, do të ketë qenë mjaft e njohur në qarqet drejtuese dhe fetare. Por kjo nuk dëshmon që shtresat e gjera të popullsisë dinin dhe flisnin greqisht. Të kihen parasysh edhe mbishkrimet e zbuluara nëpër kolonitë greke të Adriatikut, të Detit të Zi etj., që ishin të rrethuara nga një popullsi vendëse, e cila nuk fliste greqisht.

17. Sidoqoftë, në mungesë të një dokumenti shkrimor për gjuhën, që flitej në trevën e Epirit, studiuesit janë përpjekur të shfrytëzojnë, krahas informatave të autorëve të vjetër, edhe burime të tjera të mundshme, siç janë emrat e fiseve, të personave dhe të vendeve. Dhe një pjesë e mirë e këtyre studiuesve, si Hahn-i⁵⁴, Kreçmeri⁵⁵, Nilsoni⁵⁶, Çabej⁵⁷ etj., kanë arritur në përfundimin që fiset epirote flisnin një gjuhë të ndryshme nga greqishtja. Por disa studiues të tjerë, duke vendosur lidhje etimologjike midis disa emrave vendesh, fisesh dhe personash të viseve epirote me fjalë greke, kanë mbrojtur tezën që në trevën në shqyrtim flitej një gjuhë e afërt me greqishten⁵⁸.

⁵⁰ Banfi: 1985,125, pohon: “... sipas disa studiuesve, në mesjetën e hershme në Maqedoninë e sunduar nga Bizanti qenkëshin dëshmuar ende raste folësishe, që kishin ruajtur gjuhën amë të moçme”.

⁵¹ Shih Kati»i°: 1976,120.

⁵² Shih Kati»i°: 1976,120 v.

⁵³ Shih Kati»i°: 1976,123.

⁵⁴ Hahn-i: 1854,215 v. mendonte se fiset epirote flisnin një dialekt ilir.

⁵⁵ Edhe Kreçmeri: 1896,254 v. kishte një mendim të ngjashëm me atë të Hahn-it (shën. 54).

⁵⁶ Nilson, M.P, *Studien zur Geschichte des alten Epeiros* (Lund: Ohlson): 1909,7, i mban epirotët gjithashtu për ilirë (shih Kati»i°: 1976,124).

⁵⁷ Çabej: 1958,61, ku pranohet mendimi i M. Leake-ut, *Researches in Greece* (1814), f. 13, që emri i *Çamërisë* është vazhdimi jo-grek i emrit të lumit *Thyamis* (sot *Kallama*) (shih shën. 60).

⁵⁸ Për më shumë hollësi shih Kati»i°: 1976,122 v.

Duke u mbështetur në çka u parashtrua shkurt në & 16, mund të pohohet se fiset epirote përfaqësonin një popullsi jo-greke. Natyrisht, ata i janë nënshtruar prej kohësh një ndikimi të fuqishëm të greqishtes dhe të kulturës greke e pjesërisht edhe mund të jenë helenizuar. Por, ndërkaq, pyetjes se ç'gjuhë flisnin ata, është shumë e vështirë t'i jepet një përgjigje e argumentuar bindshëm. A ishte ajo një gjuhë në vete apo një dialekt i ilirishtes, siç kanë menduar disa dijetarë⁵⁹? Sot për sot mund të supozohet se fiset epirote, edhe në rast se flisnin një gjuhë më vete, ajo do të ketë qenë shumë e afërt me ilirishten. Por ka më shumë mundësi që ajo të ketë qenë një dialekt ilir. Natyrisht, kjo çështje kërkon hulumtime dhe studime të mëtejshme gjuhësore-historike⁶⁰. Sidoqoftë, duke u mbështetur në vjetërsinë mjaft të madhe të ndarjes dialektore të gjuhës shqipe (shih III/9), mund të pohohet se ajo pjesë e stërgjyshërve të shqiptarëve, që banonin në trevat, ku sot flitet dialekti toskërisht, edhe në mos paçin qenë burimisht ilirë, duhet të jenë ilirizuar shumë herët. Sigurisht, ky pohim mbështetet në parakushtin që shqipja është bija e ilirishtes (shih III/5).

18. Edhe për sa u takon ilirëve në përgjithësi, njohuritë tona janë shumë të kufizuara si për parahistorinë dhe shtrirjen e tyre gjeografike, ashtu edhe për gjuhën e tyre. Për parahistorinë e ilirëve në përgjithësi pranohet që stërgjyshërit e tyre erdhën e u vendosën në brigjet lindore të Adriatikut e pjesërisht edhe të Jonit në kohën e dyndjeve të disa fiseve e popujve i.e. drejt Ballkanit, d.m.th. për afërisht aty nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para e.r.⁶¹ Dihet gjithashtu që ishin të ndarë në fise, që mbartnin emra të ndryshëm, si: *albanët, ardianët, taulantët, dasaretët* etj. etj.

Por a kishin të gjitha fiset ilire një emër etnik të përbashkët në përdorim midis tyre, për këtë nuk mund të thuhet asgjë me siguri. Emri etnik *Ilir*, me të cilin i kanë quajtur ata historianët dhe gjeografët e vjetër grekë e romakë⁶², mund të ketë qenë burimisht emri i një fisi të vetëm ilir, që të huajt mund ta kenë përgjithësuar për të gjitha fiset, që flisnin të njëjtën gjuhë me atë të atij fisi. Me fjalë të tjera, s'duhet përjashtuar mundësia që edhe në këtë rast të ketë ndodhur ajo që ndodhi më pas me emërtimin e të gjithë shqiptarëve nga të huajt nëpërmjet emrit të fisit të albanëve (shih III/4).

19. Për shtrirjen tokësore të ilirëve ka pasur mendime nga më të ndryshmet. Ndonjë dijetar ka shprehur mendimin se ata dikur kanë qenë shtrirë edhe jashtë Ballkanit⁶³. Por, sipas mendimit më të përhapur, ilirët në periudhën historike banonin në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik. Më parë edhe fisi i venetëve në Ialinë veri-lindore mbahej për ilir, por më vonë u vërtetua se venetët nuk ishin të tillë (shih edhe & 21).

⁵⁹ Shih shënimet 54,55,56,57.

⁶⁰ Me interes në këtë rast paraqitet evolucioni i *Thyamis* (emri i lashtë i lumit *Kallama* në Greqinë veriore) në *çam*. Sipas Çabejt: 1987, 82, këtu kemi të bëjmë me evolucionin e grupit bashkëtingëllor *tj-* në *ç-* "në pajtim me ligjet fonetike të shqipes". Një gjë e tillë do të dëshmonte që banorët e asaj treve flisnin një gjuhë, që ishte e njëjtë (ose e afërt) me atë të stërgjyshërve të shqiptarëve. Por Hamp-i: 1966,104, vëren se grupi *t* duhej të kishte dhënë s.

⁶¹ Shih Kati»i°: 1976,164.

⁶² Kështu p.sh. gjeografi grek Straboni, i cili ka jetuar në kapërcyell të fillimit të erës së re, i quan ilirët si barbarët veriperëndimorë, që banonin midis Danubit dhe bregdetit Adriatik. Po kështu historiani grek Appiani (shek. II pas e.r.) thotë se grekët konsiderojnë ilirë të gjithë ata që banojnë sipër epirotëve deri në Danub. Emrin *Ilir* e gjejmë të përdorur më parë edhe tek Herodoti (shek. V para e.r.) (shih Kati»i°: 1976,154-156).

⁶³ Sipas disa autorëve, si Pokorni, Krahe etj., fise ilire ka pasur dikur edhe në shumë vende të Evropës së sotme, deri në Gjermani, Francë etj. (shih Kati»i°: 1976,177 (me literaturë)).

Gjithashtu, sipas mendimit më të përhapur, treva e ilirishtes në një kuptim më të gjerë përfshinte edhe banorët e Panonisë e të Dalmacisë. Por kohët e fundit gjuhëtari Kati»i^o ka mbrojtur tezën se banorët e lashtë të këtyre trevave mund të kenë qenë të ndryshëm nga ilirët edhe gjuhësisht⁶⁴. Kjo është një çështje, që do të meritonte hulumtime dhe studime të mëtejshme. Sidoqoftë, duhet pasur parasysh se qysh në kohë antike si ilirë të mirëfilltë “Illyroi proprie dicti” merreshin pikërisht ilirët e jugut⁶⁵, të cilët banonin pothuaj po në ato vise, ku flitet gjuha shqipe⁶⁶, duke përfshirë këtu edhe viset përtej kufijve shtetërorë të Republikës së Shqipërisë⁶⁷; dhe kjo është parashtruar edhe si një ndër argumentet në të mirë të tezës së prejardhjes së shqipes nga ilirishtja (shih III/5). 20. Mirëpo, siç do të shtjellohet edhe në III/5, disa gjuhëtarë e kanë kundërshtuar tezën e vazhdimësisë ilire-shqiptare dhe një nga argumentet, që kanë parashtruar në mbrojtje të pikëpamjes së tyre, ka qenë mospërputhja e shqipes me ilirishten për nga tipi gjuhësor. Ndërsa shqipja është një gjuhë e tipit *satem* (shih III/8), ilirishtja, sipas tyre, ka qenë një gjuhë e tipit *kentum*⁶⁸. Por disa gjuhëtarë të tjerë mbrojnë mendimin që edhe ilirishtja ka qenë e tipit *satem*⁶⁹.

Siç shihet, në këtë rast kemi të bëjmë me një krahasim midis një njësie të njohur, siç është shqipja, dhe një njësie shumë pak, për të mos thënë aspak, të njohur, siç është ilirishtja. Dhe dihet që nga ilirishtja na kanë mbërritur vetëm ndonjë glosë⁷⁰, ⁷¹, ⁷², ⁷³.

⁶⁴ Shih Kati»i^o: 1976,178 v., ku vihen në dukje ndryshime të dukshme në sistemin antroponimik të panonasve, delmatëve etj. në krahasim me atë të ilirëve të mirëfilltë (jugorë). Por ai vëren se “sistemet onomastike nuk janë gjuhë dhe prandaj nuk mund të barazohen me atë automatikisht, por një farë korrelacioni mund të pritet të ekzistojë midis tyre, sidomos në shoqërinë primitive, ku nuk ishin formuar struktura kulturore superetnike”. (f. 183).

⁶⁵ Shih për këtë, ndër të tjerë, Kati»i^o: 1976,158, ku citohet Pomponius Mela 2.3: Parthenii et Dessaraetae prima tenent; sequentia Taulantii, Enchelaeae, Phaeaces. Deinde sunt quos proprie Illyrios vocant: tum Pyraei et Liburni et Istria.

⁶⁶ Shih edhe Kati»i^o: 1976,185.

⁶⁷ Për përkatësinë etnike dhe gjuhësore të fiseve të tilla si dardanët, që banonin përafërsisht në Kosovën e sotme dhe shtriheshin edhe pak më në veri, dhe peonët që banonin midis dardanëve dhe maqedonëve, nuk ka pasur një mendim të njëjtë. Sipas mendimit më të përhapur dhe më të mbështetur, ata kanë qenë fise ilire. Por disa studiues i mbajnë ata për popuj të ndryshëm nga ilirët. Në trevat e banuara prej tyre, sidomos në viset kufitare, duhet të ketë pasur edhe popullsi të përziera ilire-trake.

⁶⁸ Ndër këta mund të përmenden: Hirti: 1898,179 v., Bariçi: 1955,31 v., etj.; shih më hollësisht Demiraj: 1988,170 v.

⁶⁹ Ndër këta mund të përmenden: Kreçmeri: 1896,266 v., Pedersen: 1900,300 v., Russu: 1969, 105, Demiraj: 1988, 170 v.; shih edhe Kati»i^o: 1976, 174 v.

⁷⁰ Nga ilirishtja e Ballkanit dëshmohet emri i një pije popullore në Ilirinë qendrore (Dalmaci): *sabaia*, që është menduar se lidhet me rrënjën i.e.*sab-* “lëng frutash”.

Nga mesapët dëshmohen më shumë glosa, që pjesërisht kanë mbetur ende të pashpjeguara. Ndër këto mund të përmenden fjalët *bréndon* “dre” dhe *bréntion* “kokë dreri”; këto fjalë në përgjithësi i kanë lidhur me fjalën shqipe *bri-n-i/bri-r-i* (shih Kati»i^o: 1976, 171 - me literaturë).

⁷¹ Nga emrat e fiseve mund të përmenden, ndër të tjerë: Albanët, ardianët, enkeleasit, taulantët, parthinët, dasaretët, pirustët etj.

⁷² Nga emrat e personave mund të përmenden, ndër të tjerë: Bardylis, Gentius, Teuta, Epicadus, Etleva, Pleuratus, Skerdilaidus etj. dhe vendesh.

⁷³ Nga emrat e vendeve mund të përmenden, ndër të tjerë: Durrachion, Scodra, Lissus, Albanopolis, Genusus, etj.

Është e vërtetë se në mjaft raste emrat e përveçëm e kanë burimin tek emrat e përgjithshëm. Por në rastin konkret nuk dihet asgjë e sigurt për vjetërsinë e këtyre emrave dhe të emrave të përgjithshëm gjegjës. Disa përpjekje, që janë bërë për të zbuluar rrënjët i.e. të emrave ilirë të dokumentuar, në përgjithësi nuk i kanë kapërcyer kufijtë e hamendjes⁷⁴. Gjithashtu do pasur parasysh edhe se këta emra ilirë ne i njohim nëpërmjet burimeve greke e latine, por nuk mund të jemi të sigurtë nëse tradita shkrimore greke apo latine e ka pasqyruar me saktësi shqiptimin e mirëfilltë të këtyre fjalëve nga vetë vendësit. Prandaj edhe për këtë arsye në çdo rast gjykimet duhet të jepen me një farë rezerve.

21. Për të dhënë një gjykim sa më të mbështetur për çështjen në shqyrtim, duhet të merren në vështrim materiale nga treva e banuar prej ilirëve të mirëfilltë. Sidoqoftë, duhen lënë jashtë vështrimit materialet, që na kanë arritur nga venetët e Istries, sepse tashmë është vërtetuar që ata nuk ishin ilirë dhe flisnin një gjuhë të tipit *kentum*⁷⁵. Edhe gjuha e mesapëve në Italinë jugore duhet marrë në vështrim me rezervë, megjithëse mjaft gjuhëtarë kanë qenë të mendimit se mesapishtja burimisht ka qenë një dialekt ilir dhe ishte e tipit *satem*⁷⁶. Po të mbajmë parasysh edhe rezervat e Kati»i^o-it për panonët dhe dalmatët (shih & 19), atëherë mbetet që për më shumë siguri të mbështetemi në atë pak lëndë gjuhësore, që na ka arritur nga ilirët e mirëfilltë, natyrisht pa përjashtuar krejt edhe atë lëndë gjuhësore, që na ka mbetur nga të ashtuquajturit ilirë veriorë.

22. Ata që janë shprehur për karakterin *kentum* të ilirishtes (shih shën. 68), për mungesë fjalësh nga fjalori i zakonshëm, janë mbështetur kryesisht në disa emra të përveçëm, si *Ves-cleves*, *Acra-banus*, *Bal-acros*, *Angros* etj. të ilirishtes veriore, ose *Genusus* (emri i lashtë i Shkumbimit), *Gentius* (emër njeriu) etj. Ata janë përpjekur që këta emra të përveçëm t'i shpjegojnë nëpërmjet krahasimit me emra të përgjithshëm të disa gjuhëve i.e. me dokumentim të hershëm, si greqishtja e vjetër, indishtja e vjetër etj. Kështu p.sh. *Ves-cleves* është shpjeguar si një fjalë e përbërë, ku elementi i parë është marrë me kuptimin “i mirë” (krahaso indishten e vjetër *vasu-*, greqishten *ey-* etj.), kurse elementi i dytë është marrë me kuptimin “famë, lavdi” dhe është krahasuar me mesapishten *klohi*, *Zis* “dëgjo, Zeus” dhe me shqipen *quaj* < *kluanj*⁷⁷. Edhe *Acra-banus* është shpjeguar si një fjalë e përbërë, ku elementi i parë *acra* (= *akra*) është krahasuar me greqishten *acros* (= *akros* - me -³ - burimisht qiellzore). Edhe tek emri *Angros* është menduar të ketë qenë një² (qiellzore)⁷⁸.

Por, edhe sikur të pranohen si të sakta këto shpjegime, në të gjitha këto raste kemi të bëjmë me fjalë, ku elementi tektal (³-,²-) ndiqej nga një bashkëtingëllore anësore (-*I*)

⁷⁴ Për këtë arsye këtu nuk po ndalemi më gjatë për këtë gjë.

⁷⁵ Më parë mendohej që venetishtja, e cila flitej nga fisi i venetëve në Italinë verilindore, ishte një dialekt i ilirishtes dhe ky mendim mbështetej kryesisht në emrin e fisit *Illyrion 'Enetoi*, që përmend Herodoti në I/196 të veprës së tij historike. Por Hans Krahe në “Rhein. Museum” 88 (1939) vërtetoi përfundimisht se Herodoti në I/196 nuk bën fjalë për venetët e Italisë së sipërme, të cilët i quan Venetët e Adriatikut (*'Enetoi en tš Adriš* - V/9), por për një fis ilir në kufirin verior të Maqedonisë; (shih Krahe: 1955, 10 dhe A. Mayer: 1959, 174)

⁷⁶ Për karakterin *satem* të mesapishtes janë shprehur disa dijetarë, por disa të tjerë e kanë konsideruar atë të tipit *kentum* (shih A. Mayer: 1959, 171 v. Shih edhe Hamp: 1966, 111 v.)

⁷⁷ Shih A. Mayer: 1959, 66, 125.

⁷⁸ Shih A. Mayer: *po aty*.

ose dridhëse (-r-). E në një pozicion të tillë fonetik edhe në fjalët e trashëguara të shqipës bashkëtingëlloret tektale qiellzore janë çqiellzorëzuar⁷⁹. Problemore paraqiten rastet e tipit *Genusus* dhe *Gentius*, ku tektalja g- ndiqet nga zanorja e përparme -e. Sot për sot nuk mund të thuhet asgjë me siguri se sa të vjetër kanë qenë këta emra të përveçëm tek ilirët e jugut. Por, edhe sikur të kenë qenë shumë të lashtë, prapë nuk mund të pohohet në mënyrë të argumentuar që g- nistore te këta emra ka qenë një tektale qiellzore, që është çqiellzorëzuar, ashtu si në gjuhët *kentum*. Të kihet parasysh edhe se disa gjuhëtarë të tjerë kanë parë këtu një tektale buzoprapaqiellzore. Por në këto rrethana nuk duhet përjashtuar mundësia që ajo në zanafillë të ketë qenë një tektale e thjeshtë⁸⁰.

Një gjykim i saktë për këtë mund të jepej, në rast se këta emra do të kishin mbetur në përdorim të pandërprerë ndër banorët vendës, pasardhës të ilirëve të moçëm. Por, siç dihet, emri i lumit *Genusus* është zëvendësuar qysh herët nga emri *Shkumbin*⁸¹. Edhe emri vetiak *Gent-ius* ka dalë jashtë përdorimit qysh herët ndër banorët vendës dhe vetëm kohët e fundit ka nisur të përdoret përsëri në Shqipëri në trajtën *Genc* (sipas shqiptimit latin).

Në këto rrethana, mendimi që ilirishtja të ketë qenë një gjuhë e tipit *kentum*, nuk del i mbështetur. Kurse mendimi i përkundërt që ajo të ketë qenë e tipit *satem* gjen një farë mbështetjeje edhe në faktin që mesapishtja, e cila mendohet se ka qenë një dialekt ilir⁸², në përgjithësi mbahet si një gjuhë e tipit *satem*⁸³. Në të mirë të mendimit për karakterin *satem* të ilirishtes do të fliste edhe tipi *satem* i gjuhës shqipe, e cila në përgjithësi mbahet si bija e ilirishtes (shih III/5).

23. Edhe për gjuhën a gjuhët, që flitëshin në pjesën lindore të Gadishullit Ballkanik njohuritë tona janë të kufizuara, megjithëse në këtë rast informatat dhe lënda gjuhësore, që kemi në dispozicion, janë disi më të shumta sesa për pjesën perëndimore të këtij gadishulli. Sipas të dhënave, që kemi nga autorët e vjetër grekë e romakë, pjesa lindore e Ballkanit në jug dhe në veri të Danubit banohej nga një popull i madh, që njihej me emrin *trakas*, i cili natyrisht ishte i përbërë prej fisesh të ndryshme. Stërgjyshërit e këtyre fiseve kanë qenë me origjinë i.e. dhe kanë zbritur në ato treva në kohën e dyndjeve të mëdha të popujve dhe fiseve i.e. drejt Ballkanit aty nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para e.r.⁸⁴ Ata me siguri nuk kanë shkelur në një tokë të shkretë, por për banorët më të hershëm para tyre sot për sot nuk kemi të dhëna.

Edhe për emrin etnik të trakasve vlejnjë po ato vërejtje, që u bënë për emrin etnik të ilirëve (shih & 18). Me fjalë të tjera, ky emër, që ne e njohim nëpërmjet autorëve grekë e romakë, duhet të jetë përgjithësuar për etnosin e tyre kryesisht nga fqinjët e tyre,

⁷⁹ Khs. p.sh. *mjekër* < *mjekrë* me indishten e vjetër *shmashru*; *qaj* < *klaj* (nga një bazë ³*lau-*); *quaj* < *kluj* (nga një bazë ⁺*leu-*); *grua* < ⁺*rš*; *i egër* < *igrë* < ⁺*aro-* etj. (shih Demiraj: 1988, 44 v. - me literaturën përkatëse).

⁸⁰ Kështu, ndërsa Krahe: 1955,69,72 dhe De Simone: 1986,239 v. mendojnë se ajo ka qenë një tektale qiellzore, A. Mayer-i: 1959,50 e ndonjë tjetër mendojnë se ajo ka qenë buzoprapaqiellzore.

⁸¹ Sipas Çabejt: 1972, 15, emri i Shkumbinit e ka burimin tek trajta më e vjetër *Skampin*, "një rrjedhojë e Skampis të kohës antike (Elbasani i sotëm)".

⁸² Shih për këtë, ndër të tjerë, Russu: 1969, 44 v., ku pohohet se ata kanë shtegtuar në Itali nga ilirët e Ballkanit përmes detit Adriatik aty na shekujt X-IX para e.r.

⁸³ Shih shënimin 76.

⁸⁴ Shih Kati»i°: 1976, 133.

grekët. Në zanafillë, ai duhet të ketë qenë emri i ndonjë fisi, që erdh e u përdor për të dalluar të gjithë etnosin trakas. Por a kishin këta vetë një emër etnik të përgjithshëm, kësaj pyetjeje mund t'i jepet më fort një përgjigje mohuese. Një vërejtje e tillë vlen edhe sikur në këtë rast të bëhet fjalë për trakasit e mirëfilltë, që banonin në jug të maleve *Haemus* (Ballkan).

Krahas këtyre, në veri të maleve *Haemus*, banonin *mizët* dhe në veri të këtyre, përtej Danubit, në pjesën lindore të Rumanisë së sotme banonin *getët*, ndërsa në perëndim të këtyre banonin *dakët*. Më parë getët dhe dakët mbaheshin për fise trakase, por sidomos kohët e fundit disa dijetarë⁸⁵ kanë mbrojtur tezën se dako-getët dhe mizët flisnin një gjuhë të ndryshme nga trakasit, pra përbënin një etnos më vete. Ata e mbrojnë këtë tezë duke u mbështetur më fort në disa argumente të karakterit gjuhësor. Kështu p.sh. është vënë në dukje se toponimet fjalë të përbëra në veri të maleve *Haemus* kanë si element të dytë *-dava* (*-deva*), si *Buri-dava*. Doki *-dava* etj. Me këtë element të dytë në jug të maleve *Haemus* dëshmohej vetëm *Pulpu-deva* (Plovdivi i sotëm), ndërsa toponimet e tjera të përbëra në këto vise kanë si element të dytë *-para*, *-diza* etj. si: *Besa-para*, *Agata-para* etj.; *Turo-diza*, *Tarpo-dizos* etj.; *Germi-sara*, *Sarpi-sara* etj.⁸⁶

24. Edhe trakasit (në kuptimin më të gjerë), ashtu si ilirët (shih & 16), iu nënshtruan një ndikimi të fuqishëm nga ana e kulturës dhe e gjuhës greke, sidomos nëpërmjet kolonive greke në brigjet perëndimore të Detit të Zi⁸⁷. Por një ndikim më të madh ushtruan mbi ta romakët pas pushtimit të pjesës lindore të Gadishullit Ballkanik (shih & 27), gjë që çoi në romanizimin e popullsisë së atyre trevave. Dhe një dëshmi e qartë e këtij romanizimi është prania e një gjuhe romane (rumanishtja) në pjesën verilindore të Gadishullit Ballkanik. Procesi i romanizimit të pjesës lindore të Ballkanit duhet të ketë zgjatur disa shekuj dhe s'duhet të ketë qenë i plotë në kohën e dyndjeve sllave. Për këtë dëshmon fakti që ende në shekullin VI pas e.r. fisi trakas i besëve e kishte ende në përdorim gjuhën e vet⁸⁸.

25. Siç u vu në dukje në & 23, nga gjuha a gjuhët e pjesës lindore të Gadishullit Ballkanik na ka arritur një material disi më i pasur se ai i pjesës perëndimore. Nga trakishtja (në kuptimin e gjerë), përveç emrave të fiseve, të vendeve dhe të personave, kemi në dispozicion edhe emrat e bimëve, që mblodhi në shekullin I të e.r. mjeku grek Dioskorides pranë dakëve⁸⁹ dhe një sasi fjalësh të tjera të përmendura nëpër shkrime autorësh grekë si edhe dy mbishkrime, që në përgjithësi kanë mbetur të padeshifruara⁹⁰.

⁸⁵ Ndër këta shquhet sidomos Georgievi: 1957.

⁸⁶ Shih Kati»i^o: 1976, 147 v. (me literaturë).

⁸⁷ “Kolonizimi grek u shtri pothuaj mbi të gjithë bregdetin dhe në këtë mënyrë elementi etnik trakas u reduktua në pjesën e brendshme të vendit”. (Kati»i^o: 1976, 129). Ndër kolonitë greke të asaj treve mund të përmenden: Istria, Tomi, Kalatia, Odese, Apolonia etj. (të themeluara nga fundi i shekullit VIII dhe gjysma e parë e shekullit VI para e.r.).

⁸⁸ Shih Kati»i^o: 1976, 136 (me literaturë). Ky gjuhëtar vëren me mprehtësi se sllavët “erdhën në kontakt të drejtpërdrejtë me trakasit, që flisnin ende gjuhën e vet; khs. bullgarisht *Plovdiv* nga trakishtja *Pulpudeva* dhe jo nga greqishtja *Philippoupolis*.”

⁸⁹ Këto janë rreth 70-80 fjalë të veçuara, që në përgjithësi janë shënuar bashkë me kuptimin greqisht (shih Russu: 1967, 42 v.).

⁹⁰ Është fjala për mbishkrimin e një unaze të shekullit V para e.r., të gjetur në një varrezë afër katundit bullgar të Ezerovos, afër Plovdivit, dhe për mbishkrimin e një guri varri të shekullit VI para e.r. afër katundit Kjolmen në krahinën e Preslavës. Mbishkrimi i parë, i zbuluar qysh në fillim të këtij shekulli, me gjithë përpjekjet e një vargu dijetarësh, në përgjithësi ka mbetur i padeshifruar bindshëm, sepse ka

Do të kishim pasur në dispozicion një material shumë më të bollshëm, sikur të mos kishin humbur vjershat e shkruara në dialektin getik nga poeti romak në mërgim Ovidius (43 para e.r. - 17 pas e.r.). Do pasur parasysh gjithashtu se një pjesë e mirë e fjalëve të vjetra të rumanishtes, që nuk janë prej burimi latin ose grek, janë të trashëguara nga substrati dako-get. Një pjesë e këtyre fjalëve të vjetra kanë gjegjëset e tyre në gjuhën shqipe (shih X/3-5), por ka edhe asosh që nuk dëshmohen në shqipe⁹¹. 26. Në përgjithësi është pohuar se trakishtja (në kuptimin e gjerë) ka qenë e tipit *satem*⁹². Në sistemin e saj fonetik vihen re edhe disa dukuri të tjera, që e dallojnë atë nga greqishtja. Një ndër këto është edhe mënjanimi i bashkëtingëlloreve të aspiruara⁹³. Gjithashtu bie në sy edhe shtimi i një *-t-* në mes të grupit bashkëtingëllor *sr*⁹⁴. Për sistemin zanor vlen të shënohet se në trakishte *o*-ja i.e. në përgjithësi është ruajtur si *o* dhe vetëm në pak raste është shndërruar në *a*⁹⁵.

27. Gjendja gjuhësore e Gadishullit Ballkanik si në pjesën perëndimore ashtu edhe në pjesën lindore dhe qendrore pësoi një ndryshim të rëndësishëm pas pushtimit romak⁹⁶. Sundimi i gjatë romak në tërë Gadishullin Ballkanik pati pasoja largvajtëse jo vetëm në planin politik e shoqëror, por edhe në planin gjuhësor. Politika e njohur asimiluese e Perandorisë Romake bëri që pjesa më e madhe e popullsisë së gadishullit të braktiste dalëngadalë gjuhët amtare dhe të fliste një gjuhë, që është bërë zakon të quhet latinishte ballkanike. Procesit të romanizimit mundi t'i shpëtonte vetëm një pjesë e popullsisë së Greqisë dhe të Ilirisë jugore (shih & 19) si edhe ndonjë fis i izoluar si ai i besëve (shih & 24) e ndofta edhe ndonjë tjetër.

Procesi i romanizimit të mëtejshëm të Ballkanit u ndërpre në një farë mase pas ndarjes së Perandorisë Romake të Lindjes nga ajo e Perëndimit në fund të shekullit IV të e.r., sepse pjesa më e madhe e trevave ballkanike u vunë në varësi të Bizantit. Qysh nga ajo kohë latinishtja filloi ta humbiste dalëngadalë rëndësinë e saj si gjuhë zyrtare në Perandorinë Bizantine⁹⁷, ku si gjuhë zyrtare erdh e u përdor gjithnjë e më shumë greqishtja.

Sidoqoftë, sundimi i gjatë romak në Ballkan ka lënë gjurmë të shumta jo vetëm me formimin e dy gjuhëve neolatine, siç janë rumanishtja (me dialektet e saj) dhe dalmatishtja⁹⁸, por edhe nëpërmjet huazimeve latine në të gjitha gjuhët e gadishullit. Dhe mund të pohohet se gjurmët e romanizimit do të kishin qenë edhe më të shumta,

qenë shkruar në fjalë të paveçuara nga njëra-tjetra. Për mbishkrimin e dytë ka dhënë një shpjegim Georgievi në *BE* 1.1966.11.

⁹¹ Të tilla janë, ndër të tjera, *bliat* “djalë”, “fëmijë”, *brînzë* “djathë”, *strugure* “rrush” etj. Shih për këto, ndër të tjerë, Russu: 1970, *passim*. Ky autor pohon (f. 92) se në rumanishte ka një numër të konsiderueshëm fjalësh të tilla.

⁹² Shih Kati»i^o: 1976, 143,150.

⁹³ Shih Russu: 1967,148 v.

⁹⁴ P. sh. *Strum*®n < i.e. ⁺*sru* - “burim”; etj. (shih Kati»i^o: 1976,144).

⁹⁵ Shih Russu: 1967,146 v.

⁹⁶ Pushtimet romake në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik nisën qysh nga viti 228 para e.r. në Iliri dhe vazhduan më tej në Dardani më 75 para e.r., në Mezinë e sipërme më 29 para e.r., në Traki më 46 pas e.r. dhe në Daki më 107 pas e.r. (shih Solta: 1980,65,67).

⁹⁷ Shih Mihëscu: 1978,54 v.

⁹⁸ Dalmatishtja, që flitej në bregdetin dalmat, u shua përfundimisht në fund të shekullit XIX. Për këtë shih Solta: 1980,142 v. (me literaturë).

sikur një pjesë e popullsisë së romanizuar të mos i ishte nënshtruar procesit të sllavizimit, që nisi me dyndjen e fiseve sllave në shekujt VI-VII të erës sonë.

KREU III

GJENDJA E SOTME GJUHËSORE NË GADISHULLIN BALLKANIK

1. Siç u vu në dukje në II/1, Gadishulli Ballkanik me pozicionin e tij gjeografik si një urë ndërlidhëse midis Evropës dhe Azisë së vogël qysh nga kohët e hershme e deri në Mesjetën e vonë është bërë arenë dyndjesh nga popuj të ndryshëm, gjë që ka bërë që nga kohë në kohë të ndryshojë edhe gjendja e tij gjuhësore. Natyrisht në ndryshimin e gjendjes gjuhësore të këtij gadishulli një rol të rëndësishëm ka luajtur edhe vetë evolucioni i gjuhëve, që janë folur këtu gjatë periudhave të ndryshme historike.

Si pasojë e këtyre dy faktorëve Gadishulli Ballkanik paraqitet sot si një trevë, ku brenda një sipërfaqeje relativisht të kufizuar fliten një numër jo i vogël gjuhësh të ndryshme, duke përfshirë këtu edhe një gjuhë jo-i.e., turqishten. E po të krahasohet gjendja e sotme gjuhësore e këtij gadishulli me atë të periudhës antike (shih kreun II), bie menjëherë në sy se përveç greqishtes (së re) dhe shqipes, që janë vazhdueset e greqishtes së vjetër (shih & 12), përkatësisht të ilirishtes (shih && 5-6), gjuhët e tjera janë zhvilluar këtu si pasojë e pushtimeve, përkatësisht e dyndjeve të popujve gjatë periudhash të ndryshme historike. Kështu p.sh. rumanishtja është përftuar nëpërmjet romanizimit të dakëve të vjetër (shih & 16); bullgarishtja (e maqedonishtja) dhe serbokroatishtja dhe sllovenishtja janë zhvilluar pas dyndjeve sllave të shekujve VI-VII në Ballkan, kurse turqishtja është shfaqur këtu pas pushtimeve të perandorisë osmane (shekujt XIV-XV).

Në Gadishullin Ballkanik fliten edhe gjuhë të tjera nga grupe më të vogla popullsish, si gjuha e romëve (e gabelëve), armenishtja etj. Prania e këtyre gjuhëve lidhet me lëvizjet paqësore të bartësve të tyre në periudha relativisht të vona.

Lidhur me gjendjen e sotme gjuhësore të Gadishullit Ballkanik do pasur parasysh se pothuaj në të gjitha trevat e këtij gadishulli ka “ishuj gjuhësorë” të ndryshëm, që janë pasojë e shpërnguljeve të masave pak a shumë të gjera popullsish nga një vend në tjetrin për arsye ekonomike ose politike. Mjafton të përmendim këtu praninë e disa fshatrave greqishtfolës në Shqipërinë e Jugut¹, ose të disa fshatrave me origjinë sllave në pjesën lindore të Shqipërisë². Të kihen parasysh, nga ana tjetër, katundet shqipfolëse të Greqisë (shih shënimin 9), të Serbisë³, të Bullgarisë⁴ etj.

1. Sipas vjetarit të Republikës së Shqipërisë (1990), faqe 35, numri i greqishtfolësve në Shqipëri arrinte në 58.758 vetë.

2. Sipas atij Vjetari, f. 35, numri i maqedonasve në Shqipëri arrinte në 4.700 vetë.

3. Kështu p.sh. në katundet e Jabllanicës, Preshevës e Bujanovcit (Serbi) më 1971 kishte rreth 66.000 shqiptarë (shih Krasniqi: 1979,38).

4. Në fshatin Mandricë të Bullgarisë më 1951 kishte 1.000 shqiptarë (shih Beci: 1982,31).

2. Si rrjedhim i ndikimeve të ndërsjella midis gjuhëve të Gadishullit Ballkanik si edhe i ndikimeve të kushtëzuara nga fatet e përbashkëta historike të popujve të këtij gadishulli, në këto gjuhë janë përfutur një varg tiparesh të përbashkëta, që nuk ndeshen në gjuhë të tjera i.e., ose që duket qartë se, edhe kur ndeshen në ndonjë gjuhë tjetër, këtu ato janë një zhvillim i brendshëm ballkanik. Mjafton të kujtojmë këtu prapavendosjen e nyjës shqese (shih VI/1). Tipare të tilla të përbashkëta janë zhvilluar sidomos në shqipe, rumanishte, bullgarishte-maqedonishte dhe greqishte, të cilat nga kjo pikëpamje janë quajtur me të drejtë *gjuhë ballkanike*. Në serbokroatishte, megjithëse edhe kjo është zhvilluar në truallin ballkanik, tiparet e përbashkëta të gjuhëve ballkanike janë më të pakta dhe janë të kufizuara sidomos në viset jugore të saj (shih & 31).

Këtu poshtë po bëjmë një paraqitje të shkurtër të gjuhëve kryesore të Gadishullit Ballkanik.

3. Shqipja

Kjo gjuhë flitet në Republikën e Shqipërisë (mbi 3.100.000 vetë)⁵ në Kosovë (rreth 1.300.000 vetë), në Republikën e Maqedonisë (380.000 vetë)⁶ dhe të Malit të Zi

(36.000 vetë)⁷. Shqipen si gjuhë amtare e ruajnë sot edhe një numër i madh shqiptarësh të shpërngulur për arsye ekonomike ose politike në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, në Turqi, Egjipt, Argjentinë etj.⁸ Në një masë të mirë e ruajnë gjuhën amtare në trajtat e saj arkaike edhe arbëreshët e Greqisë⁹ dhe të Italisë¹⁰.

4. Deri pak shekuj më parë stërgjyshërit e shqiptarëve e emërtonin gjuhën e tyre me mbiemrin *e arbëneshë/e arbëreshë* ose me ndajfoljen *arbënisht/arbërisht*. Këto fjalë e kanë burimin tek emri i fisit ilir të *Arbanëve*, që banonin në lindje të Durrësit¹¹. Të kihet parasysh se edhe të huajt, për të emërtuar gjuhën shqipe, popullin dhe atdheun e

⁵ Shih Vjetari (1990), f. 35.

⁶ Statistikat për Kosovën dhe Maqedoninë janë dhënë në bazë të regjistrimit jugosllav të vitit 1981 (shih Beci: 1982, 25 v.). Atje pohohet se në bazë të atij regjistrimi numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Jugosllavi atëherë ishte mbi 1.730.000 vetë. Shih edhe *Der Fischer Welt almanach 1990*, f. 323.

⁷ Kjo shifër është dhënë në bazë të regjistrimit të vitit 1971 (shih Krasniqi: 1979, 37.v).

⁸ Numri i përgjithshëm i shqiptarëve të mërguar në vende të ndryshme të botës është vështirë të jepet me saktësi. Kolonitë më të mëdha të shqiptarëve janë në Turqi dhe në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, ku numri i tyre në secilin nga këto dy vende arrin në qindra mijë vetë e në Turqi ndofta edhe më shumë.

⁹ Numri i saktë i arbëreshëve (arvanitasve) të Greqisë është vështirë të dihet, sepse në statistikat zyrtare të Greqisë ata trajtohen si grekë. Veç kësaj, një pjesë e mirë prej tyre kanë shtegtuar për arsye ekonomike në vende të tjera, ku edhe gjuhën amtare në përgjithësi nuk e kanë ruajtur. Edhe një pjesë e mirë e të rinjve arvanitas të shpërngulur nëpër qytete të Greqisë me kohë e kanë humbur, ose janë duke e humbur gjuhën amtare. Sipas Hahn-it: 1854,32, në Greqi në shekullin e kaluar banonin 173.000 arvanitas, shumica e të cilëve dinin shqip.

¹⁰ Sipas Giordano-s: 1963, X dhe 597, në Itali më 1961 kishte 55 katunde arbëreshe, ku flitej shqip, me një popullsi prej 135.811 vetësh, kurse në 39 katunde arbëreshe me 182.182 vetë flitej italisht. Shumica e katundeve arbëreshe ndodhen në Italinë e jugut (Kalabri, Abruce, Molize, Kampania, Apulia, Bazilikata) dhe pak në Siçili.

¹¹ Këtë fis ilir e përmend për herë të parë Ptolemeu, gjeografi grek i Aleksandrisë, në shekullin II të e.r.. Ai përmend, ndër të tjera, fisin *Albanoi* me kryeqendër *Albanopolis* (shih Çabej: 1976,65).

shqiptarëve, përdorin fjalë, që kanë si bazë emrin *Arban/Alban*¹². Emërtimet e vjetra të gjuhës, popullit dhe atdheut tonë mbijetojnë ende tek arbëreshët e Italisë e deri vonë kanë qenë në përdorim edhe tek arbëreshët e Greqisë¹³, të cilët tashti përdorin trajtën greke *arvanit* - (shih shënimin 12).

Për sa i takon fjalës *shqip*, që e gjejmë për herë të parë tek Buzuku (vetëm një herë)¹⁴, ajo, në krye të herës duhet të ketë pasur kuptimin “qartë, kthjellët, troç”. Por për arsye, që mbeten për t’u hulumtuar, ajo erdh e zëvendësoi gjithnjë e më shumë ndajfoljen *arbënisht/arbërisht*, dhe prej saj u formuan pastaj edhe fjalët e prejardhura *shqip-tar*, *Shqip-ëni/Shqip-ëri* etj.¹⁵

5. Për burimin e gjuhës shqipe mendimi më i përhapur dhe më i mbështetur mbetet ai, sipas të cilit ajo është përfutur nga evolucioni i ilirishtes, apo, më saktë, i njërit a disa dialekteve të saj¹⁶. Ky mendim gjen mbështetje, ndër të tjera, jo vetëm në faktin që gjuha shqipe dëshmohej prej kohësh të hershme në treva, ku në kohë të vjetra banonin fise ilire, por edhe në faktin që toponimet e vjetra të këtyre trevave paraqiten në gojën e shqiptarëve me trajta fonetike, që janë përfutur në pajtim të plotë me ligjësitë e evolucionit të sistemit fonetik të gjuhës shqipe¹⁷. Si rrjedhim, hipotezat, sipas të cilave gjuha shqipe është bijë e trakishtes¹⁸, apo e së ashtuquajturës dako-mizishte¹⁹, janë historikisht dhe gjuhësisht të pambështetura²⁰.

Për prejardhjen e gjuhës shqipe ka edhe një hipotezë të tretë, sipas së cilës kjo gjuhë ka lidhje të ngushta si me ilirishten ashtu edhe me trakishten, por me një mbizotërim të elementit ilir. Këtë hipotezë e ka mbrojtur sidomos Jokli e ndonjë tjetër. Edhe kjo hipotezë nuk del e mbështetur (shih Demiraj: 1988,156).

¹² Ndër dokumentet latine ndeshen trajta me *-lb-* dhe *-rb-* (*albanenses*, *arbanenses*); italianët, francezët etj. përdorin trajtat me *-lb-* (*albanese*, *albanais* etj.); grekët përdorin trajtën *arvanit-as* (me shndërrimin e njohur *-b- > -v-* të greqishtes); sllavët përdorin trajtën *arban-as*, por dikur ata përdornin trajtën *Rabënë < Arbënë* (me metatezën e njohur *ar- > ra-*); trajta turke *arnaut* mbështetet në trajtën greke *arvanit*.

¹³ Tek ata gjejmë të dokumentuar ndajfoljen *arbërisht* (shih Demiraj; 1988,215).

¹⁴ ... qi vjen me thashunë *shqip*. Edhe Budi e ka përdorur këtë fjalë 4 herë, Bogdani 1 herë etj. (shih Demiraj: 1988, 214).

¹⁵ Për më shumë sqarime rreth fjalëve *Arbënë/Arbërë* dhe *shqip* shih Demiraj: 1988,214 v.

¹⁶ Këtë tezë e kanë mbrojtur Thunmann-i: 1774,245 v., Leake-u: 1811,237 v., Xylander-i: 1835,311 v., Hahn-i: 1853: I,213 v., Mikloshiçi: 1870/1,8, Meyer-i: 1888,804, Pedersen-i: 1900,299 v., Çabej: 1972/2, *passim*, Cimochofski: 1976,184 v., Hubschmid-i: 1982, 79, Ölberg-u: 1977,626, Kati»i»-i: 1976,185, Mihăescu: 1982,57 v., etj. Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1988,147 v.: shih edhe Desnickaja: 1968,8.

¹⁷ I tillë është rasti i emrave të qyteteve *Durrës*, *Shkodër*, *Lesh*, *Vlonë/Vlorë*, *Ishëm* etj. P.sh. toponimi *Durrës*, në krahasim me trajtën e dokumentuar greke *Dyrrhakhion* ose latine *Dyrrachium*, dëshmon se ka pësuar ndryshime fonetike, që shpjegohen vetëm me ligjësitë e evolucionit të sistemit fonetik të gjuhës shqipe. Mjafton të përmendim këtu theksimin e rrokjes së parë dhe fundoren *-s* (shih për këto Demiraj: 1988,174 v.)

¹⁸ Një mendim të tillë e kanë mbrojtur, ndër të tjerë, Hirti: 1898,179 v., Weigand-i, *BA* III, 273 v., Bariçi: 1955,31 v. etj. Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1988,149 v.

¹⁹ Shih Georgiev, *BE* II, 18 v.

²⁰ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1988,160 v. Për vërejtjet kritike të Hamp-it ndaj këtyre mendimeve shih Hamp: 1966,98 v. Por në f. 106 ai pohon: “Natyrisht, në çdo rast ne mund të provonim vetëm që shqiptarët u kanë paraprirë (preceduar) sllavëve, dhe kurrë të kundërtën”.

6. Shndërrimi i shkallëshkallshëm i ilirishtes në “bijën” e saj, shqipen, duhet të jetë kryer midis shekujve IV-VI të e.r., d.m.th. gjatë periudhës midis fazës së fundit të ndikimit të fuqishëm latin mbi ilirishten dhe ardhjes së sllavëve. Gjithsesi, ky evolucion duhet të jetë kryer para dyndjes së sllavëve në trojet e banuara nga stërgjyshërit e shqiptarëve. Për këtë dëshmojnë disa dukuri specifike të shqipes, që duhet të jenë kryer para ardhjes së sllavëve. Të tilla dukuri janë, ndër të tjera, ngulitja e theksit mbi një rrokje të caktuar të temës, lakimi në ballë të fjalës²¹ dhe metafoia në shumësin e emrave mashkullorë²² dhe në kohën e tashme të mënyrës dëftore²³. Të tria këto dukuri duhet të jenë shfaqur mjaft herët në gjuhën shqipe. P.sh. lakimi në ballë të fjalës tek mbiemrat e nyjshëm është shfaqur në një kohë, kur gjinia asnjësisht ishte ende e gjallë në këtë gjuhë²⁴. Dhe dihet që kjo gjini në kohën e kontakteve të shqipes me sllavishten ishte dobësuar shumë, për çka dëshmon mungesa e gjurmëve të gjinisë asnjësisht në huazimet sllave të shqipes, përkundrajt pranisë së saj në fjalët e trashëguara dhe në huazimet latine²⁵.

Edhe mungesa e metafoisë në huazimet sllave²⁶, përkundrajt pranisë së saj në fjalët e trashëguara dhe në huazimet latine²⁷, dëshmon të njëjtën gjë, d.m.th. përfundimin e kësaj dukurie me rrugë fonetike qysh në periudhën parasllave të shqipes²⁸.

7. Megjithëse është një ndër gjuhët më të vjetra të Ballkanit, shqipja është dëshmuar me shkrim relativisht vonë. Një dukuri e tillë, që vihet re edhe për rumanishten (shih & 17), dhe lituanishten, nuk është e pashpjegueshme, po të kihet parasysh fakti që Shqipëria në të kaluarën ka qenë pothuaj vazhdimisht nën pushtimin e të huajve, si edhe fakti që në të kaluarën si gjuhë shkrimi në këto anë administratat e huaja kanë përdorur sidomos greqishten, latinishten dhe sllavishten.

Libri i parë i botuar në gjuhën shqipe është ai i Gjon Buzukut (1555). Por ka të dhëna që dëshmojnë se shqipja ka qenë e shkruar të paktën qysh disa shekuj, para Buzukut. E për këtë dëshmojnë jo vetëm gjuha e përpunuar e Buzukut dhe e Matrëngës (1592), por

21. Është fjala, në radhë të parë, për lakimin e mbiemrave të nyjshëm, të cilët përshtatjen sintaksore me emrin përkatës e shprehin kryesisht nëpërmjet lakimit të “nyjës” së tyre të përparme. Një dukuri e ngjashme shfaqet në përgjithësi edhe tek përemrat pronorë të dy vetave të para (*im, yt, ynë, juaj*) dhe të vetës së tretë (*i tij, i saj, i tyre*) (shih Demiraj: 1986, 316 v., 417 v., 477 v.; 1988, 72 v.)

22. Është fjala për raste të tilla si *dash ~ desh, ka ~ qe, djalë ~ dje (l)m* etj.

23. Është fjala për raste të tipit *dal ~ del, marr ~ merr, ngas ~ nget* etj.

24. Të kihet parasysh se mbiemrat e nyjshëm dikur kishin forma të veçanta edhe për gjininë asnjësisht, kryesisht në numrin njëjës (khs. *i mirë ~ e mirë ~ të mirë*). Gjurmët e kësaj gjinie ruhen ende edhe tek mbiemrat e emëruar të tipit *të keq-të të folur-i-t* etj.

25. Megjithëse në gjuhët sllave gjinia asnjësisht ka qenë dhe është shumë e gjallë, emrat e huazuar sllavë të shqipes janë integruar vetëm në gjininë mashkullore ose femërore. Kurse tek emrat e trashëguar ose të huazuar nga latinishtja gjurmët e gjinisë asnjësisht nuk janë të pakta, si: p.sh. tek fjalët e trashëguara *djathë-t, mish-të* etj., ose tek huazimet latine *vaj-të, faj-të* etj. (shih Demiraj: 1986, 193 v.)

26. Tek ndonjë rast i izoluar, si *saç ~ seç, prak ~ preq* me karakter dialektor, metafoia është përfutur me rrugë analogjike (shih Demiraj: 1986, 111 v.).

27. Është fjala për shumësin e emrave të tipit *dash ~ desh* (shih shënimin 22) dhe për format e tipit *dal ~ del* (shih shënimin 23). Metafoia shfaqet edhe tek disa huazime latine, si: *kunat ~ kunet-ër, shtrat ~ shtret-ër* etj. (shih Demiraj: 1986, 111 v.).

28. Është fjala për ndërrimin metafonik të shkaktuar nga një *-i* fundore e patheksuar (shih Demiraj: 1986, 112).

edhe njoftime të tilla si ato të murgut francez Guillelmus Adae (1332)²⁹, Barletit (1504)³⁰ etj.

Deri në vitin 1972, kur u vendosën normat e një gjuhe të vetme letrare për të gjithë shqiptarët, shqipja ka qenë e shkruar mbi baza dialektore dhe kryesisht në dy variante: në variantin verior (gegërisht) dhe në variantin jugor (toskërisht). Arbëreshët e Italisë në përgjithësi në shkrimet e tyre kanë pasqyruar veçoritë e të folmeve përkatëse³¹.

8. Shqipja bën pjesë në familjen e gjuhëve i.e., ku ajo, siç e vërtetoi së pari Bopp-i më 1854, zë një vend më vete³², ashtu si greqishtja (shih & 13). Në gjendjen e saj të sotme shqipja, si pasojë e evolucionit të saj të gjatë historik, paraqitet si një gjuhë sintetike-analitike me një sistem lakimi në dy trajta (e pashquar dhe e shquar) dhe me një sistem zgjedhimi të pasur në forma kohore dhe mënyrore³³. Ajo karakterizohet edhe nga një sistem prej 36 fonemash, që janë përfutur si rrjedhim i evolucionit fonetik të trashëguar nga “nëna” e saj. Si pasojë e këtij evolucionit historik kundërvënia zanore të gjata ~ zanore të shkurtra është mënjanuar prej kohësh³⁴. Kjo gjuhë karakterizohet edhe nga ngulitja e hershme e theksit mbi një rrokje të caktuar të temës³⁵. Tek foljet theksi bie mbi rrokjen e fundit të temës, kurse tek emrat ai mund të bjerë mbi çdo rrokje, megjithëse në shumicën e rasteve bie mbi rrokjen parafundore të temës. Gjithsesi, ai mbetet i palëvizshëm gjatë paradigmës dhe nuk bie mbi formantet gramatikore³⁶.

²⁹ Ja si është shprehur ai: “Sado që shqiptarët kanë një tjetër gjuhë, krejt të ndryshme nga latinishtja, megjithatë ata kanë në përdorim dhe në të gjithë librat e tyre shkronjën (=alfabetin - Sh.D.) latine.” Këtë mendim ai e ka shprehur në veprën latinisht *Directorium ad passagium facienda* (libri I, pjesa B)

³⁰ Ja si shprehet ai në veprën e tij *De obsidione Scodrensis* (1504), f. 8: “Por pak kohë më parë na ranë në dorë disa fragmente më fort sesa anale, që bëjnë fjalë më fort për rindërtimin e këtij qyteti sesa për ndërtimin e tij nga stërgjyshërit tanë. Në të vërtetë, në këto është shkruar në gjuhën popullore se një farë Roza me motrën e vet, Fa, kishin qenë themeluesit e parë të qytetit të Shkodrës; prandaj kështjella e saj quhet Rozafa...”

³¹ Por shkrimtarët arbëreshë të shekullit XIX e sidomos të shekullit XX kanë bërë dhe bëjnë përpjekje për të shkruar në një gjuhë që ngrihet mbi të folmet përkatëse. Të tilla përpjekje, që vihen re sidomos në kohën tonë, bien në sy qysh tek shkrimtarë të tillë, si tek Zef Skiroi (1865-1927) etj.

³² Në monografinë e tij të vitit 1854, f.1, në bazë të një shqyrtimi krahasues të disa fakteve dhe dukurive gjuhësore të shqipes, Bopp-i arriti në përfundimin e saktë që kjo gjuhë “me të vërtetë i përket në mënyrë të sigurt familjes indoevropiane por në elementet e saj themelore nuk ka ndonjë lidhje më të ngushtë ose, aq më pak, ndonjë lidhje prejardhjeje me asnjërën nga motrat e saj sanskrite [=i.e.] të kontinentit tonë”.

³³ Megjithëse për shqipen pranohen 5 rasa, numri i formave rasore të trashëguara është pakësuar shumë. Në sistemin foljor vihet re një numër i madh formash kohore sintetike dhe analitike, sidomos, tek mënyra dëftore, si edhe prania e formave të posaçme për mënyrat dëftore, lidhore, dëshirore dhe habitore. Përveç këtyre, duhen përmendur edhe format e ngurosura të pjesores, të përcjellores dhe të paskajores.

³⁴ Gjurmët e fundit të kësaj kundërvënieje duhet të jenë ruajtur deri në kohën e kontakteve me latinishten. Siç dihet, *u*-ja e gjatë latine në shqipe ka dhënë *y*, kurse e shkurtra ka dhënë *u*. Të krahasohen p.sh. *fact̄ra* > *fëtyrë* dhe *numerus* > *numër* etj. Edhe *o*-ja e gjatë latine ka dhënë *e*, kurse e shkurtra ka dhënë *o*. P.sh. të krahasohen *p-mum* > *pemë* dhe *socius* > *shoq/shok* etj.

³⁵ Për vjetërsinë e kësaj prirjeje të shqipes dëshmon rregullsia e theksimit të njëjtë të fjalëve jo vetëm në të gjitha të folmet e saj, brenda dhe jashtë Shqipërisë, por edhe në të folmet e arbëreshëve të Greqisë dhe të Italisë, si edhe reduktimi i të njëjtave zanore të patheksuara në të gjitha këto të folme. Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,64,70 v.

³⁶ Rastet përjashtimore janë të kufizuara, si p.sh. në shumësin e emrave të tillë si: *lëmë* ~ *lëm-ënj*, *lumë* ~ *lum-ënj*, *plaf* ~ *plëf-ënj*, *baba* ~ *baba-llarë*, *sheh* ~ *sheh-lerë* etj.

Gjuha shqipe ka ruajtur një fond relativisht të pasur fjalësh të trashëguara nga “nëna” e saj, por në fjalorin e saj kanë depërtuar edhe një numër i madh fjalësh të huazuara nga gjuhë të tjera, sidomos nga latinishtja e greqishtja, (e vjetër dhe e re), nga gjuhët sllave të Ballkanit, nga turqishtja³⁷ etj. Në fondin e saj të trashëguar ka edhe një numër të konsiderueshëm fjalësh të përbashkëta me rumanishten (shih X/3-10).

9. Dy dialektet kryesore të shqipes, gegërishtja në veri të Shkumbinit dhe toskërishtja në jug të atij lumi³⁸, dallohen midis tyre kryesisht në rrafshin fonetik. Ndër dallimet e tyre kryesore duhen përmendur rotacizimi i *-n-së* ndërzanore në *-r-* dhe ndërrimi i *a-së* dhe i *e-së* së theksuar në *ë* para bashkëtingëlloreve hundore në dialektin jugor dhe mungesa e këtyre dy dukurive në dialektin verior, ku në përgjithësi është ruajtur edhe shqiptimi hundor i zanoreve para bashkëtingëlloreve hundore³⁹. Natyrisht, ka edhe dallime të tjera midis këtyre dy dialekteve të shqipes, si p.sh. prania e paskajores së tipit *me ba* në gegërishte dhe mungesa e saj në toskërishte (shih IX/12).

10. Dukuritë ballkanike kryesore të gjuhës shqipe janë: 1) Prania e zanores *ë* (shih IV/13-18); 2) prapavendosja e nyjës shquese (shih VI/8); 3) formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse *dua* në trajtë të ngurosur (shih VIII/13-14); 4) rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë (shih VIII/2-5); 5) mënjanimi i pjesshëm i paskajores (shih IX/10-13) etj.

Shqipja karakterizohet edhe nga disa bashkëpërkime me rumanishten në fushën e gramatikës, si p.sh. prapavendosja e përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm (shih VI/14,16) dhe në fjalor (shih X/3-10).

11. Greqishtja e re

Greqishtja e re flitet në viset e Republikës së Greqisë, përfshirë ishujt e shumtë (9.400.000 banorë), dhe në ishullin e Qipros (500.000 banorë). Ajo flitet gjithashtu nga minoritete greke në Shqipëri (58.758 vetë), Turqi (100.000 vetë), Itali (30.000 vetë), etj., si edhe nga emigrantë të shumtë në Shtetet e Bashkuara të Amerikës (380.000 vetë), Kanada (40.000 vetë), Australi (80.000 vetë) etj.⁴⁰

Grekët e quajnë veten *elinë*⁴¹ dhe gjuhën e tyre *elinikà*. Emri *grek*, me të cilin i quajnë të huajt ata, e ka burimin tek emri i fisit të vjetër *graecus*, që banonte në kohë të lashta në Italinë e jugut⁴².

12. Greqishtja e re është përfutur nëpërmjet evolucionit të greqishtes së mesme (shih edhe II/7) qysh nga shekulli XV i e.r. Edhe ajo, ashtu si greqishtja e vjetër dhe e mesmja, ka një dokumentin shkrimor mjaft të pasur. Për shkrimin e saj është ruajtur alfabeti i vjetër grek, i cili në themel është mbështetur në alfabetin e vjetër të fenikasve, të plotësuar edhe me shkronja të posaçme për zanoret.

³⁷ Të kihet parasysh se nëpërmjet turqishtes kanë hyrë në gjuhën shqipe edhe fjalë prej burimi arab, persian etj.

³⁸ Këtu është fjala për një ndarje në vija të përgjithshme, sepse në ndonjë rast tiparet e një dialekti shtrihen aty-këtu edhe në anën tjetër të Shkumbinit.

³⁹ Shih më hollësisht për këto Gjinari: 1989;121 v. 187 v., 218 v.

⁴⁰ Të dhënat e mësipërme janë nxjerrë nga Lopashov: 1990, 10. Shifra për minoritetin grek në Shqipëri është marrë nga *Vjetari* 1990,35.

⁴¹ Shih për këtë më hollësisht II/6.

⁴² Shih për këtë më hollësisht II/6.

Gjatë dy shekujve të fundit në Greqi kanë qenë në përdorim dy gjuhë letrare: letrarishtja popullore (*dhimotiqi*) dhe letrarishtja “e pastruar” (*katharévusa*). Por me një vendim qeveritar të vitit 1976 dhe sidomos pas vitit 1982 *katharevusa* pothuajse është mënjanuar fare nga përdorimi edhe në shkollat e larta, ku më parë mbizotëronte. Ajo është një gjuhë e përpunuar, e spastruar dhe e mbushur me fjalë dhe forma arkaike, që e bënin shumë të vështirë për t'u kuptuar nga masat popullore⁴³.

13. Edhe greqishtja, ashtu si shqipja (shih & 8), zë një vend më vete në familjen e gjuhëve i.e. Në gjendjen e saj të sotme, që është rezultat i evolucionit të saj historik, edhe greqishtja e re paraqitet si një gjuhë sintetike-analitike me një sistem lakimi me dy trajta (të pashquar dhe të shquar) dhe me një sistem zgjedhimi relativisht të pasur në forma kohore dhe pjesërisht edhe mënyrore⁴⁴. Ajo karakterizohet nga një sistem prej 31 fonemash, që janë përfutur si rrjedhim i evolucionit të sistemit fonetik të trashëguar nga greqishtja e vjetër nëpërmjet greqishtes së mesme (shih II/9). Greqishtja e re karakterizohet nga një sistem prej 5 zanoresh (*a, e, i, o, u*) dhe 26 bashkëtingëlloresh. Kundërvënia e dikurshme midis zanoreve të gjata dhe të shkurtra në greqishte është mënjanuar prej kohësh⁴⁵.

Ndryshe nga gjuha shqipe (shih & 8), greqishtja e re, ashtu si e vjetra, (shih II/9), karakterizohet nga prania e një theksi të lirë, i cili mund të lëvizë nga një rrokje në tjetrën edhe gjatë lakimit të një fjale (tek emrat)⁴⁶. Në fjalët shumërokëshe theksi bie zakonisht mbi një nga tri rrokjet e fundit.

Greqishtja e re ka ruajtur një fond të pasur fjalësh nga greqishtja e vjetër dhe e mesmja. Por në fjalorin e saj natyrisht kanë depërtuar edhe një numër jo i vogël huazimesh nga italishtja (kryesisht nga dialekti venecian), sllavishtja, turqishtja etj.

Greqishtja e re, ashtu si çdo gjuhë në përgjithësi, është e ndarë në dialekte. Në radhë të parë duhen veçuar dialektet, që fliten në vetë Greqinë, nga ato që fliten jashtë Greqisë. Dialektet e vetë Greqisë mund të ndahen në dy grupe kryesore: grupi verior dhe grupi jugor⁴⁷.

14. Dukuritë ballkanike kryesore të greqishtes janë: 1) Mënjanimi i formës së rasës dhanore (shih V/3), 2) formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse *dua*, në trajtë të ngurosur (shih VII/6); 3) rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë (shih VIII/16); 4) mënjanimi i paskajores nëpërmjet zëvendësimit të saj nga format vetore të mënyrës lidhore (shih IX/6) etj.

⁴³ Për greqishten e shkruar të kohëve të mëparshme shih II/7.

⁴⁴ Greqishtja e re ka vetëm mënyrat dëftore, urdhërore dhe lidhore si edhe pjesoren e shkuar. Nga mënyrat vetëm dëftorja është e pasur në forma kohore: e tashme, e pakryer, aorist, e kryer dhe më se e kryer analitike, e ardhme dhe e ardhme e së shkuarës (analitike); kjo e fundit shërben edhe si “mënyrë kushtore”.

⁴⁵ Mendohet që kjo dukuri ka marrë fund qysh nga fundi i periudhës antike (shih Rix: 1976,57). Por në sistemin alfabetik të greqishtes së re janë ruajtur edhe shkronjat, që dallonin *e*-në dhe *o*-n e gjatë nga *e*-ja dhe *o*-ja e shkurtër (shih edhe II/9). Në sistemin alfabetik të greqishtes së re janë ruajtur edhe disa dyshkronjësha zanoresh, që shqiptohen prej kohësh si një fonemë e vetme zanore.

⁴⁶ Por tek mbiemrat dhe rreshtorët theksi nuk lëviz. Të kihet parasysh se tek emrat theksi mund të bjerë edhe mbi mbaresën rasore, ashtu si në greqishten e vjetër (shih II/9).

⁴⁷ Për më shumë hollësi shih Lopashov: 1990, 40 v.

Por greqishtja, ndryshe nga gjuhët e tjera ballkanike, nyjën shquese e ka të paravendosur. Gjithashtu, ndryshe nga shqipja dhe rumanishtja (shih V/16), përcaktorët e pavetëmjaftueshëm ajo i përdor kryesisht të paravendosur.

15. Rumanishtja

Rumanishtja flitet nga një popullsi prej afro 21.000.000 vetësh, shumica e të cilëve banojnë në Republikën e Rumanisë. Rumanishtfolës ka edhe jashtë kufijve të Rumanisë, si p.sh. në Bashkimin Sovjetik (rreth 200.000 vetë), në ish-Jugosllavi (rreth 55.000 vetë), në Hungari (rreth 10.000 vtë), në Shtetet e Bashkuara të Amerikës (rreth 50.000 vetë), në Kanada (rreth 25.000 vetë), në Argjentinë (rreth 15.000 vetë), etj.⁴⁸ Përveç këtyre duhen përmendur edhe aromunët, të cilët dikur llogariteshin në rreth 300.000 - 350.000 vetë në vise të ndryshme të Ballkanit, sidomos në Greqi (150.000 vetë), në Jugosllavi (100.000 vetë), në Bullgari (40.000 vetë), në Shqipëri (65.000 vetë), etj.⁴⁹; meglënorumunët (rreth 15.000 vetë në vitet tridhjetë të këtij shekulli), në të dy anët e kufirit greko-jugosllav⁵⁰ dhe istrorumunët (rreth 1250-1500 vetë), që banojnë në disa fshatra të ish-Jugosllavisë veriperëndimore⁵¹.

Rumunët e quajnë veten e tyre *romën*, që vjen nga *rom-an*, ndërsa gjuhën e tyre e quajnë *romëneshte*. Popujt e tjerë i quajnë ata me emra të ndryshëm, si; *vllah* apo *vallah*, *çoban* etj.⁵²

16. Rumanishtja, e cila është një gjuhë neo-latine, është përfutur nga evolucioni i latinishtes popullore të Ballkanit lindor. Shndërrimi i shkallëshkallshëm i latinishtes vulgare lindore në një gjuhë cilësisht të re, në rumanishten, duhet të ketë zgjatur disa shekuj. Në përgjithësi mendohet se ky evolucion është kryer brenda shekujve V-VIII të e.r.⁵³

Por pyetja se ku është kryer ky evolucion, ka ngjallur diskutime të kuptueshme. Kësaj pyetjeje i janë dhënë tri përgjigje të ndryshme. Për një palë dijetarë, ky evolucion është kryer në trevat në jug të Danubit. Si rrjedhim, sipas tyre, në kohë më të vona, përafërisht pas shekullit X të e.r., stërgjyshërit e rumunëve të sotëm u shpërngulën në trevat në veri të Danubit. Ata që mbrojnë këtë tezë, mbështeten në faktin historik se perandori Aurelian në vitin 271 të e.r. nën trysninë e gotëve tërhoqi nga viset e pushtuara në veri të Danubit popullsinë e romanizuar dhe e vendosi në jug të atij lumi.

Sipas disa dijetarëve të tjerë, Aureliani nuk arriti t'i tërhiqte të gjithë banorët e romanizuar nga Dakia, ku mbetën një pjesë e vogël banorësh, kryesisht nëpër fshatra. E këta banorë të mbetur atje, sipas këtyre dijetarëve, kanë përbërë bërthamën e rumunëve të sotëm.

Dhe së fundi, disa dijetarë të tjerë, duke e gjykuar të pambështetur si tezën e parë ashtu edhe të dytën, kanë mbajtur një qëndrim të ndërmjetëm, që duket edhe më i mundshëm.

⁴⁸ Shih Suhaçev: 1990,141.

⁴⁹ Shih Çerniak: 1990/1,193. Por, siç pohohet edhe atje këto janë të dhëna të përafërta, sepse tashti mendohet që numri i përgjithshëm i aromunëve arrin në 110.000 vetë, nga të cilët në Shqipëri rreth 15.000.

⁵⁰ Shih Çerniak: 1990/2,221.

⁵¹ Shih Suhaçev: 1990/3,231.

⁵² Shih Suhaçev: 1990/2,143 v.

⁵³ Shih ILR II,15; Coteanu: 1969,11 v., ku jepen edhe mendime gjuhëtarësh, që e shohin disi më të vonë formimin e gjuhës rumune.

Sipas këtyre dijetarëve, rumunët e sotëm janë ngjizur si popull si në veri ashtu edhe në jug të Danubit. Dhe në të vërtetë duket e pamundshme që në kushtet historike të shekullit III të e.r. Aureliani të ketë pasur mundësi t'i tërhiqte të gjithë banorët e romanizuar të Dakisë. Por, nga ana tjetër, vetëm banorët e romanizuar, që mbetën në Daki pas tërheqjes së vitit 271, duke pasë qenë relativisht të paktë për nga numri, vështirë se mund të përbënin bërthamën për një popull të tillë si rumunët me një shtrirje aq të gjerë në veri të Danubit. Vërejtja e fundit gjen mbështetje edhe në faktin se pas shekullit III të e.r. Dacia si edhe viset në jug të Danubit janë bërë objekt sulmesh nga popuj të ndryshëm. Prandaj duhet pranuar që një pjesë e popullsisë së shpërngulur nga Aureliani pas disa kohësh e ka kaluar përsëri Danubin dhe është bashkuar me pjesën tjetër të popullsisë së romanizuar të mbetur në Daki. Të gjithë këta së bashku kanë përbërë bërthamën e parë, nga e cila u formua populli rumun⁵⁴.

17. Rumanishtja, ashtu si shqipja (shih & 7), dokumentohet me shkrim qysh nga shekulli XVI, megjithëse nuk mungojnë dëshmi për shkrimin e saj edhe më përpara⁵⁵. Arsyet e shkrimit relativisht vonë të rumanishtes duhen kërkuar, në radhë të parë, në mungesën e një administrate shtetërore vendëse si edhe në përdorimin e sllavishtes si gjuhë shkrimi.

Pas shekullit XVI shkrimet dhe botimet në gjuhën rumune kanë ardhur duke u shtuar gjithnjë e më shumë. Rumanishtja e sotme letrare ka si bazë (nën)dialektin e Muntenies (shih & 19).

18. Rumanishtja në gjendjen e saj të sotme paraqitet më fort si një gjuhë sintetike-analitike, me një sistem lakimi shumë të reduktuar në forma rasore por me dy trajta (të pashquar dhe të shquar)⁵⁶ dhe me një sistem zgjedhimi relativisht të pasur në forma kohore sintetike dhe analitike⁵⁷.

Ajo karakterizohet nga një sistem prej 29 fonemash, nga të cilat 7 janë zanore dhe 22 janë bashkëtingëllore⁵⁸. Karakteristike për sistemin e saj zanor është prania e dy zanoreve të ngjashme me zanoren *ē* të shqipes; nga ato njëra (*£*) është e ngritjes së mesme dhe tjera (*ī*) është e ngritjes së lartë. Zanoret e tjera janë: *a, e, i, o, u*.

Rumanishtja nuk e ka ruajtur kundërvënien zanore të gjata ~ zanore të shkurtra, që ka pasë karakterizuar latinishten⁵⁹. Edhe në punë të theksimit të fjalëve ajo ka ndryshime të dukshme në krahasim me latinishten. Në rumanishte, ndryshe nga latinishtja, theksi mund të bjerë edhe mbi rrokjen fundore të fjalëve, madje mund të bjerë edhe mbi mbaresat (tek foljet). Për më tepër, theksi mund të lëvizë brenda paradigmes së të njëjtës fjalë nga një rrokje në tjetrën⁶⁰.

⁵⁴ Të kihet parasysh se Danubi nuk ka përbërë një kufi të pakapërcyeshëm dhe se shtegtime popullsisë nga njëra anë e lumit në tjetrën kanë ndodhur në të dy drejtimet.

⁵⁵ Shih Suhaçev: 1990/2, 147.

⁵⁶ Të kihet parasysh se emrat mashkullorë në trajtën e pashquar i kanë humbur format rasore. Edhe emrat femërorë në shumësin e pashquar i kanë humbur format rasore, kurse në trajtën e shquar dalin me dy forma rasore si në njëjës edhe në shumës si emrat mashkullorë ashtu edhe femërorët.

⁵⁷ Në rumanishte dalin me forma sintetike jo vetëm koha e tashme, e pakryera dhe e kryera e thjeshtë, por edhe më se e kryera e mënyrës dëftore. Përveç mënyrës dëftore në atë gjuhë përdoren edhe mënyrat lidhore, urdhërore dhe e ashtuquajtura mënyrë kushtore.

⁵⁸ Shih Georgeta et altri: 1974, I, 124.

⁵⁹ Mënjanimi i kundërvënies zanore të gjata ~ zanore të shkurtra në latinishte është kryer relativisht herët; shih ILR II, 25.

⁶⁰ Khs. p.sh. eu *sînt* ~ *sintém* “unë jam ~ ne jemi”, *f£c* ~ *f£cúi* “bëj ~ bëra” etj.

Rumanishtja ka ruajtur një fond të mirë fjalësh të trashëguara nga latinishtja popullore⁶¹, si edhe një numër të konsiderueshëm fjalësh më të vjetra, një pjesë e mirë e të cilave ndeshen edhe në gjuhën shqipe (shih IX/3-10). Por në të kanë depërtuar edhe një numër i madh fjalësh nga gjuhë të tjera, sidomos nga gjuhët sllave (kryesisht nga bullgarishtja), turke, greke, hungareze, gjermane dhe romane perëndimore etj.⁶²

19. Për sa i takon ndarjes dialektore të rumanishtes, duhen veçuar në radhë të parë dakorumanishtja, që flitet në Rumani, aromunishtja, megleno-rumanishtja dhe istro-rumanishtja (shih & 15). Për ndarjen e mëtejshme dialektore të dakorumanishtes janë shprehur mendime të ndryshme. Sidoqoftë, këtu mund të veçohen nëndialektet e Muntenies, Moldavisë, Banatit, Krishanës, Maramureshit, Transilvanisë etj. Aromunishtja, megleno-rumanishtja dhe istro-rumanishtja në përgjithësi mbahen si dialekte të rumanishtes, por disa gjuhëtarë i konsiderojnë ato si gjuhë më vete. Sidoqoftë, ato kanë pësuar ndryshime të dukshme në krahasim me dakorumanishten, prej së cilës janë shkëputur mjaft herët. Kështu p.sh. aromunët, në përgjithësi, mendohet se janë shkëputur nga trugu i përbashkët aty nga fundi i shekullit X të e.r. dhe megleno-rumunët aty nga shekulli XI. Pak a shumë në atë periudhë janë shkëputur edhe istro-rumunët⁶³.

20. Dukuritë ballkanike kryesore të rumanishtes janë: 1) Shfaqja e zanores *ë* (shih & 18; shih edhe IV/13-14); 2) njësimi i formave të rasave gjinore e dhanore (shih V/9-10); 3) prapavendosja e njëjës shquese (shih VI/7); 4) formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse "*dua*" (shih VII/10); 5) rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë (shih VIII/9-10); 6) mënjanimi i pjesshëm i paskajores nëpërmjet përdorimit të dëndur të mënyrës lidhore (shih IX/8) etj.

Siç u vu në dukje edhe në & 10, rumanishtja ka edhe disa bashkëpërkime të rëndësishme me shqipen në fushën e gramatikës (lakmimi në ballë të fjalës dhe prapavendosja e përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm) dhe në fushën e fjalorit (shih VI/17-21; X/3-10).

Gjuhët sllave të Ballkanit

21. Këto janë bullgarishtja dhe maqedonishtja, serbokroatishtja dhe sllovenishtja. Të gjitha këto bëjnë pjesë në grupin e gjuhëve sllave jugore. Nga këto vetëm bullgarishtja dhe maqedonishtja kanë më shumë tipare ballkanike (shih & 25, përkatësisht & 28) dhe mund të quhen gjuhë ballkanike. Serbokroatishtja në përgjithësi paraqitet më pak e ballkanizuar (shih & 31), kurse në sllovenishte tiparet gjuhësore ballkanike mungojnë. Siç do të shtjellohet në paragrafët ndjekës, të gjitha këto gjuhë sllave jugore janë zhvilluar në truallin ballkanik pas dyndjeve të fiseve sllave të shekujve VI-VII të e.r.⁶⁴, dyndje, që ia ndryshuan shumë pamjen gjuhësore (dhe jo vetëm gjuhësore) Gadishullit Ballkanik. Gjatë evolucionit të tyre në truallin ballkanik gjuhët sllave jugore në përgjithësi kanë zhvilluar disa tipare, që i kanë larguar mjaft nga gjuhët sllave të grupit lindor dhe perëndimor. Ndryshime të rëndësishme janë përfutur edhe midis vetë gjuhëve

⁶¹ Madje, sipas Mihănescu-t; 1966, 26 v., rreth 29 fjalë latine mbijetojnë vetëm në shqipe dhe në rumanishte, kurse në gjuhët romane-perëndimore ato nuk kanë lënë gjurmë. Të tilla, sipas, tij, janë ndër të tjera: *krushk* (rumanisht *cuscru*) < lat. *concoser*, *mëngoj* "*çohem herët*" (rum. *mînca*) < lat. *manicare*, *uroj* (rum. *urà*) < lat. *orare* etj.

⁶² Shih Suhaçev: 1990/2, 163 v.

⁶³ Shih Çerniak: 1990/1, 192, 1990/2, 222; Suhaçev 1990/3, 232.

⁶⁴ Këtu është fjala për dyndjet kryesore, sepse dyndje të pjesshme sllave ka pasur edhe më parë.

sllave jugore, sidomos midis bullgarishte-maqedonishtes nga njëra anë dhe serbokroatishtes dhe sllovenishtes nga ana tjetër. Mjafton të përmendim këtu përfitim e nyjës së prapme shquese në bullgarishte e maqedonishte, mënjanimin e paskajores në bullgarishte e maqedonishte, përkundrejt mungesës së këtyre dukurive në serbokroatishte⁶⁵ dhe sidomos në sllovenishte.

Ndryshime të dukshme janë përftuar edhe midis bullgarishtes dhe maqedonishtes (sidomos asaj perëndimore) (shih & 27). Por këto kanë edhe shumë tipare të përbashkëta. Prandaj mjaft dijetarë, sidomos në të kaluarën, i kanë trajtuar ato jo si dy gjuhë të veçanta, por si dy dialekte të një gjuhe të vetme (shih & 26).

22. Bullgarishtja

Bullgarishtja flitet në Republikën e Bullgarisë, ku 85% e popullsisë (rreth 8.000.000 vetë) flasin këtë gjuhë⁶⁶. Por ajo flitet edhe jashtë kufijve të kësaj republike. P.sh. në Greqi ka rreth 20.000 bullgarë⁶⁷.

Bullgarishtja, si gjuhë sllave jugore, është përftuar nga evolucioni i gjuhës së folur nga fiset sllave të vendosura në pjesën juglindore të Ballkanit pas shekullit VI të e.r. Sllavizimi i trevave të pushtuara nga ato fise sllave është kryer mjaft herët⁶⁸. Emrin e saj bullgarishtja dhe populli, që e flet atë, e kanë marrë nga fisi turko-tatar i bullgarëve, të cilët erdhën e u mbishtresuan mbi popullsinë e pjesës lindore të Ballkanit në vitet tetëdhjetë të shekullit VII të e.r.⁶⁹ Por ata, ndonëse kishin në dorë pushtetin politik, u sllavizuan shpejt dhe nga gjuha e tyre në bullgarishte kanë mbetur shumë pak gjurmë⁷⁰.

23. Bullgarishtja është një gjuhë e dokumentuar me shkrim qysh nga gjysma e dytë e shekullit IX të e.r. Vëllezërit Qiril e Metod, misionarë bullgarë nga rrethet e Selanikut në Moravi etj., në vitin 863 e përkthyer Biblën në të folmen e tyre amtare (dialekti sllav i krahinës së Selanikut). Ajo është shkruar me alfabetin qirilik, të sajuar nga Qirili dhe Metodi mbi bazën e alfabetit grek. Me këtë ngjarje historike është bërë zakon të niset jo vetëm historia e bullgarishtes, por edhe e sllavishtes së vjetër kishtare në përgjithësi. Alfabeti qirilik u përdor edhe në shkrimet e mëpastajme, si p.sh. në shkrimet e shkollës së Ohrit, të themeluar nga Klementi (shekulli X)⁷¹.

Historia e bullgarishtes ndahet zakonisht në tri periudha: Periudha e bullgarishtes së vjetër kap shekujt IX-XI. Nga shekulli XII deri në shekullin XV kemi të bëjmë me bullgarishten e mesme, kurse bullgarishtja e re fillon me shekullin XV⁷².

⁶⁵ Në ndonjë të folme të serbishtes jugore, me sa duket, nën ndikimin e gjuhëve fqinje, janë shfaqur disa nga këto dukuri, si nyja e prapme etj. Të kihet parasysh se edhe në serbokroatishte, ashtu si në gjuhët ballkanike në përgjithësi, koha e ardhme ndërtohet nëpërmjet foljes ndihmëse "dua" (të zgjedhueshme por të reduktuar), veçse ajo këtu ndiqet nga paskajorja dhe jo nga lidhorja.

⁶⁶ Shih *Der Fischer Welt Almanach 1990*, f. 98.

⁶⁷ Shih Lopashov: 1990, 10.

⁶⁸ Popullsia e viseve të pushtuara nga ato fise sllave, me sa duket, ka qenë e romanizuar. Fisi i fundit trakas, ai i besëve, që e kishte ruajtur gjuhën e trashëguar, u romanizua në shekullin VI të e.r. (shih II/24).

⁶⁹ Ata ishin të organizuar ushtarakisht nën drejtimin e të parit të tyre, Asparuhut.

⁷⁰ Sipas. St. Mladenovit, nga gjuha e bullgarëve të Asparuhut në bullgarishte kanë mbetur vetëm 11 fjalë (shih Stojanov: 1977,20).

⁷¹ Shih Koneski: 1967/1, 14 v.

⁷² Shih Mirçev: 1950,3 v.; Stojanov: 1977,33.

24. Bullgarishtja në gjendjen e sotme paraqitet si një gjuhë analitike-sintetike. Ajo e ka humbur prej kohësh sistemin e lakimit⁷³, por tek emri ka zhvilluar kundërvënien trajtë e pashquar ~ trajtë e shquar me krijimin e nyjës së prapme shquese. Ajo e ka ruajtur në përgjithësi sistemin e zgjedhimit foljor të gjuhëve sllave⁷⁴; por gjatë evolucionit të saj historik në truallin ballkanik ka zhvilluar edhe disa forma foljore analitike, si ato të kohës së ardhme me foljen ndihmëse “*dua*” (shih VI/8), si edhe format foljore të së ashtuquajturës “mënyrë e ritregimit”⁷⁵.

Bullgarishtja e sotme karakterizohet nga një sistem prej 28 fonemash, nga të cilat 6 janë zanore (*a, e, i, o, u, ë*) dhe 22 janë bashkëtingëllore⁷⁶. Një nga gjashtë zanoret e saj është e ngjashme me zanoren *ě* të shqipes dhe rumanishtes (shih IV/13-18). Në bullgarishte, ashtu si në gjuhët e tjera sllave jugore, pas fundit të shekullit IX të e.r. është vërtetuar metateza e likuideve⁷⁷. Bullgarishtja ka theks të lirë, i cili mund të bjerë mbi çdo rrokje të fjalës dhe në disa raste mund të lëvizë nga një rrokje në tjetrën edhe gjatë paradigmës së të njëjtës fjalë⁷⁸, ashtu si në gjuhët sllave në përgjithësi me përjashtim të maqedonishtes (shih për këtë & 27). Ashtu si në gjuhët e tjera sllave në përgjithësi, me përjashtim të maqedonishtes (shih & 27), në bullgarishte nuk mund të fillojë fjalia me një fjalë të patheksuar⁷⁹.

Fjalori i bullgarishtes përbëhet kryesisht prej fjalësh të burimit sllav, por në të kanë depërtuar edhe mjaft fjalë nga gjuhë të tjera, si p.sh. nga greqishtja, turqishtja, rusishtja etj.⁸⁰

25. Bullgarishtja ndahet në dy dialekte kryesore: dialekti lindor dhe ai perëndimor. Ndryshimi kryesor midis tyre qëndron në mënyrën e reflektimit të *e*-së së shkurtër të

⁷³ Kjo dukuri duhet të jetë përfutur në periudhën midis shekujve XII-XIV të e.r. (shih Mirçev: 1950,125.)

⁷⁴ Mjafton të kihet parasysh se bullgarishtja, ashtu si gjuhët e tjera sllave në përgjithësi, e ruan ende shprehjen formale të kundërvënies *aspekt i pakryer* ~ *aspekt i kryer*. Edhe format analitike të së kryerës në bullgarishte ndërtohen me anë të foljes ndihmëse “*jam*”. Gjithashtu në bullgarishte, ashtu si në gjuhët e tjera sllave, me përjashtim të maqedonishtes (shih & 27) nuk mund të fillojë fjalia me një fjalë të patheksuar.

⁷⁵ Është fjala për forma foljore karakteristike të bullgarishtes dhe maqedonishtes. Këto forma analitike (të invertuara) ngërthejnë, ndër të tjera, edhe ngjyresa kuptimore të “së shkuarës subjektive”, sepse nëpërmjet tyre folësi paraqit e përshkruan diçka që s’e ka parë vetë me sy, por e ka dëgjuar nga të tjerët; prandaj nuk mban përgjegjësi për saktësinë dhe ndonjë herë shpreh edhe dyshim e habi: (shih edhe X/5-9).

⁷⁶ Shih Mangold: 1988,102; Stojanov: 1977,45,62.

⁷⁷ Është fjala për metatezën e bashkëtingëlloreve lëngëtore apo për “ligjin e hapjes së rrokjeve të mbyllura nëpërmjet metatezës” së lëngëtoreve, si p.sh. *ar* - > *ra* -, *al* - > *la* -; khs. *Arbënë* > *Rabënë* (shih edhe shënimin 12), *blaten* “moçalor’ < *baltiny*. Për këtë dukuri shih Georgiev: 1964,13 v., 98; shih edhe Mirçev: 1950,116 v.

⁷⁸ P.sh. në shumësin e disa emrave, si: *ime* ~ *imenà* “emër ~ emra”, *vrag* ~ *vrag, t* ~ *vragovè* “armik ~ armik-u ~ armiq” etj. Theksi mund të lëvizë edhe tek format e së kryerës së thjeshtë si p.sh. *glédam* ~ *glédah* dhe *glèdàh* “shoh ~ pashë, *nósja* ~ *nósih* dhe *nosih* “mbaj, mbart ~ mbajta, mbarta” etj. Të kihen parasysh edhe format e shumësit të foljes “*jam*”: *sëm* ~ *smé*, *sté* “jam ~ jemi, jeni” (shih Stojanov: 1977,75,364 v., 353).

⁷⁹ Shih Stojanov: 1977,78.

⁸⁰ Shih Mirçev: 1950,34 v.

sllavishtes së vjetër me *e* në dialektin perëndimor dhe me *ja* në dialektin lindor. P.sh. *mleko* ~ *mljako* “qumësht”⁸¹.

Gjuha e sotme letrare bullgare është mbështetur kryesisht në të folmet verilindore me qendër Tërnovon⁸².

Dukuritë ballkanike kryesore të bullgarishtes janë: 1) prania e zanorës *ë* (shih IV/18); 2) prapavendosja e njëjës shquese (shih VI/2); 3) formimi i kohës së ardhme nëpërmjet foljes ndihmëse “*dua*” (shih VII/8) 4) rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë (shih VIII/13-15); 5) mënjanimi i paskajores nëpërmjet formave të kohës së tashme të prira nga pjesëza *da* (shih IX/7).

26. Maqedonishtja

Maqedonishtja flitet në Republikën e Maqedonisë. Sipas statistikave të vitit 1981, në këtë republikë nga një popullsi prej 1.910.000 banorësh 67% (ose 1.280.000 vetë) flisnin maqedonisht⁸³. Por maqedonishtja flitet edhe jashtë kufijve të kësaj republike, si p.sh. në Greqi (rreth 150.000 vetë)⁸⁴, në Shqipëri (rreth 4.700 vetë) etj.⁸⁵

Siç u vu në dukje në & 21, më parë maqedonishtja është konsideruar si një dialekt i bullgarishtes. Por sidomos pas Luftës së Dytë Botërore nga disa dijetarë, sidomos maqedonas, ajo është trajtuar si një gjuhë më vete me variantin e saj letrar të mbështetur në dialektin perëndimor⁸⁶, i cili karakterizohet nga disa tipare, që e dallojnë atë nga bullgarishtja (shih & 24, përkatësisht & 27).

27. Maqedonishtja letrare karakterizohet nga një sistem prej 31 fonemash, nga të cilat 5 janë zanore (*a, e, i, o, u*). Ajo, ndryshe nga bullgarishtja, nuk e ka zanoren *ë*. Gjithashtu, ndryshe nga bullgarishtja, që ka një theks të lirë (shih & 24), maqedonishtja ka një theks të ngulitur rregullisht mbi rrokjen e tretë nga fundi në fjalët shumërrokëshe dhe nuk bie kurrë mbi rrokje fundore. Si rrjedhim, ai mund të lëvizë vetëm në fjalët shumërrokëshe, kur këtyre u shtohet ndonjë formant gramatikor, për të rënë kështu rregullisht mbi rrokjen e tretë nga fundi. P.sh. *makédonci* ~ *makedónci-te* “maqedonas ~ maqedonas-it”. Gjithashtu në maqedonishten letrare, ndryshe nga bullgarishtja, fjalia mund të nisë edhe me një fjalë të patheksuar. Veç kësaj, maqedonishtja letrare, ndryshe nga gjuhët e tjera sllave, ka zhvilluar edhe forma analitike të së kryerës të ndërtuara me foljen ndihmëse “*kam*”⁸⁷, si p.sh. *ímam bégano* “kam ikur” *ímav bégano* “kisha ikur” etj.⁸⁸

Maqedonishtja letrare, ndryshe nga bullgarishtja, ka edhe një sistem prej tri nyjash të prapme, të cilat shërbejnë për të paraqitur sendin e emërtuar afër ose larg folësit, apo pa e përcaktuar pozicionin e tij në raport me folësin. Khs. p.sh. »óvek-ov, -on, -ot (= njeri-u

⁸¹ Për ndarjen dialektore të bullgarishtes shih Mladenov: 1929,12; Stojanov: 1977,10 v.

⁸² Shih Stojanov: 1977,14.

⁸³ Shih Der Fischer Welt Almanach 1990, f. 323.

⁸⁴ Shih Lopashov: 1990,10.

⁸⁵ Shih Vjetari statistikor (1990), f.35.

⁸⁶ Shih Koneski: 1967/1,14.

⁸⁷ Në bullgarishte, ashtu si në gjuhët sllave në përgjithësi, format analitike të së kryerës ndërtohen me anë të foljes ndihmëse “*jam*” (shih Stojanov: 1977,374 v.)

⁸⁸ Në maqedonishte folja ndihmëse edhe në këto raste mund të përdoret e përngjitur me pjesëzën e mohimit, si p.sh. *nemam bégano* “nuk kam ikur” tj. Por do pasur parasysht se maqedonishtja ka edhe forma analitike të ndërtuara me foljen ndihmëse “*jam*” (shih Koneski: 1967/2,502 v., 459 v.). Për të kryerën me “*kam*” në maqedonishte si një risi e shekullit XVII shih Koneski: 1967/1,202; Friedman: 1976,97 dhe 1977,95.

afër, larg folësit apo pa dallim pozicioni); *kníga-va, -na, -ta* (=libr-i afër, larg folësit apo pa dallim pozicioni).

Në maqedonishte, ashtu si në bullgarishte, është përftuar edhe e ashtuquajtura mënyrë e ritregimit (shih shënimin 75).

Në maqedonishte janë përftuar dy dialekte kryesore: dialekti përndimor dhe dialekti lindor⁸⁹.

28. Dukuritë ballkanike kryesore të maqedonishtes janë po ato që u vunë në dukje për bullgarishten, me përjashtim të zanores *ë* (shih & 25). Por duhet pasur parasysh se ndonjë nga këto dukuri në maqedonishte paraqitet me një intensitet më të madh sesa në bullgarishte. Kështu p.sh. rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë në maqedonishte është përgjithësuar më shumë (shih VIII/14).

29. Serbokroatishtja

Kjo gjuhë flitet kryesisht në Republikën e Serbisë, në atë të Kroacisë, të Bosnje-Hercegovinës, të Malit të Zi etj. Sipas statistikave të vitit 1981, në Jugosllavi kjo gjuhë flitej nga rreth 18.310.000 vetë⁹⁰.

Edhe serbokroatishtja, siç u vu në dukje në & 21, është një gjuhë sllave jugore. Ajo është përftuar nëpërmjet evolucionit të gjuhës së folur nga fiset sllave, serbe dhe kroate, të vendosura në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik pas shekullit VI të e.r. Sllavizimi i trevave të pushtuara nga ato fise sllave ka filluar herët dhe ka vazhduar deri vonë. Emrat *serb* dhe *kroat* dokumentohen për herë të parë në sllavishten e vjetër kishtarë⁹¹ në trajtat *Srëbinë* dhe *Hrëvate*, që pas metatezës së lëngëtoreve (shih & 24, shën. 77) kanë dalë në trajtat *Sërb-* dhe *Hërvat-*.

Serbët dhe kroatët gjatë historisë së tyre në truallin ballkanik u janë nënshtruar ndikimeve të ndryshme. Serbët kanë qenë kryesisht nën ndikimin e Perandorisë Bizantine dhe të kishës ortodokse, kurse kroatët kanë qenë kryesisht nën ndikimin e botës romane perëndimore dhe të kishës katolike të Romës. Si rrjedhim, midis serbëve dhe kroatëve janë përftuar ndryshime jo vetëm në çështjen e besimit fetar (të parët janë ortodoksë, ndërsa të dytët janë katolikë), por edhe në të folmet e tyre, sidomos në fjalor⁹². Ndryshim të dukshëm ka edhe në mënyrën e shkrimit të tyre; serbët përdorin alfabetin qirilik, kurse kroatët përdorin alfabetin latin.

Shkrimet e para në serbokroatishtje i takojnë periudhës pas shekullit IX (shih & 23).

Shkrimi i kësaj gjuhe mori një hov më të madh pas shekullit XII, kur u themelua i pari shtet serb⁹³. Kjo gjuhë vazhdoi të shkruhet mbi baza dialektore deri në shekullin XIX, kur Vuk Karaxhiçi⁹⁴ hodhi bazat e një gjuhe letrare serbokroate të përbashkët, të mbështetur në të folmen e Bosnjës, që bën pjesë në dialektin *shtokav* (shih & 30).

⁸⁹ Shih Koneski: 1967/1,12.

⁹⁰ Për përbërjen demografike të Jugosllavisë, sipas statistikave të vitit 1981 (gjithsej 26.000.000 banorë) shih Der Fischer Welt almanach 1990, f. 323.

⁹¹ Deri në shekullin VIII nuk ka të dhëna historike për këto dy fise sllave (shih Schaller: 1975,69).

⁹² Në fjalorin e kroatishtes ka më shumë ndikime nga gjuhët perëndimore (sidomos nga italishtja), kurse në serbishte ka më shumë huazime nga greqishtja, turqishtja etj.

⁹³ Është fjala për shtetin e themeluar nga Stefan Nemanja nga fundi i shekullit XII.

⁹⁴ Vuk Karaxhiçi lindi në vitin 1787 në një katund serb të Bosnjës dhe vdiq më 1864 në Vjenë. Është autor i një gramatike dhe i një fjalori të gjuhës popullore serbe dhe mbledhës i njohur këngësh popullore. Konsiderohet si themelues i gjuhës së sotme letrare serbokroate.

30. Serbokroatishtja është një gjuhë sintetike-analitike, me një sistem lakimi të ruajtur relativisht mirë⁹⁵ dhe me një sistem zgjedhimi mjaft të pasur. Ajo karakterizohet nga një sistem prej 30 fonemash, nga të cilat 5 janë zanore (*a, e, i, o, u*).⁹⁶ Ajo ka një theks të lirë, që mund të bjerë mbi çdo rrokje dhe në disa raste mund të lëvizë edhe brenda formave flektive të së njëjtës fjalë⁹⁷. Edhe në serbokroatishte, ashtu si në gjuhët e tjera sllave në përgjithësi, fjalia nuk mund të fillojë me një fjalë të patheksuar⁹⁸.

Serbokroatishtja ndahet në tri dialekte kryesore, që janë: 1) Dialekti *çakav*, që flitet kryesisht nëpër ishujt dhe në disa vise të bregdetit të Adriatikut; 2) dialekti *shtokav*, që është më i përhapuri dhe flitet në Serbi, Bosnje-Hercegovinë, në Mal të Zi etj.; 3) dialekti *kajkav*, që flitet kryesisht në Kroaci⁹⁹.

31. Siç u vu në dukje në & 21, në serbokroatishte, në përgjithësi, dukuritë ballkanike janë të kufizuara. Nga këto duhet përmendur sidomos formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse “*dua*” (të zgjedhueshme por të reduktuar), të ndjekur nga paskajorja e foljes themelore (shih VII/9). Në këtë gjuhë vihet re pjesërisht edhe mënjanimi i paskajores (shih IX/8). Por do pasur parasysh se në ndonjë dialekt jugor të serbishtes janë përfutur më shumë dukuri ballkanike.¹⁰⁰

⁹⁵ Natyrisht edhe në këtë gjuhë format rasore janë pakësuar dhe si rrjedhim është shtuar përdorimi i parafjalëve.

⁹⁶ Edhe *r*-ja shërben si gjysmëzanore rrokjeformuese, si p.sh. *srpski* [=s,rpski]. Gjithashtu zanoret mund të jenë të gjata ose të shkurtra.

⁹⁷ P.sh. *zòvem* ~ *zovémo* “thërras ~ thërresim” etj. Theksi i serbokroatishtes është i tipit muzikor me intonacion ngjithës dhe zbritës. Secili prej këtyre dy intonacioneve mund të jetë i gjatë ose i shkurtër dhe shenjohe me shenjë të veçantë grafike.

⁹⁸ Kjo është një dukuri e përgjithshme e gjuhëve sllave, me përjashtim të maqedonishtes perëndimore (shih & 27).

⁹⁹ Emërtimi i këtyre dialekteve mbështetet në mënyrën e shqiptimit të përemrit pyetës “*ç*” dhe pikërisht: *ça, shto, kaj*.

¹⁰⁰ Kështu p.sh. nyja e prapme shquese shfaqet edhe në disa të folme të serbishtes jugore (shih Schaller: 1975, 70).

KREU IV

DISA BASHKËPËRKIME NË FUSHËN E FONETIKËS

1. Në studimet e derisotme ballkanologjike vëmendja është përqëndruar kryesisht në bashkëpërkimet midis gjuhëve ballkanike në fushën e gramatikës (morfologji e sintaksë) dhe të fjalorit. Për sa i takon sistemit fonetik, në përgjithësi është pohuar që bashkëpërkimet midis gjuhëve ballkanike këtu janë të kufizuara. Natyrisht, nuk ka munguar edhe ndonjë mendim i ndryshëm. Kështu p.sh. Georgievi (Georgiev: 1977, 8) pohon se baza e artikullimit në këto gjuhë “është e ngjashme ose gati e njëjtë: një bullgar p.sh. e mëson lehtë rumanishten, shqipen ose greqishten dhe i flet ato pothuaj pa 'theksim'të huaj”.

Në gjendjen e sotme të studimeve për këtë çështje është e vështirë të mbahet një qëndrim i prerë dhe i argumentuar bindshëm. Sidoqoftë, duke marrë parasysh faktin që edhe midis dialekteve të një gjuhe ndryshimet më të mëdha zakonisht janë përfutur në fushën e shqiptimit të tingujve, do të dukej si e papritur që në gjuhët ballkanike, të ndryshme për nga burimi, të jetë zhvilluar një prirje e përkundërt. Prandaj në këtë rast duhet mbajtur një qëndrim i drejtpeshuar, duke veçuar dukuritë, që mund të quhen tipike ballkanike, nga dukuritë me karakter më të përgjithshëm, që kanë karakterizuar evolucionin e sistemit fonetik edhe në gjuhë të tjera i.e. në përgjithësi. Por, siç do të vihet në dukje në paragrafët ndjekës, një veçim i tillë në mjaft raste paraqitet bukur i vështirë. E kjo ndofta ka qenë edhe arsyeja kryesore që çështja e bashkëpërkimeve fonetike midis gjuhëve ballkanike ka zënë në përgjithësi më pak vend në studimet me karakter ballkanologjik.

2. I pari gjuhëtar, që vuri në dukje praninë e një bashkëpërkimi fonetik midis gjuhëve ballkanike, ka qenë Mikloshiçi (Mikloshiç: 1861, 7). Këtu, midis dukurive të përbashkëta të gjuhëve ballkanike ai ka përfshirë edhe praninë e zanores *ě* në bullgarishte, rumanishte dhe shqipe. Pas Mikloshiçit praninë e këtij tingulli në këto tri gjuhë e kanë vënë në dukje edhe gjuhëtarë të tjerë. Madje, mund të pohohet se deri vonë në studimet krahasuese mbi gjuhët ballkanike si dukuri e përbashkët e këtyre gjuhëve në fushën e fonetikës është përmendur pothuajse vetëm prania e këtij tingulli. Më pas është vënë në dukje edhe rotacizimi i *-n-së* në shqipe (toskërishte) dhe rumanishte (shih && 19-20). Nuk kanë munguar përpjekje për të vënë në dukje edhe bashkëpërkime të tjera fonetike midis shqipes dhe rumanishtes¹.

3. Përpjekjen e parë për një studim krahasues më të plotë për sistemin fonetik të gjuhëve ballkanike e bëri gjuhëtari i njohur çekoslovak B. Havranek më 1933. Në kumtesën e tij

¹ Është fjala për çështje të tilla si evolucionin e grupeve bashkëtingëllore latine *ct* dhe *cs* në këto gjuhë, ku ato kanë dhënë përkatësisht *ft*, *pt* dhe *fsh*, *ps*, si: lat. *lucta* > shq. *luftë*, rum. *luptë*; *coxa* (= *cocsa*) > shq. *kofshë*, rum. *coapsë*.

*Zur phonetischen Geographie*² ai vuri në dukje këto tipare të përbashkëta në sistemet vokalike të gjuhëve ballkanike:

a) Theksi ekspirator dhe mungesa e dallimeve kuantitative të zanoreve në bullgarishte, në dakorumanishte (dhe aromunishte dhe meglenishte), në greqishte të re, në një pjesë të dialekteve të maqedonishtes, të shqipes (toskërisht) dhe të serbokroatishtes në juglindje. Kurse në serbokroatisht theksi është politonik.

b) Sisteme zanore të njëjta në gjuhët ballkanike të lartpërmendura. Sipas Havranekut, mund të dallohen dy variante të këtyre sistemeve zanore: varianti bullgar dhe varianti rumun. Në të dy variantet është e pranishme zanorja *ě*, e cila në rumanishte del jo vetëm si një fonemë e ngritjes së mesme (*J*), por edhe si një fonemë e ngritjes së lartë (*o*).

4. Lidhur me këto përfundime të Havranekut (& 3) duhet pasur parasysh se dukuria, që ka tërhequr më shumë vëmendjen e studiuesve, ka qenë me të drejtë përftimi i zanores *ě* gjatë evolucionit historik të shqipes, rumanishtes dhe bullgarishtes. Përftimi i një tingulli të tillë në gjuhë të një treve, që kanë zhvilluar edhe bashkëpërkime të tjera sidomos në fushën e gramatikës (shih kapitujt V-IX), është dizka që bie në sy, megjithëse një tingull i tillë është përftuar edhe në gjuhë të tjera i.e. Mjafton të kemi parasysh përftrimin e një *ě*-je [ǃ] të theksuar në anglishte në fjalë të tilla si *bird* /b3d/, *her* /h3r/ etj., ose të një *ě*-je të patheksuar në gjermanishte në fjalë të tilla si (ich) *halte*, *Lampe*, etj.

Për sa i takon mbizotërimin të theksit ekspirator dhe mënjanimit të kundërvënies zanore të gjata ~ zanore të shkurtra në gjuhët ballkanike të lartpërmendura (& 3), këtu kemi të bëjmë me dy dukuri, që janë pasojë e një prirjeje pothuaj të përgjithshme, që ka vepruar në shumicën e gjuhëve i.e. gjatë evolucionit të tyre historik. Megjithatë, edhe këto dy dukuri të gjuhëve ballkanike do të meritonin hulumtime më të plota, për të sqaruar jo vetëm vjetërsinë e tyre, por edhe faktorët, që u kanë dhënë shkas atyre në secilën nga gjuhët ballkanike në shqyrtim.

5. Edhe në studimet krahasuese ballkanologjike, që kanë marrë një zhvillim të dukshëm sidomos me organizimin e kongreseve kushtuar paralelizmave të përftuar në gjuhët e Evropës juglindore (shih I/8), dukuritë e përbashkëta në fushën e fonetikës kanë vazhduar të zënë gjithnjë më pak vend në karahasim me paralelizmat në fushën e gramatikës. Një gjë e tillë është e kuptueshme, po të mbahen parasysh vështirësitë e mëdha, që paraqit studimi diakronik i krahasuar i sistemeve fonetike të gjuhëve ballkanike, dy nga të cilat - shqipja dhe rumanishtja - kanë një dokumentim shkrimor relativisht shumë të vonë (shih III/7,17). Në këto rrethana, edhe në këtë vepër, ashtu si në veprat sintetizuese të mëparshme të këtij lloji, tematika e paralelizmave në fushën e fonetikës do të jetë e kufizuar. Pas disa konsideratave të përgjithshme lidhur me theksin dhe kuantitetin e zanoreve në gjuhët e ndryshme ballkanike, sidomos në shqipe (shih && 6-12), do të ndalemi pak më gjatë në zëshkrimin e zanores *ě* (&& 13-18) dhe në fund do të trajtohen shkurt edhe disa paralelizma fonetikë midis shqipes dhe rumanishtes (&& 19-20).

6. Mbizotërimi i theksit ekspirator në gjuhët ballkanike, siç u vu në dukje në & 4, është në përputhje të plotë me një prirje të hershme të gjuhëve i.e. në përgjithësi³. Ndër

2. "Mbi gjeografinë fonetike", botuar në *Archives Néerlandaises de phonétique expérimentale*. 8-9, 1933, f. 120 v. (cituar sipas Schaller: 1975, 125 v.)

3. Sipas Burgmann-it: 1897, I, 59, "Asnjëra nga gjuhët indogjermane /= i.e./ nuk ka pasur dhe nuk ka një theksim ekskluzivisht ekspirator apo ekskluzivisht muzikor. Por mund të flitet për gjuhë me theksim kryesisht ekspirator dhe për gjuhë me theksim kryesisht muzikor, duke qenë se në disa prej tyre spikat më fort njëri, dhe në disa spikat tjetri. Theksim kryesisht ekspirator vërehet në gjuhët e vjetra italice,

gjuhët ballkanike në shqyrtim në këtë rast një evolucion të dukshëm paraqit greqishtja e re, duke qenë se greqishtja e vjetër ka pasur një theks kryesisht muzikor (shih shënimin 3). Pas gjithë gjasash, një evolucion i tillë ka qenë një zhvillim i brendshëm i asaj gjuhe. Arsyet e këtij zhvillimi të brendshëm mbeten për t'u hulumtuar. Me sa duket, këtu kemi të bëjmë me një nga pasojat e prirjes së përgjithshme të gjuhëve i.e. Por, nga ana tjetër, greqishtja e re e ka ruajtur në përgjithësi lëvizshmërinë e theksit brenda paradigmës së një fjale⁴.

7. Për sa i takon rumanishtes, karakterin kryesisht ekspirator të theksit ajo duhet ta ketë trashëguar nga “nëna” e saj, latinishtja ballkanike, e cila duhet të ketë pasur një theksim të tillë ashtu si latinishtja në përgjithësi (shih shënimin 3). Por, nga ana tjetër, theksimi i fjalëve në rumanishte duhet të ketë pësuar ndryshime të dukshme në krahasim me latinishten. Mjafton të kemi parasysh faktin e njohur që në latinishte prej kohësh të hershme në fjalët me më shumë se një rrokje ishte mënjeluar theksimi i rrokjes fundore dhe lëvizja e theksit brenda paradigmës së të njëjtës fjalë (me më shumë se dy rrokje) ndodhte vetëm në kushte të caktuara sintaksore⁵. Kurse në rumanishte veprojnë të tjera rregullsi theksimi. Këtu theksi mund të bjerë edhe mbi rrokjen fundore të fjalës, pra edhe mbi mbaresat, dhe mund të lëvizë nga një rrokje në tjetrën edhe brenda paradigmës së të njëjtës fjalë me më shumë se një rrokje. P.sh. të krahasohen: *fac ~ fJcũm, fJcvi, fJcvt* etj. “bëj ~ bëjmë, bëra, bërë” etj. (shih edhe III/18).

Në këtë rast ndofta nuk duhet përjashtuar edhe ndonjë ndikim nga ana e sllavishtes (bullgarishtes), që në përgjithësi ka ushtruar një ndikim jo të vogël mbi rumanishten.

8. Theksimi i fjalëve në bullgarishte (dhe në maqedonishten lindore) ka ruajtur në përgjithësi ato tipare, që vihen re edhe në gjuhë të tjera sllave: mundësia e rënies së theksit mbi 3do rrokje të tjalës dhe e lëvizjes së tij edhe brenda paradigmës së të njëjtës fjalë, duke rënë kështu edhe mbi rrokjen fundore, ku ndodhen edhe treguesit gramatikorë. P.sh. të krahasohen në bullgarishte format e njëjësit dhe të shumësit të emrave të tillë si: *glas ~ glas-Nõt ~ glas-a* “votë ~ vot-a ~ vot-a (shumës)”; *vol ~ vol-yve* “ka ~ qe”; *brjag ~ breg-Nõt ~ breg-ovũ* “breg ~ breg-u ~ brigj-e” etj. (shih edhe III/24). Ndryshe qëndron puna në maqedonishten perëndimore, ku theksi nuk bie mbi rrokjen fundore të fjalëve dhe në fjalët shumërrokëshe bie rregullisht mbi rrokjen e tretë nga fundi. Si rrjedhim, theksi lëviz një rrokje më përpara, kur fjalës shumërrokëshe i shtohet ndonjë rrokje tjetër, si në rastin e shtimit të nyjës së prapme, kur kjo del në trajtë njërrrokëshe. P.sh. *makũdonci ~ makedynci-te* “maqedonas ~ maqedonas-it” etj. (shih edhe III/27).

Kjo mënyrë të theksuari në maqedonishten perëndimore është pa dyshim një risi. Po të kihet parasysh pozicioni gjeografik i këtij dialekti të maqedonishtes, nuk duhet

në keltishte, në gjermanishte, në balto-sllavishte dhe në armenishte, kryesisht muzikor në indishten e vjetër dhe në greqishten e vjetër. Gjatë historisë së gjuhëve vihet re shpesh kalimi nga njëri tip në tjetrin; kështu p.sh. greqishtja e re, në kundërvënie me greqishten e vjetër, ka një theks kryesisht ekspirator”.

4. Kjo vërejtje vlen sidomos për lëvizjen e theksit gjatë lakimit të disa emrave shumërrokësh. Një veçori e tillë e theksimit në greqishten e re është ruajtur në vija të përgjithshme nga greqishtja e vjetër (shih II/9), duke qenë se në greqishten e re kundërvënia e hershme zanore të gjata ~ zanore të shkurtra është mënjeluar, ashtu si edhe në gjuhët e tjera ballkanike (shih edhe & 11).

5. Kështu ndodhte p.sh. në gjinoren shumë të emrave të lakimit të parë e të dytë; khs. *stella ~ stellũrum* “yll ~ i yjve”; *lũpus ~ lupũrum* “ujk ~ i ujqve” etj.

përrjashtuar mundësia e një ndikimi nga ana e gjuhës shqipe fqinje, ku dukuria e ngulitjes së theksit mbi një rrokje të caktuar të temës është mjaft e vjetër (shih & 9). 9. Siç u vu në dukje në III/8, theksimi i fjalëve në gjuhën shqipe, në krahasim me tipin e hershëm i.e., ka pësuar një evolucion të dukshëm. Risia më e rëndësishme këtu ka qenë ngulitja e theksit mbi një rrokje të caktuar të temës⁶. Ngulitja e theksit mbi një rrokje të caktuar të temës duhet të jetë një dukuri mjaft e vjetër⁷. Po të gjykojmë nga pasojat, d.m.th. nga reduktimi i rrokjeve të patheksuara para dhe pas rrokjes së theksuar, mund të arrihet në përfundimin që kjo dukuri në gjuhën shqipe duhet të jetë kryer para depërtimit të sllavizmave në këtë gjuhë. d.m.th. para shekujve VII-VIII të e.r.⁸ Në huazimet nga greqishtja e vjetër dhe nga latinishtja, ashtu si në fjalët e trashëguara, zanoret e rrokjeve të patheksuara kanë pësuar reduktime, ose kanë rënë fare, zka dëshmon se ato janë ndodhur prej kohësh në pozicion të patheksuar. Por është e vështirë të përcaktohet më tej se kur ka zënë fill dhe kur ka përfunduar procesi i ngulitjes së theksit mbi një rrokje të caktuar të temës në gjuhën shqipe.

10. Nga sa u shtjellua shkurt në && 6-9, del pak a shumë e qartë se mbizotërimi i theksit ekspirator në gjuhët ballkanike është një dukuri e përfutur në pajtim me prirjen e përgjithshme të evolucionit të gjuhëve i.e. Risia më e dukshme në këtë rast ka qenë ngulitja e theksit mbi një rrokje të caktuar të temës në gjuhën shqipe (& 9) dhe në maqedonishten perëndimore (& 8). Natyrisht, edhe në gjuhë të tjera kanë ndodhur risi të tilla të rëndësishme, si evolucioni i tipit të theksit në greqishte (& 6) dhe lëvizshmëria e theksit në rumanishte (& 7).

Mbizotërimi i theksit ekspirator në shumicën e gjuhëve ballkanike ka bërë që në sistemet e tyre fonetike të shfaqet edhe një zanore e re, për të cilën do të bëhet fjalë në && 13-18.

11. Edhe mungesa e dallimeve kuantitative tek zanoret në gjuhët ballkanike, që u vu në dukje tek & 3/1, është pasojë e një prirjeje (pothuaj) të përgjithshme të gjuhëve i.e. për të mënjeluar kundërvënien midis zanoreve të gjata dhe zanoreve të shkurtra. Për sa i takon këtij evolucion, secila nga gjuhët ballkanike ka historinë e saj. Kështu p.sh. në greqishte mënjanimi i kundërvënies kuantitative tek zanoret duhet të jetë kryer jo më vonë se nga fundi i periudhës antike⁹. Mënjanimi i kësaj kundërvënieje në atë gjuhë është përfutur edhe me ndryshimin e timbrit të zanores së gjatë. Kështu *e*-ja (*η*) e greqishtes së vjetër është shndërruar në *i* në greqishten e re, duke u dalluar kështu krejt nga *e*-ja e shkurtër (*ε*).

Duke qenë se mënjanimi i kundërvënies së zanoreve sipas gjatësisë ishte bërë një dukuri e përgjithshme në latinishten e vonë¹⁰, mund të pohohet se rumanishtja këtë mungesë kundërvënieje e ka trashëguar nga “nëna” e saj, latinishtja ballkanike.

Kundërvënia e zanoreve sipas gjatësisë nuk dëshmohej as në bullgarishten e vjetër¹¹.

6. Për më shumë sqarime shih III/8).

7. Sipas Meyer-Lübke-s: 1914, 20 v., kjo dukuri është përfutur qysh në periudhën pararomake të shqipes. Kurse Jokli: 1916,119 v., e vendos atë në periudhën romake të shqipes. Sipas Çabejt: 1960,91, kjo dukuri i takon periudhës historike të shqipes. Për më shumë hollësi shih Demiraj: 1986, 65-73.

8. Shih Demiraj: 1986,68 v.

9. Shih Rix: 1976,57; shih edhe II/9.

10. Shih ILR II (1969), 25.

11. Shih Mirçev: 1950,72 v.

12. Për sa i takon gjuhës shqipe, këtu zështja e kundërvënies së zanoreve sipas gjatësisë paraqitet më e ndërlikuar. Në veprat e shkrimtarëve shqiptarë dhe arbëreshë të shekujve XVI-XVIII bien në sy përpjekje të vazhdueshme për t'i dalluar zanoret e gjata nga të shkurtrat nëpërmjet dyfishimit të shkronjave për zanoret e gjata¹². E kjo dëshmon se në atë kohë këto duhet të jenë dalluar edhe në të shqiptuar nga zanoret e shkurtra gjegjëse. Por do pasur parasysh se zanoret e gjata të dëshmuara të shqipes nuk janë të trashëguara nga një fazë e vjetër i.e. Zanoret e gjata të periudhës i.e. i janë nënshtruar një evolucioni të hershëm parashqiptar¹³. Si rrjedhim, zanoret e gjata të shqipes së dokumentuar janë përfutur gjatë evolucionit historik të gjuhës shqipe kryesisht nëpërmjet zgjatjes kompensatore pas rënies së ndonjë tingulli a rrokjeje ndjekëse ose pas një kontraksioni zanorësh¹⁴.

Por gjatë këtyre shekujve të fundit edhe këto zanore të gjata të shekujve XVI-XVIII kanë ardhur duke e bjerrë gjatësinë, kështu që në shqipen e sotme letrare në përgjithësi kundërvënia e zanoreve sipas gjatësisë është mënjanuar¹⁵. Kjo dukuri duhet vështruar si një pasojë e prirjes së përgjithshme të gjuhëve i.e. për mënjanimin e një kundërvënijeje të tillë.

E po të kemi parasysh edhe ʒ'u vu në dukje shkurt këtu më sipër për gjuhët e ndryshme ballkanike (& 11), atëherë duhet pranuar që mungesa e kundërvënies së zanoreve sipas gjatësisë në thelb është një dukuri, që i kalon kufijtë e Ballkanit dhe që për më tepër në disa prej gjuhëve ballkanike ndofta as nuk është përfutur në truallin ballkanik.

13. Si dukuri ballkanike tipike në fushën e fonetikës në përgjithësi është konsideruar prania e zanores *ě* në shqipe, rumanishte dhe bullgarishte¹⁶. Një gjë të tillë, siç u vu në dukje në & 2, e pat vënë re së pari Mikloshizi (: 1861,7), i cili praninë e saj në gjuhët ballkanike të lartpërmendura e shpjegonte nëpërmjet substratit (ilir). Hipotezën e substratit për praninë e këtij tingulli në gjuhët ballkanike në shqyrtim e kanë mbështetur edhe gjuhëtarë të tjerë, por disa prej tyre në këtë rast bëjnë fjalë për një substrat trak ose ilir¹⁷ ose dako-miz¹⁸. Natyrisht, ka pasur edhe gjuhëtarë, që nuk janë pajtuar me një shpjegim të tillë, por kanë parë këtu një zhvillim paralel¹⁹, ose në ndonjë rast edhe ndikim të ndonjë gjuhe mbi një tjetër²⁰.

¹² I-ja e gjatë jepej grafikisht edhe me *ij*.

¹³ Kështu, *ç* ka dhënë *o*, si p.sh.: ⁺*mçter* > *motër*, ⁺*skçl-no* > *hollë* etj., *š* ka dhënë *o*, si p.sh.: ⁺*ghšra* > *dorë*; *mot* (khs. lituanishten *mštas*) etj., - ka dhënë *e*, si p.sh.: ⁺*n-s* > *ne*; *pelë* (khs. greqishten *p-los*) etj., ⁻ ka dhënë *y*, përkatësisht *i*, si p.sh.: ⁺*h-d-los* > *dyllë*; ⁺*s-* > *thi* etj. (Shih për këto Meyer: 1892,82 v.)

¹⁴ P.sh. *bš* < *beë* < ⁺*beda*; (vë) *rš* < *roe* etj. (Shih Meyer: 1892, 93, Çabej: 1958/2, 83).

¹⁵ Sipas Gjinarit: 1989,117 v., 201 v., në të folmet e toskërishtes veriore nuk ka zanore të gjata, kurse të folmet e gegërishtes dhe të folmet e toskërishtes jugore e kanë kundërvënien e zanoreve të gjata me zanoret e shkurtra.

¹⁶ Ajo ndeshet edhe në disa të folme maqedonase dhe serbe (shih Schaller: 1975,128 - me literaturë).

¹⁷ Kështu p.sh. Rosetti etj. (shih Schaller: 1975, 128 v. - me literaturë).

¹⁸ Ky term është përdorur, siç dihet, nga gjuhëtari bullgar Georgiev (shih III/5).

¹⁹ Kështu p.sh. P. Trost mendon se në rumanishte *ł* është përfutur si një zhvillim i brendshëm (shih Schaller: 1975, 129 me literaturë). Mendime të tilla nuk kanë munguar as për *ě*-në e shqipes e të bullgarishtes.

²⁰ Kështu p.sh. gjuhëtari rumun E. Petrovici mendon se në rumanishte zanorja *ł* mund të jetë përfutur nën ndikimin sllav (shih Banfi: 1985,49 v. - me literaturë).

Mungesa e një mendimi të përbashkët edhe në këtë rast dëshmon qartë se kemi të bëjmë me një zësjtje të vështirë, sqarimi diakronik i së cilës kërkon që të vazhdohen përpjekjet për të vërtetuar të paktën që prania e një tingulli të tillë në trevën ballkanike nuk duhet të jetë një rastësi. Një sqarim i tillë është i nevojshëm, edhe për arsye se një tingull zanor i ngjashëm nuk është i panjohur edhe në gjuhë të tjera i.e. jashtë Ballkanit (shih & 4).

14. Në gjuhët e trevës ballkanike ky tingull paraqitet si vijon:

Në rumanishte dëshmohet përveç zanores *J* [=ē] të ngritjes së mesme edhe një zanore tjetër e ngjashme por e ngritjes së lartë *o* (dikur shkruhej *ø*). Zanorja e ngritjes së mesme *J* është shfaqur qysh në kohën e rumanishtes së përbashkët (shekujt V-VIII të e.r.) nëpërmjet reduktimit të një *a*-je të patheksuar, (p.sh. lat. *casa* > *casJ* “shtëpi”, lat. *capistrum* > *cJpestru* “kapistër” etj.), ose nëpërmjet evolucionit të një *a*-je të theksuar para një bashkëtingëlloreje hundore (p.sh. lat. *canem* > *cJne* sot *coine* “qen” etj.)²¹. Një tingull i tillë në rumanishte është shfaqur edhe nëpërmjet evolucionit të zanoreve *e* dhe *i*, të ndodhura para *-r-* ose pas një bashkëtingëlloreje buzore, si p.sh. lat. *reum* > *rJu* “i keq”, *pirum* > *pJr*, “dardhë”, *betranus* > *bJtron* “i vjetër” etj. Në këto raste zanorja *ē* është përftuar ndofta pas periudhës së rumanishtes së përbashkët, kur duhet të jetë shfaqur kjo zanore edhe në disa kushte të tjera fonetike, madje edhe në raste të atilla, kur pritej një *a* e theksuar, si p.sh. në vetën e tretë njëjës të së kryerës së thjeshtë, si p.sh.: *lucrŸ* “punoi”, *moncJ* “mungoi”, ose në forma të tilla foljore si *dJ* “ai jep”, *stJ* “ai qëndron” etj.²²

Në rumanishte (por jo në aromunishte megleno-rumanishte dhe istro-rumanishte) pas shekullit XVI është përftuar edhe një zanore tjetër qendrore e ngjashme me *J*, por e ngritjes së lartë. Është fjala për zanoren *o* (ose *ø*), si p.sh. *bJtron* “i vjetër” *romen* “rumun” etj.²³

15. Edhe në gjuhën shqipe zanorja e ngritjes së mesme *ē* duhet të jetë shfaqur relativisht mjaft herët. Por shfaqja e kësaj zanoreje ka pasur karakter mbarëgjuhësor vetëm kur është përftuar nga reduktimi i një zanoreje tjetër në rrokje të patheksuar. Përkundrazi, në rrokje të theksuar zanorja *ē* del pothuaj vetëm në dialektin jugor.

Në rrokje të patheksuar zanorja *ē* në gjuhën shqipe del në pozicion pas edhe para rrokjes së theksuar. Në pozicion fundor të patheksuar kjo zanore mund të jetë ose si tingull fundor i temës ose si morfemë me vlerë gramatikore. Si tingull fundor i temës zanorja *ē* e patheksuar ndeshet jo vetëm tek emrat femërorë të tipit *baltë*, *lopë*, *nënë*, *vajzë* etj., por edhe tek emrat burimisht asnjans të tipit *djathë*, *djalë*, *gjalpë* etj. Në këtë rast ajo burimisht është përftuar nëpërmjet reduktimit të fundores i.e. *-Ÿ*²⁴. Por më pas ajo është shfaqur edhe me rrugë analogjike, sidomos, tek një varg emrash femërorë, si *fizikë*, *gjimnastikë*, *muzikë* etj.

Si rrjedhim i evolucionit historik të rrokjes fundore të patheksuar të temave emërore dhe mbiemërore në shqipen e dokumentuar kjo është zanorja kryesore, që ndeshet në këtë

²¹ Shih ILIR II, 191.

²² Për më shumë hollësira shih ILR II, 192 v.

²³ Shih Sala: 1970,33 v.

²⁴ Tek emrat femërorë ajo përfaqësonte burimisht mbaresën e rasës emërore njëjës, kurse tek emrat asnjans përfaqësonte mbaresën e rasave emërore dhe kallëzore shumës (shih Demiraj: 1986,162 v.)

pozicion fonetik, ku, përveç bashkëtingëlloreve të ndryshme ndeshet edhe fundorja *-e*; khs. *djalë i mirë, vajzë e thjeshtë, lule e bukur, gjethe e gjelbër* etj.²⁵

Si morfemë gramatikore zanorja e patheksuar *-ë* del si formante e numrit shumës të emrave të tillë si: *javë, mollë, shqiptar-ë, bullgar-ë* etj.²⁶, ose si mbaresë vetore tek disa forma foljore, si: *la-sh-ë, qe-sh-ë, tha-sh-ë* etj., *të hap-ë, të shko-j-ë* etj., ose si element përbërës i mbaresave vetore, si: *ha-më, pi-më, ha-në, pi-në* etj., *ësh-të, tho-të, të je-të, të tho-të* etj. Edhe në këtë rast zanorja fundore *-ë* është përfutur kryesisht nëpërmjet reduktimit të një zanoreje tjetër në rrokje të patheksuar²⁷.

Zanorja *-ë* në gjuhën shqipe ndeshet edhe në rrokje të patheksuara brenda fjalës (pas ose para theksit), si p.sh.: *lëpjütë, lëshoj, përpiqem, bibël, letër, vegël* etj. Në mjaft raste, sidomos në pozicion pas theksit, shfaqja e kësaj zanoreje është bërë me rrugë analogjike. Me rrugë fonetike ajo është përfutur nëpërmjet reduktimit të ndonjë zanoreje tjetër vetëm në fjalët e trashëguara si edhe në huazimet nga greqishtja e vjetër dhe latinishtja. Kurse në huazimet sllave bie në sy se në përgjithësi zanoret e patheksuara në rrokjet para theksit janë ruajtur të paredukuara në mbarë shqipen, si p.sh.: *zakyn, kuló3, lopótë, nevyjë, kastravüc, potkba, krahnnë, zudnt, godnt, nuhót, sundyj* etj.²⁸

E po të kemi parasysh këtë rrethanë, atëherë mund të arrihet në përfundimin se *terminus post quem non* për shfaqjen e zanores së patheksuar *ë* në gjuhën shqipe (me rrugë fonetike) duhet marrë periudha para depërtimit të sllavizmave në këtë gjuhë, d.m.th. periudha para shekullit VIII të e.r. Kurse caku *ante quem non* për shfaqjen e kësaj zanoreje është vështirë të argumentohet në mënyrë sa më bindëse. Ky cak nuk mund të jetë më i vonë se periudha, kur *a*-ja e gjatë e patheksuar fundore është shndërruar në *-ë* në gjuhën shqipe²⁹. Sidoqoftë, ky cak kohor duhet të jetë disa shekuj më i hershëm se fillimi i depërtimit të sllavizmave në gjuhën shqipe.

Në mjaft raste tek fjalët e vjetra (të trashëguara ose të huazuara) të shqipes *ë*-ja e patheksuar, sidomos në fillim dhe në trup të fjalës, me kohë ka rënë fare. Mjafton të sjellim këtu nja dy shembuj nga huazimet latine: *amicus* > ⁺*ëmik* > *mik*: *altare* > *ëlter* (e dokumentuar) > *lter*: *benedicere* > ⁺*beëkonj* > *bşkonj*, etj.

Gjatë shekullit të fundit është zhvilluar prirja për mënjanimin e *-ë*-së fundore të patheksuar, sidomos në të folmet veriore, si p.sh.: *m-ll* < *mollë, nÿn* < *nanë* etj.

16. Në dialektin jugor të gjuhës shqipe është shfaqur edhe një zanore *ë* në rrokje të theksuar. Është fjala për *ë*-në e përfutur nga një *a*- ose *e*-, e ndodhur para bashkëtingëlloreve hundore *-n, -m* ose *-nj*. P.sh. të krahasohen gegërisht *zë-zan-i, e ama, banj, p©, pen-i* etj., dhe toskërisht *zë, zër-i, e ëma, bënj*³⁰, *pë, për-i*³¹ etj. Lidhur me

²⁵ Shih për këtë Demiraj: 1986,165 v.

²⁶ Shih Demiraj: 1986,230 v.

²⁷ Shih Demiraj: 1986,685,880 etj.

²⁸ Për ndonjë rast përjashtimor shih & 17.

²⁹ Këtu është fjala për fundoren e emrave femërorë me temë në *-ç*, si edhe për mbaresën e rasës emërore dhe kallëzore shumës *-ç* të emrave asnjans. Në të dy rastet evolucioni *-ç* > *-ë* është relativisht mjaft i vjetër (shih Demiraj: 1986,163 v.)

³⁰ Në rastet e tipit *la-nj, sha-nj, tha-nj* etj. mbaresat vetore *-nj, -n* (khs. *la-nj* ~ *la-n*) nuk mund të jenë shumë të hershme. Ato janë shtuar me rrugë analogjike, pasi kishte ndaluar evolucioni *-a* > *-ë* para bashkëtingëlloreve hundore (shih Demiraj: 1986,128 v., 763).

³¹ Të kihet parasysh se evolucioni *-e* > *-ë* ka ndodhur kryesisht para hundores *-n*; rastet e tipit *ëmër* për *emër, pënj* për *penj* janë shumë të kufizuara si për nga numri ashtu edhe për nga shtrirja nëndialektore.

këtë dukuri mbeten për t'u sqaruar një varg pyetjesh të tilla, si: Përse një tingull i tillë në këtë pozicion fonetik është përftuar vetëm në dialektin jugor? Shfaqja e kësaj zanoreje në këtë dialekt është më e hershme apo më e vonë se lindja e zanores *ë* në pozicion jashtë theksit? (shih & 14).

Sqarimi i këtyre pyetjeve paraqitet tejet i vështirë, për arsye se njohuritë tona për evolucionin e sistemit fonetik të dialekteve të shqipës në periudhën parashkrimore janë shumë të kufizuara. Kështu, arsyeja përse përfitimi i zanores *-ë-* (në një rrokje të theksuar) para bashkëtingëlloreve hundore vetëm në dialektin jugor mbetet e paqartë. Ne nuk dimë p.sh. se me 3'timbër shqiptohej zanorja *a-* para bashkëtingëlloreve hundore në dialektin jugor në kohën që ndodhi evolucioni i saj në *ë-*. Ka shumë të ngjarë që *-a-*ja në krye të herës nën ndikimin e bashkëtingëllores hundore ndjekëse në fillim të jetë hundorëzuar, 3ka ka bërë që ajo të shqiptohej si një zanore me një timbër më të mbyllët dhe si rrjedhim edhe me një ngritje më të lartë se *a-*ja e zakonshme gojore. Në të tilla rrethana ajo ka ardhur duke u larguar gjithnjë e më shumë nga timbri i *a-së* së zakonshme gojore dhe është shndërruar më në fund në një zanore të radhës së përzier dhe të ngritjes së mesme. Por gjithsesi mbetet e paqartë përse një dukuri e tillë ndodhi vetëm në dialektin jugor, kur dihet se hundorëzimi i zanoreve nën ndikimin e bashkëtingëlloreve hundore ndjekëse është një dukuri aq e përhapur në dialektin verior.

17. Pas gjithë gjasash, zanorja *ë-* në rrokje të theksuar para bashkëtingëlloresh hundore në dialektin jugor është shfaqur më vonë se përfitimi i zanores *ë* në pozicion të patheksuar në mbarë shqipen (shih për këtë & 15). Sidoqoftë, edhe shfaqja e *ë-së* në rrokje të theksuar në dialektin jugor duhet të jetë një dukuri e vjetër, parasllave³². Është e vërtetë se një dukuri e tillë ndeshet në ndonjë huazim të vjetër sllav, si p.sh. tek emri i katundit *ShtëpNez-i*³³ (Tepelenë). Por rastet si ky janë krejt të izoluara dhe dëshmojnë vetëm se një dukuri e tillë është shfaqur sporadikisht në ndonjë të folme jugore, edhe pasi ajo në përgjithësi kishte pushuar së vepruari. Të kihet parasysh se një dukuri e tillë shfaqet në disa të folme jugore edhe tek disa fjalë të huazuara nga turqishtja, si: *Osmën* < *Osman*, *Sulejmën* < *Sulejman*, *akshëm* < *aksham*, *tamëm* < *tamam* etj.³⁴

Ndryshe qëndron puna me fjalët e trashëguara dhe me huazimet e vjetra greke dhe latine të shqipës³⁵. Në të gjitha këto *a-*ja e theksuar, sa herë që është ndodhur para një bashkëtingëlloreje hundore, është shndërruar në *ë-*. Madje, kur bashkëtingëlloerja hundore ka qenë *-n* në pozicion fundor, edhe ka rënë fare. P.sh. *gɟ* > *gǰë*, *zɟ* > *zǰë*, *zan-i* ~ *zǰr-i* etj. Kjo vërejtje vlen edhe për rastet, kur para *-n-së* ndodhej zanorja *-e-*, si p.sh.: *dr* > *drë* (edhe *dre*), *dren-i* ~ *drǰr-i* (edhe *drer-i*): *p* > *pǰë* (edhe *pe*), *pen-i* > *pǰr-i* (edhe *per-i*) etj.

Siz del edhe nga shembujt e fundit, ndërrimi i *-e-së* në *-ë-* nuk dëshmohet për të gjitha të folmet jugore, por ndeshet kryesisht në të folmet jugperëndimore të atij dialekti dhe, me sa duket, do të jetë shfaqur relativisht vonë.

18. Zanorja *ë*, e përftuar nëpërmjet reduktimit të një zanoreje tjetër të patheksuar, ndeshet edhe në bullgarishte. Një zanore e tillë (e ngritjes së lartë) në atë gjuhë është

³² I këtij mendimi ka qenë Meyer-Lübke-ja: 1914,41. Kurse Jokli: 1936,140, mendonte se hundorësia ka prekur edhe shtresën më të vjetër të huazimeve sllave.

³³ Shih Çabej: 1964,12.

³⁴ Për viset, ku dëshmohen këto trajta fonetike, shih Gjinari: 1981,52.

³⁵ P.sh. në fjalë të trashëguara: *hanë*>*hǰnë*, *amë*>*ǰmë*, *banj*>*bǰnj* etj.; në huazimet nga greqishtja e vjetër: *shtamë*>*shtǰmë*; dhe nga latinishtja: *i pëganë*>*i pǰgǰrë*, *ranë*>*rǰrë*, *kambë*>*kǰmbë* etj.

përftuar më fort nëpërmjet reduktimit të një *-a-*je të patheksuar; p.sh. të krahasohen *car* dhe *сЯрнсЯ* “car ~ carinë”, *бб.ѡтинЯ* “patrimonium” dhe *бЯѡтб*³⁶ “baba, at, burrë” etj. Reduktimi *a > ě* në atë gjuhë dëshmohej qysh nga shekulli XIII i e.r.³⁷

Në disa të folme të bullgarishtes lindore është reduktuar në *ě*- edhe *e-*ja e patheksuar, kur ndiqej nga bashkëtingëlloret *-n*, *-l*, *-r*, *-j*, si p.sh.: *grübĕn* për *grüben* “krehër”, *pŭpĕl* për *pŭpel* “pluhur”, *dŭvĕr* për *dŭver* “kumat”, *rŭpĕj* për *rŭpej* “archium lappa” (një lloj bime) etj. Ky reduktim është përftuar sidomos tek mbiemrat më *-en*, si: *glōdĕn* për *glōden* “i uritur”, *zlōtĕn* për *zlōten* “i artë” etj.³⁸

19. Disa gjuhëtarë³⁹ kanë trajtuar si dukuri ballkanike edhe shfaqjen e rotacizmit *-n- > -r-* në gjuhën shqipe dhe në rumanishte. Prandaj po ndalemi pak edhe në këtë zëshetje, duke parashtruar shkurt edhe kohën e shfaqjes së kësaj dukurie në këto dy gjuhë.

Siz dihet, rotacizimi i *-n-së* ndërzanore në gjuhën shqipe është përftuar vetëm në dialektin jugor të saj. Ai ka prekur kryesisht fjalët e vjetra anase⁴⁰ si edhe huazimet nga greqishtja e vjetër⁴¹ dhe nga latinishtja⁴². Në përgjithësi, ai nuk i ka prekur huazimet nga greqishtja e mesme, as nga sllavishtja. Për këtë arsye shumica e gjuhëtarëve kanë arritur në përfundimin që ky ndërrim fonetik ka pushuar së vepruari para depërtimit të sllavizmave në gjuhën shqipe, d.m.th. para shekujve VII-VIII të e.r.⁴³ Por disa gjuhëtarë të tjerë, si p.sh. Jokli⁴⁴ dhe Çabej⁴⁵, kanë shprehur mendimin se rotacizmi në dialektin jugor të shqipes ka vazhduar deri nga fundi i shekullit X të e.r. e ndofta edhe më vonë. Dhe për këtë ata kanë përmendur disa raste të kufizuara në mbështetje të mendimit të tyre⁴⁶. Por rastet sporadike, që përmendin Jokli dhe Çabej (shih shënimin 46), në të vërtetë nuk e përmbysin mendimin e mëparshëm që rotacizmi në toskërishte duhet të ketë pushuar së vepruari para depërtimit të sllavizmave në gjuhën shqipe. Ato vetëm dëshmojnë se disa raste të pakta dhe të vezuara rotacizmi janë shfaqur me rrugë analogjike në dialektin jugor, edhe pasi kjo dukuri në përgjithësi kishte pushuar së vepruari si proces fonetik.

Sidoqoftë, duhet pranuar se rotacizmi në toskërishte me rrugë fonetike duhet të jetë shfaqur pas evolucionit të *-a-së* në *-ě-* para bashkëtingëlloreve hundore. Përndryshe, do të kishin munguar kushtet fonetike për një evolucion të tillë (shih & 16)⁴⁷.

³⁶ Shih Mladenov: 1929, 81.

³⁷ Shih Mirçev: 1950, 110.

³⁸ Shih Mladenov: 1929, 82 v. dhe Mirçev: 1950, 111. Ky i fundit (f. 114) shënon se në ndonjë të folme dialektore bullgare ndeshet edhe reduktimi i *-i-së* së patheksuar në *-ě-*, si: *vĕsŏko* për *visŏko* “lart” etj.

³⁹ Shih p.sh. Sandfeld: 1930, 126 v., Solta: 1980, 182 v. etj.

⁴⁰ P.sh.: *emĕn (ĕ) > emĕr (ĕ)*, *llanĕ > llĕrĕ*; *zan-i > zĕr-i*, (shum.) *zan-a > zĕr-a*, *dren-i > drer-i* (shum.) *dren-ĕ > drer-ĕ* etj.

⁴¹ P.sh.: *mokĕn(ĕ) > mokĕr(ĕ)*, *lakĕn(ĕ) > lakĕr(ĕ)*.

⁴² P.sh.: *ranĕ > rĕrĕ*, *frashĕn(ĕ) > frashĕr(ĕ)*, *kufin-i > kufir-i*, *mullin-i > mullir-i* etj.

⁴³ Shih, ndër të tjerë. Meyer-Lübke: 1914, 41.

⁴⁴ Shih Jokl: 1916, 106 v., 1923 (108, 116 v. etj.)

⁴⁵ Shih Çabej: 1964, 12 v.

⁴⁶ Për këtë qëllim përmenden huazimet (trajtat dialektore) *spĕrk* nga greqishtja e re *spanós*, *tĕrĕsirĕ* “litar, tërkuzë” nga bullgarishtja *tra»ina*, *shtĕpreshĕ* < *shtĕpĕreshĕ* < *stopaneshĕ* nga sllavishtja e ndonjë tjetër (shih Demiraj: 1988, 237 v.)

⁴⁷ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1988, 238 v.

20. Disa gjuhëtarë, që janë marrë me probleme të gjuhësisë krahasuese ballkanike, kanë ngritur edhe zësjtjen nëse ka ndonjë lidhje historike midis rotacizmit të dialektit jugor të shqipes dhe rotacizmit të rumanishtes. Për rumanishten në këtë rast fjala është për rotacizimin e *-n-*së ndërzanore, si p.sh.: lat. *lana* rum. *lorJ* etj.⁴⁸ Ky tip rotacizmi nuk ka lënë gjurmë të shumta në rumanishte, ku kjo dukuri ndeshet në të folmet e Transilvanisë dhe të Moldavisë veriore, kurse në treva të tjera të dakorumanishtes, ashtu si në aromunishte dhe në megleno-rumanishte nuk ndeshet⁴⁹. Sidoqoftë, edhe në ato treva të rumanishtes, ku është përftuar, rotacizmi *-n- > -r-* nuk duket të ketë qenë aq i përgjithësuar sa në dialektin jugor të shqipes. Por, nga ana tjetër, edhe në dakorumanishte kjo dukuri duhet të jetë relativisht e vjetër, sepse nuk i ka prekur huazimet nga sllavishtja⁵⁰.

Në këto rrethana, duke marrë parasysh edhe pozicionin gjeografik të trevave, ku është shfaqur rotacizmi *-n- > -r-* në shqipe dhe në rumanishte, nuk del i mbështetur mendimi i atyre gjuhëtarëve, që shihnin një lidhje “midis këtyre dy gjuhëve ballkanike në këtë pikë”⁵¹.

⁴⁸ Në rumanishte, siç dihet, është përftuar edhe një tjetër rotacizëm akoma më i përhapur dhe pikërisht rotacizimi i *-l-* ndërzanore në *-r-*, si p.sh.: lat. *qualis/quale*: rum. *care*, “cili, i cili”, *sol-is* : *soare* “diell”, *sal-is* : *sare* “kripë” etj.

⁴⁹ Shih Sala: 1970,57. Në f. 46 v. ky autor pohon se në tekstet e vjetra rumune rotacizmi *-n- > -r-* ndeshet më dendur.

⁵⁰ Shih Sala: 1970,52 v.

⁵¹ Shih Çabej: 1960,115.

KREU V

BASHKËPËRKIMI I RASAVE GJINORE DHE DHANORE

1. Qysh nga Mikloshizi (shih & 15) e këtej është vënë në dukje se në gjuhët ballkanike është përfutur, ku më herët e ku më vonë, bashkëpërkimi formal i rasave gjinore e dhanore. Një dukuri e tillë, e cila nuk është e panjohur edhe në ndonjë gjuhë tjetër jashtë Ballkanit¹, del si e papritur sidomos për gjuhët, që e kanë ruajtur pak a shumë mirë sistemin e lakimit, sepse rasat gjinore e dhanore, për nga funksionet, dallohen shkoqur njëra nga tjetra. Siç dihet, rasa gjinore ka shërbyer kryesisht për të shprehur përcaktorin e emrit², kurse dhanorja ka shërbyer kryesisht për të shprehur kundrinën e zhdrejtë, pra, për të plotësuar foljen-kallëzues. Të kihet parasysh se edhe për nga mbaresat këto dy rasa në përgjithësi kanë qenë të dalluara nga njëra-tjetra.

2. Prandaj bashkëpërkimi formal midis rasave gjinore e dhanore në gjuhët ballkanike, të cilat kanë edhe mjaft bashkëpërkime të tjera midis tyre, është trajtuar si një ndër ballkanizmat kryesorë. Dhe, siç pritej, të gjithë ata që janë marrë me shqyrtimin e kësaj dukurie, janë përpjekur të shpjegojnë edhe burimin si edhe përhapjen e saj në gjuhët e ndryshme ballkanike. Lidhur me këtë zësjetje, disa gjuhëtarë në këtë rast kanë parë një nga shfaqjet e ndikimit të substratit të vjetër (shih & 15). Disa të tjerë edhe në këtë rast, ashtu si për ballkanizmat e tjerë që dalin edhe në greqishte, burimin e dukurisë në shqyrtim e kanë kërkuar pikërisht në këtë gjuhë të vjetër kulture të Ballkanit (shih & 16). Kurse disa të tjerë kanë vënë në dukje ndikimin e latinishtes. (shih & 17).

3. Për të dhënë një gjykim sa më të mbështetur për këtë zësjetje, është e nevojshme që më parë të parashtrohet përmbledhtas si paraqitet bashkëpërkimi formal midis rasave gjinore e dhanore në gjuhët e ndryshme ballkanike dhe sa e vjetër duhet të jetë kjo dukuri në secilën prej tyre. Dhe po nisim me greqishten.

Në greqishte qysh nga shekujt e parë të e.r. përdorimi i formës së gjinore edhe me vlerën e dhanore ka qenë dizka që bie në sy³. Por në greqishten e re kuptimi i rasës

¹ Kështu p.sh. në persishten e vjetër dhanorja është bashkëpërpëthur me gjinoren, në armenishe me gjinoren dhe vendoren (shih Brugmann: 1913, 458). Po kështu edhe në latinishten e epokës klasike dhanorja e emrave të lakimit të parë është "konfonduar" me gjinoren (shih Ernout: 1935, 34. Për përzierjen e këtyre dy rasave në latinishte shih edhe & 17).

² Edhe në përdorimet e kësaj rase në funksionin e kallëzuesit emëror ose të kallëzuesorit të kryefjalës apo të kundrinës (d.m.th. në ndërtime të tipit *Ai është i gojës. Ai duket i gojës. Atë e kam të nënës*). kemi të bëjmë, në thelb, me funksionin e përcaktorit, duke u nënkuptuar lehtë një emër tjetër para rasës gjinore. Në disa gjuhë i.e., si p.sh. në greqishte dhe në latinishte, gjinorja përdoret edhe si rrethor vendi.

³ Shih Sandfeld: 1930, 186: "Pra, ekzistenca e një gjinore - dhanoreje në greqishte është një fakt i vërtetuar, që shkon deri në shekujt e parë të erës sonë (shih Dieterich. *Untersuchungen*, f. 149 v.)".

dhanore shprehet edhe nëpërmjet rasës kallëzore të prirë nga parafjala *s* (*eis*). “në, mbi etj.”. P.sh. *To eipa s' ton patera mou* “Ia thashë babait tim”. Në këtë rast kemi të bëjmë me një “evolucion të ri, që nuk e ka nxjerrë jashtë përdorimit ndërtimin *To eipa tou patera mou*”⁴, d.m.th. ndërtimin ku forma e gjinore është përdorur me vlerën e dhanores.

4. Në shqipen e dokumentuar rasat gjinore e dhanore dalin me të njëjtat mbaresa rasore, si në njëjës edhe në shumës. Kështu, në të dyja këto rase (në trajtën e pashquar njëjës) emrat e lakimit të parë dalin me mbaresën *-i*, ata të lakimit të dytë me mbaresën *-u* dhe ata të lakimit të tretë me mbaresën *-e/-je*⁵; p.sh. një *djal-i*, *shok-u*, *zup-e/nuse-je*. Kurse në shumës mbaresa e përbashkët e këtyre dy rasave për të gjithë emrat është *-ve* (dikur *-e*)⁶. p.sh. (i) *ca djem-ve*, *shokë-ve*, *zupa-ve*, *nuse-ve*.

Edhe në trajtën e shquar këto dy rase nuk dallohen për nga treguesit gramatikorë fundorë, p.sh.: *djal-i-t*, *shok-u-t*, *zupë-s*, *djem-ve-t*, *shokë-ve-t*, *zupa-ve-t*⁷.

Bashkëpërkimi formal i rasave gjinore e dhanore, që u përmend shkurt këtu sipër, paraqitet si një dukuri e përgjithësuar në të tëra të folmet e gjuhës shqipe, përfshirë këtu edhe ato të arbëreshëve të Greqisë dhe të Italisë. Prandaj ky bashkëpërkim duhet të jetë shumë më i hershëm se shekulli XIV i e.r.

Po të vështrohen historikisht mbaresat rasore të këtyre dy rasave, atëherë del se, ndërsa në njëjës këto mbaresa lidhen me mbaresën e hershme të rasës dhanore, në numrin shumës mbaresa *-e* (sot *-ve*) lidhet me mbaresën e vjetër të rasës gjinore. Pra, në gjuhën shqipe në numrin njëjës është mënjeluar forma e dikurshme e rasës gjinore, kurse në shumës ka qenë forma e rasës gjinore ajo që ka mënjeluar atë të dhanores⁸.

5. Zësjtja e njësimi të hershëm të rasave gjinore e dhanore në gjuhën shqipe paraqitet edhe më e ndërlikuar, për arsye se kjo gjuhë, gjithnjë qysh në periudhën parashkrimore të saj, ka ndier prapë nevojën për t'i dalluar formalisht këto dy rase. Këtu është fjala për dallimin e gjinore nga dhanorja nëpërmjet së ashtuquajturës një të përparme. Kështu, si në trajtën e pashquar ashtu edhe në të shquarën (në të dy numrat) gjinorja dallohet nga dhanorja; p.sh. të krahasohen: *Ky është libri i një shoku/ i shokut* ~ *Këtë libër ia mora një shoku/shokut*.

Paranyjëzimi i rasës gjinore, që është përgjithësuar prej kohësh në të tëra të folmet e shqipes, duhet të ketë zënë fill qysh para kontakteve të kësaj gjuhe me sllavishten e Ballkanit, d.m.th. para shekullit VII (shih VI/20). Në këtë rast lindin me të drejtë pyetje të tilla si: Përderisa gjuha shqipe në një periudhë të caktuar të evolucionit të saj i ka përzier rasat gjinore e dhanore (shih & 4), përse e ka ndier nevojën t'i dallojë ato përsëri nëpërmjet paranyjëzimit të gjinore? Apo mos paranyjëzimi i gjinore në shqipe është më i hershëm se njësimi i mbaresave të këtyre dy rasave dhe atëherë zësjtja e paranyjëzimit të gjinore në këtë gjuhë duhet shtruar ndryshe? Përse në numrin njëjës ka mbijetuar mbaresa e dhanores, kurse në shumës është ruajtur ajo e gjinore? (shih & 4). Procesi i njësimi të mbaresave të këtyre dy rasave a është zhvilluar njëkohësisht në të dy numrat, apo është përfutur më parë në njërin numër dhe më pas është shtrirë edhe në

4. Shih Sandfeld: 1930, 185 v.

5. Shih për këto mbaresa Demiraj: 1986, 274 v.

6. Shih Demiraj: 1986, 283 v.

7. Në numrin shumës forma nyjore *-t* nuk përdoret (shih Demiraj: 1986, 369 v.)

8. Shih Demiraj: 1986, 275 v., 285 v.

tjetrin? Së fundi, përse dallimi formal i gjinore nga dhanorja u bë pikërisht nëpërmjet paranyjëzimit të saj?

6. Mendimi që paranyjëzimi i gjinore është diktuar nga nevoja për ta dalluar këtë rasë nga dhanorja, duket gjuhësisht i mbështetur. Krijimi i një treguesi të tillë gramatikor, siç është “nyja e përparme”, e cila është karakteristike për shqipen e pjesërisht edhe për rumanishten (shih & 10), nuk do të kishte qenë i nevojshëm, në rast se më përpara rasat gjinore dhe dhanore, për arsye sot për sot të panjohura, nuk do të kishin qenë njësuar nga ana e formës. Përndryshe, duhet sqaruar përse të ketë lindur nevoja për një dallim të tillë të rasës gjinore. Por, edhe sikur të mendohet që paranyjëzimi i gjinore të ketë qenë një shfaqje e thjeshtë mbikarakterizimi gramatikor, prapë kjo e lë të pasqaruar zështjen e njësimi formal të këtyre dy rasave. Në këtë rast, shumë-shumë, mund të pritej që rasa gjinore pas paranyjëzimit të saj me kalimin e kohës ta reduktonte pak nga pak dhe më në fund ta birrte fare mbaresën e vet rasore. Për këtë arsye, del më i mbështetur mendimi mbizotërues që paranyjëzimi i gjinore është *pasojë* dhe jo *shkak* i njësimi të kësaj rase me dhanoren.

Por, ndërkaq, zështja e njësimi formal të gjinore me dhanoren pas reduktimit të mbaresave të tyre rasore mbetet ende e pasqaruar. Po të mbahet parasysh fakti i vënë në dukje në & 1 që këto dy rasa si nga funksionet sintaksore ashtu edhe nga mbaresat dalloheshin shkoqur njëra nga tjetra, njësimi i tyre me zhdukjen e mbaresës së gjinore në njëjës dhe të dhanores në shumës nuk duhet të ketë ndodhur për arsye të karakterit sintaksor. Njësimi në shqyrtim nuk duhet të ketë ndodhur as për arsye të karakterit morfologjik, sepse mbaresat e këtyre dy rasave të trashëguara nga një fazë e hershme i.e. dalloheshin shkoqur në të dy numrat, kështu që s'kishte përse “të ngatërroheshin” e të përziheshin midis tyre. Prandaj arsyeja e njësimi të mbaresave të këtyre dy rasave duhet kërkuar gjetiu.

7. Pas gjithë gjasash, procesi i njësimi formal të rasave gjinore e dhanore në gjuhën shqipe, në zanafillë, duhet të ketë marrë shkas nga faktorë të karakterit fonetik. Mbaresat rasore, sidomos pas ngulitjes së theksit zakonisht mbi një rrokje jofundore (shih IV/9), duke u ndodhur në pozicion të patheksuar, kanë pësuar reduktime të shkallëshkallshme, që në disa raste kanë sjellë si pasojë edhe rënien e tyre të plotë. Një fat të tillë kanë pësuar, ndër të tjera, mbaresat e rasave emërore dhe kallëzore njëjës të emrave mashkullorë e asnjanes, si edhe mbaresat e rasës kallëzore njëjës të emrave femërorë, sepse të gjitha këto përbëheshin nga tinguj bashkëtingëllorë në pozicion fundor të pambrojtur⁹. Të njëjtin fat duhet të ketë pësuar edhe mbaresat e rasës gjinore njëjës, e cila në një fazë të hershme të gjuhëve i.e. dilte *-s* (në disa raste *-es*, *-os*). Kurse mbaresat e rasës dhanore u ruajt, sepse përbëhej nga një diftong, që me kohë përfundoi në një zanore të gjatë¹⁰. Pas gjithë gjasash, shtrirja e mbaresës së dhanores njëjës edhe në rasën gjinore është kryer në një kohë, kur kjo e fundit e kishte humbur mbaresën e vet.

Shtrirja e mbaresës së ruajtur të dhanores edhe në gjinore do të jetë mundësuar edhe nga nevoja për ta dalluar formalisht këtë rasë nga emërorja dhe kallëzorja (e pashquar), që kishin mbetur gjithashtu pa mbaresat rasore¹¹.

⁹ Shih Demiraj: 1986, 288 v., 290 v., 294 v.

¹⁰ Shih Demiraj: 1986, 275 v.

¹¹ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 274.

Në numrin shumë, në rast se është i drejtë mendimi i Pedersenit: 1854, 254, që mbaresa - (v-)e e ka burimin tek mbaresa e rasës gjinore --m¹², kjo mbaresë u ruajt, sepse përbëhej nga një zanore e gjatë. Ndërkaq, shtrirja e kësaj mbaresë edhe në dhanoren shumë duhet të ketë ndodhur, ndofta, për arsye se kjo e fundit e kishte humbur fare, ose e kishte të reduktuar së tepërmi mbaresën e vet. Gjithsesi, njësimi i këtyre dy rasave në shumë, në mos qoftë shkaktuar, të paktën, është mundësuar nga ndikimi i së njëjtës dukuri të numrit njëjës. Mendimi i fundit gjen njëfarë mbështetjeje edhe në faktin se në një periudhë më të vonë të gjuhës shqipe zëvendësimi i rrjedhore së shquar me dhanoren e shquar shumë është bërë pikërisht nën ndikimin e së njëjtës dukuri të numrit njëjës¹³. Sidoqoftë, ka shumë pak mundësi që njësimi i rasave gjinore e dhanore të jetë kryer njëkohësisht në të dy numrat.

Pra, procesi i njësimi të rasave gjinore e dhanore është pasojë e dy faktorëve me karakter fonetik (reduktimi dhe rënia e mbaresës rasore më pak të mbrojtur) dhe analogjik (shtrirja e mbaresës së njëjës rasë edhe në tjetrën). Dukuria e fundit dëshmon qartë se gjuha shqipe gjatë evolucionit të saj historik e ka ndier nevojën për të ruajtur dallimin formal të këtyre dy rasave, të paktën, nga dy rasat e tjera më të përdorura, emërorja dhe kallëzorja. Nga ana tjetër, duke qenë se rasat gjinore e dhanore kishin secila fushën e vet të përdorimit në fjali, gjuha shqipe pas njësimi të këtyre dy rasave, shpejt a vonë, nuk mund të mos ndiente nevojën për t'i dalluar ato përsëri nga ana formale. Një dukuri e tillë gjen një mbështetje, qoftë edhe të tërthortë, në faktin se edhe në gjuhët, që e kanë humbur sistemin e lakimit, funksionet karakteristike të këtyre dy rasave dallohen formalisht nëpërmjet parafjalëve të posazme, të gramatikalizuara, të vendosura para emrave të përdorur në funksion përcaktori, përkatësisht në funksion të kundrinës së zhdrejtë, siç ka ndodhur p.sh. në gjuhët romane perëndimore, në anglishte etj.¹⁴

8. Për sa i takon pyetjes së fundit tek & 5, mund të pohohet se arsyeja përse gjuha shqipe shfrytëzoi ballin e fjalës për dallimin e rasës gjinore, do kërkuar në faktin e njohur që fundi i kësaj forme rasore nuk mund të mbingarkohej më tej me një mjet tjetër gramatikor. Të kihet parasysh se në trajtën e shquar, ku duhet të jetë shfaqur në zanafillë “nyja e përparme” e gjinore, emri kishte dy tregues gramatikorë - mbaresën rasore dhe formën rasore të nyjës së prapme. Në këto rrethana, e vetmja mundësi për dallimin e gjinore ishte shfrytëzimi i ballit të fjalës. Por në këtë rast mbetet për t'u shpjeguar përse gjuha shqipe për dallimin e rasës gjinore shfrytëzoi pikërisht përsëritjen mekanike të nyjës së prapme të emrit paraprijës dhe nuk vuri në përdorim ndonjë mjet tjetër të paravendosur, si p.sh. gramatikalizimin e ndonjë parafjale, ashtu si shumë gjuhë të tjera i.e.

Për sqarimin e zështjes së fundit do mbajtur parasysh koha, kur duhet të ketë nisur procesi i dallimit formal të rasës gjinore. Ky proces duhet të ketë nisur në një kohë as shumë të hershme, por, as shumë të vonë (shih VI/20-21). Gjithsesi, ai duhet të ketë nisur në një kohë, kur ishte zhvilluar kundërvënia lakim i shquar ~ lakim i pashquar, por ky i fundit i kishte treguesit gramatikorë mjaft të reduktuar¹⁵. Nga ana tjetër, rasa

¹² Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 283 v.

¹³ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 371.

¹⁴ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 257 v.

¹⁵ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 288 v., 317.

gjinore nuk mund të dallohej nëpërmjet gramatikalizimit të ndonjë parafjale. Funkzioni themelor i kësaj rase (shih & 1) mund të lejonte përdorimin e një parafjale vetëm pas humbjes së lakimit, ashtu siç ka ndodhur p.sh. në gjuhët romane perëndimore, në anglishte, në bullgarishte, në maqedonishte etj. (shih & 11). Përndryshe, në gjuhët, që e kanë ruajtur lakimin emëror, përdorimi i rasës gjinore me parafjalë ndeshet vetëm në ato raste, kur ajo nuk kryen funksionin e një përcaktori, siç ka ndodhur p.sh. në gjuhët sllave, në gjermanishte etj.

9. Edhe në rumanishte bashkëpërkimi i rasave gjinore e dhanore paraqit disa veçori të ngjashme me ato të shqipes. Por në këtë rast ka edhe ndonjë ndryshim jo të parëndësishëm midis këtyre dy gjuhëve. Është fjala për faktin që në rumanishte emrat mashkullorë dhe asnjane¹⁶ në lakimin e pashquar, si në njëjës edhe në shumës, dalin me një formë të përbashkët për të gjitha rasat, kështu që rasat gjinore e dhanore të këta emra dallohen vetëm nëpërmjet ndonjë përcaktori të paravendosur, kryesisht nëpërmjet formave rasore të njëjës së pacaktuar¹⁷.

Edhe emrat e gjinisë femërore në lakimin e pashquar e dallojnë formën e rasave gjinore e dhanore nga ajo e rasave emërore e kallëzore vetëm në numrin njëjës¹⁸. Kurse në lakimin e shquar të gjithë emrat në rumanishte e dallojnë formën e rasave gjinore e dhanore nga ajo e rasave emërore dhe kallëzore, si në njëjës edhe në shumës¹⁹. Kështu, emrat mashkullorë dhe asnjane në rasat gjinore e dhanore njëjës marrin formën e njëjës së prapme *-lui*, që e ka burimin tek forma e rasës dhanore njëjës të përemrit dëftor latin *il-lui*, ndërsa emrat femërorë marrin formën njëjore *-ei*, që e ka burimin tek forma e rasës dhanore njëjës të dëftorit latin të gjinisë femërore *ill-aei*. Në numrin shumës të gjithë emrat, pa dallim gjinie, në rasat gjinore e dhanore marrin formën njëjore *-lor*, që e ka burimin tek forma e rasës gjinore shumës të përemrit dëftor latin *il-lor-um*²⁰.

¹⁶ Në gramatikat rumune quhen asnjane ata emra sendesh, që në njëjës paraqiten si mashkullorë dhe në shumës si femërore, si p.sh.: *deal ~ deal-uri* "kodër ~ kodër-a", *studiu ~ studii* "studim ~ studim-e" etj.

¹⁷ P.sh.:

	<i>Njëjës</i>		<i>Shumës</i>	
	<i>mashk.</i>	<i>asnj.</i>		
Emër./Kall.	(un) om	deal	(ni)ute oameni	dealuri
Gjin.	(a unui) om	deal	(a unor) oameni	dealuri
Dhan.	(unui) om	deal	(unor) oameni	dealuri

¹⁸ P.sh.:

	<i>Njëjës</i>	<i>Shumës</i>
Emër./Kall.	(o) casŧ	(ni)ute case
Gjin.	(a unei) cas-e	(a unor) case
Dhan.	(unei) cas-e	(unor) case

¹⁹ P.sh.:

	<i>Njëjës</i>		
	<i>mashk.</i>	<i>asnj.</i>	<i>fem.</i>
Emër./kall.	om-u-l	deal-u-l	cas-a
Gjin.	(a) om-u-lui	deal-u-lui	cas-ei
Dhan.	om-u-lui	deal-u-lui	cas-ei
	<i>Shumës</i>		
Emër./Kall.	oameni-i	deal-uri-le	case-le
Gjin.	(a) oameni-lor	dealuri-lor	case-lor
Dhan.	oameni-lor	dealuri-lor	case-lor

²⁰ Shih ILR II 219 v.; Coteanu: 1969,58.

10. Edhe në rumanishte rasa gjinore dallohet nga dhanorja nëpërmjet së ashtuquajturës nyjë e përparme *al* (*a, ai, ale*)²¹. Por, ndryshe nga z'ndodh në gjuhën shqipe, paranyjëzimi i rasës gjinore në rumanishte bëhet vetëm kur ajo vjen pas një emri të pashquar. P.sh. të krahasohen: *o casJ a vecinului* “një shtëpi e fqinjët” ~ *casa vecinului* “shtëpia e fqinjët”. Nyja e përparme e rasës gjinore në rumanishte nuk është shumë e vjetër, ajo duhet të jetë përfutur midis shekujve XII-XIV (shih VI/21). Prandaj mund të pohohet se në rumanishte paranyjëzimi i rasës gjinore është përfutur *pas* njësimi të kësaj rase me dhanoren dhe është *pasojë* e jo *shkak* i këtij njësimi. Njësimi formal i rasave gjinore e dhanore ka nisur qysh në periudhën e latinishtes danubiane²².

11. Për sa i takon bullgarishtes dhe maqedonishtes, ku sistemi i lakimit duhet të jetë mënjeluar aty nga shekujt XII-XIV²³, për rastin në shqyrtim nuk është fjala për njësimin e formave rasore sintetike të gjinore e të dhanores. Këtu është fjala për shtrirjen e formës së ngurosur emërore të prirë nga parafjala *na* “mbi, në, për” me vlerën e rasës dhanore edhe në funksionin e rasës gjinore. P.sh. të krahasohen: (bullg.) *knigata na u»enikët* “libri i nxënësit” dhe (mu) *re»e na u»enikët* “i tha nxënësit”.

Përdorimi i parafjalës *na* për të shprehur kuptimin e rasës dhanore në bullgarishte nuk është i vjetër. Sipas Mirçevit: 1950,139, parafjala *na* para një emri me vlerën e dhanores nuk del gjëkund në dokumentet e bullgarishtes së mesme (shekujt XII-XIV). Prandaj forma e sotme e dhanores me parafjalën *na*, me sa duket, është shfaqur jo më herët se shekulli XV. Në këto rrethana, duhet pranuar që shtrirja e përdorimit të kësaj forme analitike edhe me vlerën e rasës gjinore duhet të jetë përfutur pas shekullit XV²⁴.

12. Lidhur me zështjen në shqyrtim duhet përmendur këtu se në shumicën e gjuhëve ballkanike ndeshet edhe një rast tjetër përdorimi i rasës dhanore me vlerën e gjinore. Është fjala për përdorimin e trajtës së patheksuar të dhanores të përemrave vetorë me vlerën e një gjinoreje të pronësisë, pra të një përemri pronor enklitik. Një përdorim i tillë, që në ndonjë gjuhë është përfutur vetëm pas emrash të farefisit (shih shënimin 27), ndeshet në greqishte, në bullgarishte-maqedonishte dhe në rumanishte. P.sh.:

Greqisht: o patëras *mou* “babai im”, i (η) *manna sou* “nëna jote”, to spiti *tou* “shtëpia e tij”, ta ped(h) ia *mas* “fëmijët tanë” etj.²⁵

Bullgarisht: *polo½eneto mi* “gjendja, pozita ime”, *uspehët mu* “suksesi i tij”, *rabotata im* “puna e tyre” etj.²⁶

Maqedonisht: *tatko mi* “ati im”, *brat vi* “vëllai juaj”, *sestra im* “motra e tyre”, *bratu»ed mu* “kushëriri i tij” etj.²⁷

Rumanisht: *sufletu-mi* “shpirti im”, *fii-ai* “bijtë e tu”, *moartea-i* “vdekja e tij” etj.²⁸

²¹ Trajta e gjinore shumë *alor* përdoret vetëm me përemrat pronorë; shih GLR I, 105.

²² Shih ILR II, 220; Coteanu: 1969,58.

²³ Shih Mirçev: 1950,125,133; Koneski: 1967/1, 159 v.

²⁴ Sipas Mirçevit: 1950,132 v., në një periudhë të mëparshme, kur u shfaqën shenjat e analizimit, me rasën gjinore përdorej parafjala *ot* “prej, nga”. Por, sipas Koneskit: 1969/1,166, ndërtim me parafjalën *na*, që mund të interpretohen me kuptim posesiv, ndeshen qysh në shekullin XIII.

²⁵ Shih Sandfeld: 1930,187 v.

²⁶ Shih Stojanov: 1977,291.

²⁷ Shih Koneski: 1967/2,336, ku pohohet se këto trajta përemërore përdoren me emra farefisi.

²⁸ Shih GLR I,141.

13. Të gjithë ata që e kanë vënë në dukje këtë përdorim të rasës dhanore të përemrave vetorë me vlerë gjinoreje pronësore në gjuhët ballkanike të lartpërmendura, shqipen e kanë lënë jashtë vështrimit, duke pohuar se një dukuri e tillë në këtë gjuhë nuk del. Por, po të shqyrtohet më mirë kjo çështje, del se prirja për të përdorur rasën dhanore të përemrave vetorë me vlerën e një gjinoreje pronësore është shfaqur edhe në gjuhën shqipe dhe në një kohë relativisht mjaft të hershme. Këtu nuk është fjala vetëm për pronorët e vetës së tretë njëjës e shumës *i tij, i saj, i tyre*, që në zanafillë kanë qenë forma të rasës dhanore-gjinore të përemrave vetorë (dëftorë) të vetës së tretë, por që si pronorë janë mbiemërzuar²⁹. Edhe pronorët *e mi, e tu* (dikur *mi, tu*), për nga burimi, kanë qenë forma të rasës dhanore të përemrave vetorë të vetës së parë e të dytë njëjës³⁰, që janë përdorur qysh herët si gjinore pronësore dhe si të tilla më në fund janë mbiemërzuar si pronorë të mirëfilltë, por me një fushë të kufizuar përdorimi. Siç dihet, pronorët *e mi, e tu* përdoren vetëm kur përcaktojnë emra në numrin shumës. Përndryshe, përdoren forma pronorësh të një tipi tjetër ndërtimi. Khs. djemtë *e mi ~ djali im: djemtë e tu ~ djali yt*. Arsyeja e një dualizmi të tillë formash të këta pronorë mbetet për t'u sqaruar më tej³¹.

Por edhe tek pronorët e tipit *im, ynë/jonë, yt/jote, juaj*, të cilët për nga tipi i ndërtimit nuk kanë shoq në asnjë gjuhë tjetër i.e.³², elementi i dytë i tyre në zanafillë ka qenë një përemër vetor në formën e rasës dhanore³³.

14. Siç u vu në dukje në & 1, bashkëpërkimi midis rasave dhanore dhe gjinore në gjuhët ballkanike ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e studiuesve të ndryshëm, të cilët edhe janë përpjekur ta shpjegojnë burimin dhe përhapjen e kësaj dukurie në këto gjuhë. Ndër hipotezat kryesore, që janë parashtruar deri sot për këtë çështje, më të përhapurat kanë qenë ato që e shihnin shfaqjen e dukurisë në shqyrtim nën ndikimin e substratit të vjetër ballkanik, apo nën ndikimin e greqishtes a të latinishtes, apo edhe si një dukuri që, të paktën, në disa nga gjuhët ballkanike duhet konsideruar si një zhvillim i brendshëm, i pavarur. Në paragrafët ndjekës po i shqyrtojmë një nga një këto hipoteza.

15. Përfaqësuesi kryesor i hipotezës për ndikimin e substratit ka qenë Mikloshiçi: 1861,7. Këtu ai, midis dukurive të trashëguara nga elementi i vjetër vendës, rendit edhe “shenjimin e gjinore dhe të dhanores nëpërmjet së njëjtës formë” në bullgarishte, rumanishte, greqishte dhe shqipe. Dhe ai besonte (f. 8) që ai “element” të ketë qenë i afërt për nga burimi me shqipen e sotme.

Një mendim të ngjashëm ka shprehur për burimin e kësaj dukurie edhe Weigand-i (: BA I, f. X), i cili e shihte përhapjen e kësaj dukurie në gjuhët e tjera ballkanike nën ndikimin e trako-shqipes. Për burimin e kësaj dukurie nga një substrat i përgjithshëm ballkanik janë shprehur edhe W. Vondrak, A. Meillet dhe J. Schröfer³⁴. Kurse H. Sköld-i dhe M. Gasteri në këtë rast janë shprehur për një substrat proto-bullgar³⁵.

²⁹ Shih Demiraj: 1986,474 v.

³⁰ Shih Demiraj: 1986,480.

³¹ Shih Demiraj: 1986,480.

³² Shih Demiraj: 1986,473.

³³ Shih Demiraj: 1986,477 v.

³⁴ Shih Schaller: 1975,138 (me literaturë)

³⁵ Shih Schaller: 1985,138 (me literaturë).

Hipoteza e substratit në këtë rast (dhe jo vetëm në këtë rast) as mund të pranohet, as mund të hidhet poshtë patjetër. Një e panjohur nuk ka se si të zgjidhet nëpërmjet një tjetër të panjohur. Ne nuk dimë nëse substrati ilir, trak, proto-bullgar apo ndonjë substrat tjetër i ka pasur të njësuara format e rasave gjinore e dhanore. Por edhe sikur të pranohej - natyrisht me rezervë - një hipotezë e tillë, prapë do të mbetej për t'u argumentuar rruga e përhapjes së kësaj dukurie në gjuhët e ndryshme ballkanike. Është vështirë që ajo, nën ndikimin e një substrati, të jetë shfaqur në të njëjtën kohë në të gjitha ato gjuhë. Prandaj, në këtë rast duhet argumentuar shfaqja e saj në fillim në një gjuhë të dhënë dhe pastaj përhapja e saj, nën ndikimin e kësaj gjuhe, edhe në gjuhët e tjera ballkanike.

Sidoqoftë, substrati proto-bullgar në këtë rast mund të përjashtohet, po të kemi parasysh se në bullgarishte kjo dukuri nuk duhet të ketë qenë më e hershme se në gjuhët e tjera ballkanike (shih & 11).

16. Për sa i takon hipotezës, sipas të cilës burimi i dukurisë në shqyrtim në gjuhët ballkanike duhet kërkuar në greqishte, ajo është shprehur në mënyrë të tërthortë së pari nga Sandfeldi (: 1930,185 v.). Pasi mbron mendimin që prania e një forme të përbashkët rasore për gjinore-dhanoren në greqishte dëshmohej qysh në shekujt e parë të e.r. (shih & 3), Sandfeldi vë në dukje dukurinë e ngjashme në gjuhët e tjera ballkanike dhe ndalet pak më shumë në ndërtimet e bullgarishtes, duke pranuar (f. 187) që në bullgarishten e vjetër ndeshen shembuj të shumtë përdorimi të dhanores në vend të gjinore. Dhe lidhur me këtë pohon: "Kjo nuk pengon të supozohet një lidhje midis këtyre gjuhëve në këtë pikë". Por, pasi pranon edhe mendimin e M. Roque-ut, P. Skokut etj. mbi përhapjen e kësaj dukurie edhe në latinishten vulgare (shih edhe & 18), ai përfundon: "Pra, ka mundësi që të kemi të bëjmë me dy korrente homogjene, që kanë kontribuar të dy për uniformimin, që paraqisin gjuhët ballkanike në këtë pikë." Por, po të kemi parasysh qëndrimin e përgjithshëm të Sandfeldit për ndikimin e madh të greqishtes mbi gjuhët ballkanike, atëherë mund të pohohet se, sipas tij, njëri nga dy korrentet, që kanë ndikuar në përhapjen e dukurisë në shqyrtim në gjuhët ballkanike, ka qenë ai i greqishtes. Por në këtë rast një ndikim grek ai duket ta ketë supozuar vetëm për bullgarishten dhe shqipen. Supozimi për një ndikim grek në njësimin e formave të gjinore e të dhanore në gjuhët ballkanike në përgjithësi nuk ka gjetur përkrahje; megjithatë, nuk duhet hedhur poshtë patjetër për bullgarishten e maqedonishten³⁶. Por edhe në këtë rast ky supozim do të kërkonte një argumentim bindës (shih edhe & 19).

Për sa i takon gjuhës shqipe, një ndikim grek në këtë rast vështirë se mund të argumentohet, po të kihet parasysh se dukuria në shqyrtim në gjuhën shqipe del relativisht shumë e vjetër, ndofta edhe më e vjetër se në greqishte (shih edhe && 5,8).

17. Disa gjuhëtarë të tjerë burimin e dukurisë në shqyrtim në gjuhët ballkanike ose, të paktën, në disa prej tyre e kanë kërkuar tek latinishtja popullore. Kështu p.sh. siç u vu në dukje në & 16, edhe Sandfeldi ka pranuar që për përhapjen e kësaj dukurie në gjuhët ballkanike, krahas greqishtes, ka ndikuar edhe latinishtja. Për një ndikim latin në këtë rast janë shprehur edhe gjuhëtarë të tjerë. Një ndër këta është edhe Reichenkron-i, i cili përpiqet të vërtetojë ndikimin latin jo vetëm për dukurinë në shqyrtim, por edhe për ballkanizmat e tjerë³⁷.

³⁶ Sipas Schaller-it: 1975,138, një ndikim grek mbi bullgarishten në këtë rast është pranuar nga W. Lettenbauer në "Münchener Beiträge zur Slavenkunde": München 1953, f. 155-156.

³⁷ Shih Reichenkron: 1962,116 v. Ai arrin në këtë përfundim, pasi ka përjashtuar më parë ndikimin e substratit, të greqishtes dhe të sllavishtes (f. 114 v.).

18. Ata që kanë mbrojtur hipotezën e ndikimit latin në shfaqjen dhe përhapjen e dukurisë në shqyrtim në gjuhët ballkanike, kanë parashtruar si argumente, nga njëra anë, dokumentimin e hershëm të kësaj dukurie në latinisht³⁸ dhe, nga ana tjetër, ndikimin që ka ushtruar kjo gjuhë mbi gjuhët ballkanike gjatë sundimit shumëshekullor romak në Ballkan. Por me të tilla argumente nuk arrihet dot të vërtetohet që latinishtja të ketë ushtruar në këtë rast një ndikim të hershëm mbi një gjuhë të tillë kulturore si greqishtja (shih & 3) si edhe mbi një gjuhë të tillë si shqipja, ku ndikimi latin mbi eptimin, siç ka pohuar Pedersen (: 1905,212), është baras me zero³⁹. Të kihet parasysh gjithashtu që një dukuri e tillë në shqipe është jo vetëm e hershme, por edhe me rreze të gjerë veprimi (shih && 5-8 dhe 13).

Po të mbahet parasysh ç'u vu në dukje në & 11 mbi moshën relativisht të vonë të kësaj dukurie në bullgarisht, atëherë një ndikim i drejtpërdrejtë latin në këtë rast edhe mbi atë gjuhë përjashtohet.

Për sa i takon rumanishtes, në këtë rast mund të flitet për një dukuri, që ajo gjuhë e ka trashëguar nga “nëna” e saj, latinishtja. Një qëndrim i tillë mbahet p.sh. në ILR II, 220, ku, pasi vihet në dukje se njësimi i rasave gjinore e dhanore ka ndodhur qysh në latinishten danubiane, pohohet: “Prandaj nuk ka qenë më nevoja të merren në vështrim teoritë, të cilat presupozojnë që shfaqja e kësaj rase të vetme do të ishte me origjinë ballkanike”.

19. Po të mbahen parasysh shpjegimet e ndryshme, që u parashtruan në && 14-18, mbi njësimin formal të rasave gjinore e dhanore në gjuhët ballkanike, atëherë mund të shtrohet me të drejtë pyetja nëse në këtë rast kemi të bëjmë me të vërtetë me një ballkanizëm dhe nëse një ballkanizëm i tillë është përfutur prej një burimi të vetëm apo prej burimesh të ndryshme.

Fakti që kjo dukuri ndeshet në të gjitha gjuhët ballkanike, ku janë përfutur edhe dukuri të tjera gramatikore të përbashkëta, të bën të pranosh se këtu kemi të bëjmë me një ballkanizëm, megjithëse një dukuri e ngjashme është përfutur edhe në gjuhë të tjera jashtë Ballkanit (shih shënimin 1). Ka edhe të tjerë ballkanizma, që janë shfaqur edhe jashtë Ballkanit, siç janë p.sh. prapavendosja e nyjës shquese (shih VI/1), formimi i kohës së ardhme nëpërmjet foljes ndihmëse “*dua*” (shih VII/5) etj. Gjithashtu, pranimi i një dukurie gjuhësore si ballkanizëm nuk është i kushtëzuar patjetër nga përfutimi i saj nëpërmjet një burimi të vetëm. Vendimtare në këtë rast është prania e një dukurie të përbashkët në gjuhë të një treve të tillë si Ballkani, të cilat gjatë evolucionit të tyre historik kanë zhvilluar disa tipare të përbashkëta, një ndër të cilat është edhe njësimi formal i rasave gjinore e dhanore.

Për sa i takon pyetjes se si është përfutur dukuria në shqyrtim në gjuhët e ndryshme ballkanike, me sa duket, burimi i saj në këtë rast duhet kërkuar më fort në një zhvillim paralel të këtyre gjuhëve. Me fjalë të tjera, shfaqja e hershme e kësaj dukurie në greqishte, shqipe dhe rumanishte duhet të jetë një zhvillim i pavarur në secilën nga këto tri gjuhë (shih && 3-10). Dhe ky evolucion paralel duhet të jetë kushtëzuar nga prirja e hershme e këtyre tri gjuhëve për thjeshtimin e lakimit emëror (dhe përemëror). Edhe në bullgarishte-maqedonishte mund të supozohet më fort një zhvillim i pavarur, megjithëse

³⁸ Shih për këtë Sandfeld: 1930,187 (me literaturë); ILR II, 220; Coteanu: 1969,55 v.

³⁹ Shih edhe Solta: 1980,209, ku, lidhur me çështjen në shqyrtim, ndikimi latin kundërshtohet: “Dihet se shqipja ka pësuar një ndikim të fuqishëm latin në fjalor, por asnjë ndikim në fushën e lakimit”. Ai shton se edhe në armenishte rasat gjinore e dhanore nuk dallohen nga njëra-tjetra.

në këtë rast nuk është për t'u përjashtuar krejt një ndikim i mundshëm nga ana e gjuhëve fqinje, rumanishtes dhe greqishtes.

KREU VI

PRAPAVENDOSJA E NYJËS SHQUESE

1. Prapavendosja e nyjës shquese është radhitur me të drejtë ndër ballkanizmat më tipikë, megjithëse një dukuri e tillë ndeshet edhe në gjuhë të tjera i.e. jashtë Ballkanit, si p.sh. në armenishte¹, në gjuhët skandinave², madje edhe në gjuhë të tjera i.e. dhe jo-³. Vështrimi i kësaj dukurie si një ballkanizëm i përftuar në rrymë të shekujve në trevat ballkanike është i kuptueshëm, po të mbahet parasysh fakti i njohur që ajo ndeshet në gjuhë ballkanike, që u përkasin grupeve të ndryshme të familjes i.e., siç janë shqipja, rumanishtja, dhe bullgarishtja e maqedonishtja. Të kihet parasysh, ndër të tjera, se në grupin e gjuhëve romane, ku bën pjesë rumanishtja, nyja shquese është e paravendosur, dhe se gjuhët e grupit sllav në përgjithësi nuk kanë zhvilluar ndonjë nyjë shquese⁴.

2. Në gjuhët ballkanike me nyjë shquese të prapavendosur, kjo, ashtu si në gjuhët e tjera i.e. që e kanë zhvilluar këtë mjet gramatikor, është përftuar nga evolucioni i përemrave dëftorë përkatës. Madje, në shqipe dhe në rumanishte nyja shquese e prapavendosur i ka ruajtur në një farë mase edhe format rasore gjegjëse të përemrave dëftorë përkatës⁵. Kurse në bullgarishte e maqedonishte nyja shquese e prapavendosur del sot me një formë rasore të vetme, duke qenë se ato e kanë humbur prej kohësh sistemin e lakimit në përgjithësi⁶. Por, nga ana tjetër, në maqedonishten perëndimore dhe në ndonjë

1. Në armenishte, siç dihet, ka një seri prej tri nyjash të prapme, nëpërmjet të cilave shenjohet një send i caktuar pranë folësit (-s), larg folësit (-d), ose as afër, as larg tij (-n). Një dukuri e ngjashme është përftuar edhe në maqedonishten perëndimore (shih & 2).

2. Shih Steblin-Kamenskij: 1953,194 v.; *po ai*: 1957,55.

3. Shih Tagliavini: 1924,515-522.

4. Mendimi i mbrojtur nga disa gjuhëtarë (si p.sh. nga Hirti: 1934,166) se në gjuhët sllave dhe lituane të ashtuquajturit mbiemra të caktuar të tipit *dobr-yy* “i mirë” etj. janë formuar duke marrë në fund një nyjë të prapme, kështu siç është shprehur, nuk del i mbështetur. Nyja shquese, si e tillë, nuk mund të shfaqej tek mbiemri, pa pasë lindur më parë tek emri. Kjo vërejtje vlen në radhë të parë për mbiemrin e paemërzuar, i cili të gjitha kategoritë gramatikore i ka të kushtëzuara nga ato të emrit, që përcakton. Për më tepër, mbiemri kategorinë e shquarsisë nuk e ka. Por edhe kur në ndonjë gjuhë ai përdoret me nyjë pas një emri të shquar, atëherë nyjën rregullisht e merr sipas emrit. P.sh. të krahasohen në greqishte të re: *o ánthropos o agathós*; *i (η) gynaika i (η) agathí, to paid(h)i to agathó* (njeriu i mirë, gruaja e mirë, fëmija i mirë) etj.

5. P.sh. të krahasohen në shqipe format rasore të nyjës së prapme të gjinisë mashkullore njëjës me ato të dëftorit gjegjës: mal -i- : a-i, mal-i-t : a-ti(j); po kështu të krahasohen në rumanishte format e nyjës së gjinisë mashkullore njëjës me ato të përemrit dëftor gjegjës latin: lup-u-l : ille, lupu-lui : illui, etj.

6. Sipas Mirçevit: 1950,150, nyja e prapme në bullgarishten e vjetër dilte me forma të ndryshme rasore. Ai shton se gjurmë formash rasore të nyjës së prapme ndeshen ende në të folmet bullgare të Rodopit

dialekt të bullgarishtes⁷ nyja shquese e prapavendosur del me tri forma të ndryshme, në varësi të pozicionit të sendit të emërtuar pranë ose larg folësit, apo pavarësisht nga pozicioni i tij⁸.

3. Prapavendosja e treguesit të shquarsisë në gjuhët ballkanike të lartpërmendura ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e gjuhëtarëve. I pari që e vuri në dukje këtë dukuri, ka qenë gjuhëtari me origjinë sllovene J. Kopitar (: 1829,253). Pas tij i kanë kushtuar vëmendje kësaj dukurie edhe një varg gjuhëtarësh të tjerë, nga të cilët po përmendim vetëm disa, si: Mikloshiçi: 1861,7, Sandfeldi: 1930,165-173, Tagliavini: 1924,515-522, Çabej: 1963,91 v., Reichenkron-i: 1963,99 v., Georgievi: 1968,17, Ajeti: 1969,29-39, Schaller-i: 1975,143 v., Solta: 1980, 184 v., Bokshi: 1984, *passim*, Banfi: 1985,64 v., Feuillet-i: 1986,72 v., etj

4. Pothuaj të gjithë ata që janë marrë me studimin krahasues të nyjës së prapme në gjuhët ballkanike, kanë shprehur edhe mendimet e tyre lidhur me burimin e kësaj dukurie ballkanike. Të vështuara në tërësinë e tyre pikëpamjet e shprehura deri sot mbi burimin e kësaj dukurie mund të përmbliidhen si vijon:

a) *Hipoteza e substratit*. Sipas mbrojtësve të kësaj hipoteze, burimi i prapavendosjes së nyjës shquese në gjuhët ballkanike duhet kërkuar në një nga gjuhët e vjetra të Ballkanit. Kështu mendonin p.sh. Kopitari: 1829,253, Mikloshiçi: 1861,7 etj. Por, natyrisht, nuk kanë qenë të njëjta mendimet, për sa i takon gjuhës substrat (shih & 13).

b) *Hipoteza e ndikimit të latinishtes vulgare*. Një hipotezë e tillë është shprehur nga ndonjë romanist (shih Sandfeld: 1930,167), nga Reichenkron-i: 1963,99 v. etj.

c) *Hipoteza e ndikimit të gjuhës shqipe*. Përfaqësuesit e kësaj hipoteze, në përgjithësi, janë përpjekur të vërtetojnë se krijimi i nyjës së prapme shquese në rumanishte është kryer nën ndikimin e gjuhës shqipe. Një mendim të tillë e ka mbrojtur kohët e fundit edhe Bokshi: 1984,208,212. Ky i fundit në këtë rast pranon edhe një ndikim të rumanishtes mbi gjuhët sllave jugore.

d) *Hipoteza e ndikimit sllav*. Një hipotezë e tillë është shprehur kohët e fundit edhe nga Piotrovski: 1960,134,141. Për një ndikim të bullgarishtes mbi rumanishten në prapavendosjen e nyjës shquese janë shprehur edhe Lj. Miljetiçi, I. Gëlëbovi etj.⁹

e) *Hipoteza e ndikimit grek*. Sipas kësaj hipoteze, që është parashtruar nga Georgievi (sidomos në *Actes VI*, 1968, f. 17) e ndonjë tjetër¹⁰, greqishtja ka ndikuar në vetë krijimin e nyjës shquese në gjuhët ballkanike, por jo në prapavendosjen e saj.

f) *Hipoteza e një zhvillimi të pavarur*. Disa gjuhëtarë e kanë menduar prapavendosjen e nyjës shquese si një zhvillim të pavarur jo vetëm në gjuhën shqipe dhe në rumanishte,

dhe të Tërnovos. Mënjanimi i formave rasore të nyjës në shumicën e të folmeve bullgare (dhe maqedonase) është pasojë e drejtpërdrejtë e mënjanimi të lakimit të emrit në përgjithësi, d.m.th. pasojë e kalimit nga sistemi i dikurshëm sintetik (rasor) në sistemin e ri analitik. Kjo dukuri është përftuar gjatë shekujve XII-XIV (shih Mirçev, *po aty*, 125).

7. Është fjala për dialektin e Tërnovos (shih Mirçev: 1950,125). Edhe në dialektin e Rodopeve ndeshet një dukuri e tillë.

8. P.sh.: çóveko-ov,-on,-ot “njeriu”, zhéna-va,-na,-ta “gruaja”, séllo-vo,-no,-to “fshati”, lúgje-ve,-ne,-te “njerëzit”. Të krahasohen këto forma nyjore me ato të dëftorëve gjegjës: ovoj ~ ova ~ ovoo ~ ovie, ~onoj ~ onaa ~ onoe ~ onie, ~toj ~ taa ~ toe ~ tie. Kurse në bullgarishte në përgjithësi (shih shënimin 7) përdoren kryesisht format nyjore më -t; p.sh. çóvék-ét “njeriu”, zhená-ta “gruaja”, séllo-to “fshati”, ljúde-te “njerëzit”.

9. Shih Sandfeld: 1930,167; Bokshi: 1984,124 v.

10. Shih Bokshi: 1984, 39.

por edhe në bullgarishte (e maqedonishte). Sipas Sandfeldit: 1930,167, të këtij mendimi kanë qenë disa sllavistë. Nga një mendim i tillë duket se anon edhe Tagliavini: 1924,522¹¹.

Përveç këtyre, nuk kanë munguar edhe hipoteza të tjera, për të cilat shih Sandfeld: 1930,166.

5. Siç del edhe nga paraqitja e përmbledhur tek & 4, deri sot nuk ka qenë (dhe vështirë se mund të ishte) e mundur të arrihej në një mendim të përbashkët, për sa i takon burimit dhe rrugës së përhapjes së këtij ballkanizmi, pasi në këtë rast kemi të bëjmë me një dukuri të përfutur relativisht mjaft herët, të paktën në shqipe dhe në rumanishte. Megjithatë, po të kemi parasysh faktin që në gjuhët sllave të lartpërmendura prapavendosja e nyjës shquese dokumentohet më vonë se në shqipe dhe në rumanishte (shih & 6), burimi sllav i këtij ballkanizmi duhet përjashtuar. Gjithashtu duhet përjashtuar edhe burimi grek, po të mbajmë parasysh faktin e njohur që në greqishte nyja shquese është me të vërtetë mjaft e vjetër (shih II/10, shënimi 37), por atje ajo del qysh në krye të herës e paravendosur.

Në këto rrethana, në rast se burimi i dukurisë në shqyrtim duhet kërkuar patjetër në një gjuhë të vetme, atëherë këtu vijnë në vështrim ose shqipja, ose rumanishtja. Por, siç do të shtjellohet në paragrafët ndjekës, çështja e burimit dhe e përhapjes së këtij ballkanizmi paraqitet mjaft më e vështirë nga sa mund të duket në një vështrim të parë. Sidoqoftë, për një zgjidhje sa më të saktë të këtij problemi është e nevojshme të sqarohet më parë se sa e vjetër është prapavendosja e nyjës shquese në secilën nga gjuhët ballkanike dhe nëse në ndonjë nga këto gjuhë treguesi i shquarsisë ka qenë më përpara i paravendosur, ashtu siç del edhe në shumicën e gjuhëve i.e., ku është përfutur një tregues i tillë.

6. Në gjuhët sllave të Ballkanit nyja e prapavendosur nuk duhet të jetë fort e hershme. Fakti që gjurmë të një nyje të tillë nuk ndeshen në shkrimet e Qirilit e të Metodit, të cilët kanë qenë me origjinë nga Selaniku, është një dëshmi e qartë se ajo në bullgarishte ka zënë të shfaqet pas shekullit IX të e.r. Sipas Koneskit: 1967/1,153, gjurmët e një nyje të prapavendosur ndeshen në shkrimet e vjetra “maqedonase” qysh në shekullin XIII. Sipas Gëllebovit: 1962,141, dhe sipas Mirçevit: 1950,148 v., nyja e prapme në bullgarishte është shfaqur para shekullit XIII. Do pasur parasysh gjithashtu se deri sot nuk është vënë gjëkund në dukje që në bullgarishten e vjetër të ketë pasur edhe ndonjë nyjë të përparme.

7. Për sa i takon rumanishtes, në ILR II, 232 pohohet se “... nyja shquese shfaqet në rumanishten e përbashkët pas shekullit VII, kur vihen re shenja të sigurtat të riorganizimit të fleksionit emëror”. Gjithsesi, siç pohon Sandfeldi: 1930,170, “përkimi (akordi) midis degëve të ndryshme të rumanishtes tregon se zhvillimi i nyjës duhet të ketë qenë një fakt i kryer para shekullit X ...”.

Për vjetërsinë relativisht të madhe të nyjës shquese në rumanishte dëshmojnë edhe reduktimet e mëdha fonetike, që kanë pësuar format rasore (sidomos ato të rasës emërore) në njëjës edhe në shumës për të dy gjinitë (mashkullore e femërore)¹². Këtu nuk po ndalemi në çështjen nëse në një fazë më të hershme nyja shquese në rumanishte

¹¹ Për prapavendosjen e nyjës shquese si një zhvillim i pavarur në shqipe dhe në rumanishte është shprehur edhe Demiraj: 1986,336; 1988,59 v.

¹² Të krahasohen: m. *lup-u-l* < *ille*, *lupi-i* < *illi*: f. *fat-a* < *illa*, *fete-le* < *illae* etj.; të kihet parasysh edhe forma e përbashkët (mashkullore e femërore) e rasës gjinore shumës *-lor* (p.sh. *lupi-lor*, *fete-lor*), që e ka burimin tek forma e gjinore shumës të dëftorit latin (mashkullor) *illórum*.

ka qenë e paravendosur, siç mendon Grauri: 1967, 16. Për këtë çështje do të kemi rast të shprehemi pak më tej (& 16).

8. Edhe në gjuhën shqipe nyja e prapme është e një vjetërsie mjaft më të madhe se fillimet e dokumentimit të saj shkrimor (shek. XVI), madje edhe se periudha e shpërnguljeve të arbëreshëve në Itali (shekulli XV) dhe në Greqi (shekulli XIV). Të kihet parasysh se format rasore të nyjave të prapme paraqiten me të njëjtin evolucion fonetik edhe në shkrimet më të vjetra përkëtej dhe përtej Adriatikut, si edhe në të folmet e arbëreshëve të Greqisë. Dhe evolucionet fonetike, që kanë pësuar format rasore të këtyre nyjave në krahasim me format rasore gjegjëse të përemrave dëftorë, prej të cilave ato janë zhvilluar, dëshmojnë qartë për një zanafillë relativisht mjaft të vjetër të tyre. Të kihet parasysh edhe se procesi i përngjitjes së formave rasore të nyjave të prapme me format rasore gjegjëse të emrit duhet të jetë kryer, para se të pushonte së vepruari dukuria e rotacizmit $n > r$ në të folmet jugore të shqipes (khs. *zan-i ~ zër-i*, *pen-i ~ per-i* etj.), d.m.th. para shekujve VII-VIII të e.r. (shih edhe IV/19). Prandaj vetë prapavendosja e nyjës shquese në gjuhën shqipe duhet të jetë mjaft më e hershme¹³. Ajo është e një vjetërsie të tillë që e bën të pashmangshme pyetjen nëse kjo dukuri është një fakt gjuhësor i vetë shqipes, apo kjo e ka trashëguar atë nga "nëna" e saj¹⁴. Sidoqoftë, mund të anohet më fort nga mendimi që procesi i shndërrimit të dëftorëve anaforikë të prapavendosur emrave në nyja të ketë nisur qysh para periudhës së formimit të vetë shqipes nëpërmjet shndërrimit të shkallë-shkallshëm të "nënës" së saj (shih III/6).

9. Sipas Reichenkron-it: 1963,99 v., prapavendosja e nyjës shquese në rumanishte, shqipe dhe bullgarishte është pasojë e faktit që në këto gjuhë ka mbizotëruar kurba zbritëse e të folurit, ashtu si në romanishten lindore, ndërsa në romanishten perëndimore kjo kurbë ka qenë ngjitëse. Si rrjedhim, elementi më pak i rëndësishëm i kumtimit në gjuhët me kurbë zbritëse qëndron pas elementit që përfaqëson gjënë e re, më të rëndësishme të kumtimit.

Lidhur me këtë pohim lind vetiu pyetja: Si mund të shpjegohet shfaqja e një kurbe të tillë zbritëse në gjuhët ballkanike të lartpërmendura dhe në romanishten lindore në përgjithësi, përkundrajt mbizotërimit të kurbës ngjitëse në romanishten perëndimore? Në këtë rast ndikimi i gjuhës a i gjuhëve substrat vështirë se mund të përjashtohet.

10. Po të mbahet parasysh ç'u vu në dukje në && 6-9, atëherë del e qartë se çështja e burimit të prapavendosjes së nyjës shquese në gjuhët ballkanike mbetet e pazgjidhur bindshëm. Kështu p.sh. hipoteza e burimit sllav (& 4) nuk gjen mbështetje, po të mbahet parasysh se në gjuhën shqipe (& 8) dhe në rumanishte (& 7) nyja shquese e

¹³ Në të mirë të një vjetërsie mjaft të madhe të nyjës së prapme në gjuhën shqipe dëshmojnë edhe disa të dhëna të tjera të kësaj gjuhe, si: 1) Mungesa e parashtesës deiktike të dëftorëve (khs. *a-i*, *a-ta*, *k-y*, *kë-ta* etj.) tregon se ato janë përftuar, para se dëftorët të merrnin këto parashtesa deiktike (shih Demiraj: 1986,464 v.). 2) Forma nyjore *-në* e rasës kallëzore njëjës (m. dhe f.), që është përftuar nga shkrirja e mbaresës rasore *-n* me formën nyjore përkatëse, që niste me *-t-* (shih *po aty* 350 v.). 3) Kurse në rasën emërore forma nyjore njëjës e gjinisë mashkullore është prapangjitur në një kohë, kur mbaresa e asaj rase kishte rënë (shih *po aty*, 289).

¹⁴ Kështu, sipas La Pianës: 1939,129 v., nyja e prapme e shqipes duhet të jetë përftuar para kontakteve të saj me latinishten. Sipas Joklit: 1932,45 v., nyja e prapme i përket kohës romake. Shumë të hershme e mendojnë nyjën e prapme të shqipes edhe Çabej: 1963,79 dhe 1979,57; Domi: 1961,22; Ajeti: 1969,34, etj. Edhe Bokshi: 1984,195, mendon se aglutinimi i nyjës së prapme në gjuhën shqipe duhet të jetë kryer para shekullit VIII. Për më shumë hollësi mbi mendimet e shprehura në lidhje me vjetërsinë e nyjës së prapme në gjuhën shqipe shih Demiraj: 1986,329 v.

prapavendosur është më e hershme se në bullgarishte e maqedonishte (& 6). Përkundrazi, mund të shtrohet me të drejtë pyetja nëse në këto gjuhë sllave të ballkanizuara (shih III/21-28) vetë lindja e nyjës shquese të prapavendosur është bërë nën ndikimin e njërës apo të dy gjuhëve të tjera ballkanike, ku dukuria në shqyrtim është përftuar më herët. Në këtë rast është fjala për procesin e ballkanizimit të bullgarishtes e të maqedonishtes nën ndikimin e gjuhëve ballkanike rreth e rrotull (shqipja dhe rumanishtja), ose të gjuhës (a gjuhëve) substrat, mbi të cilën (a mbi të cilat) ato janë mbishtresuar. Po të kemi parasysh kohën, kur është shfaqur kjo dukuri në gjuhët sllave në shqyrtim, atëherë mund të anohet nga mendimi se në këtë rast do të kenë luajtur rol të dy faktorët e porsapërmendur, duke qenë faktori i dytë ndofta mbizotërues. Në këtë rast është fjala më fort për praninë e rrethanave sintaksore të përfuara nën ndikimin e gjuhës (a të gjuhëve) substrat, që do të bënin të mundur shfaqjen e nyjës së prapme shquese.

Me fjalë të tjera, lindja e nyjës shquese në këto dy gjuhë sllave jugore, përkundrejt mungesës së saj në gjuhët e tjera sllave, mund të shpjegohet si një zhvillim i brendshëm i atyre gjuhëve, por nën ndikimin e gjuhës (a të gjuhëve) substrat si edhe të gjuhëve të tilla fqinje, si shqipja dhe rumanishtja, ku nyja e prapme shquese ishte zhvilluar më herët (shih && 7-8). Sidoqoftë, këtu kemi të bëjmë me një nga shfaqjet e ballkanizimit të bullgarishtes (e të maqedonishtes) nëpërmjet krijimit të kundërvënies *trajtë e pashquar* ~ *trajtë e shquar e emrave*. Kjo kundërvënie është krijuar me mjetet e brendshme. d.m.th. nëpërmjet përemrave dëftorë përkatës (shih shënimin 8). Përemri dëftor anaforik, duke u përdorur si një mjet gramatikor, do ta humbiste dalëngadalë theksimin, dhe prandaj erdh e u përdor si një fjalëz enklitike, që iu prapangjiti emrit. Sipas rregullsisë të sistemit fonetik-sintaksor të gjuhëve sllave, pritej që ky mjet gramatikor të përdorej herë pas e herë para emrit në varësi të pozicionit të këtij në fillim apo në mes të fjalisë¹⁵. Por në këtë rast këtu ka mbizotëruar prapavendosja, çka të bën të mos e përjashtosh mundësinë e ndikimit prej gjuhëve ballkanike rreth e rrotull.

11. Siç u vu në dukje në & 4, për shfaqjen e nyjës shquese të prapavendosur në gjuhët ballkanike është parashtruar edhe hipoteza e ndikimit latin. Një hipotezë e tillë gjen mbështetje në faktin e njohur që sundimi i gjatë romak në Ballkanet ka lënë gjurmë të shumta në gjuhët ballkanike (shih II/27). Për më tepër, është një gjë e njohur që edhe në të gjitha gjuhët romane perëndimore është zhvilluar nyja shquese, por atje ajo është e paravendosur¹⁶. Sidoqoftë, në këtë rast mund të shtrohet çështja kryesisht për rumanishten dhe shqipen, pasi nyja shquese në bullgarishte (dhe maqedonishte) është zhvilluar në një kohë kur nuk mund të bëhet fjalë për një ndikim latin të drejtpërdrejtë. Po të kemi parasysh vjetërsinë e shfaqjes së nyjës shquese në shqipe dhe në rumanishte (shih & 8, përkatësisht & 7), si edhe në gjuhët romane perëndimore¹⁷, mendimi që edhe në shqipe nyja shquese të jetë përftuar nën ndikimin e latinishtes, del i pambrojtshëm.

¹⁵ Siç dihet, në gjuhët sllave (me përjashtim të maqedonishtes perëndimore relativisht vonë) është ruajtur rregullsia e lashtë e gjuhëve i.e. për të mos e nisur frazën me një fjalëz të patheksuar, e cila në raste të tilla do të renditej rregullisht pas fjalës së parë të theksuar (ligji i Wackernagel-it). Të kihet parasysh p.sh. përdorimi i pjesëzës së diatezës jo-veprore herë para e herë pas foljeve në shumicën e gjuhëve sllave.

¹⁶ Edhe në dalmatishten (tashmë të zhdukur) nyja shquese ka qenë e paravendosur (shih për këtë Piotrovski: 1960, 102).

¹⁷ Në gjuhët romane perëndimore nyja shquese e paravendosur është shfaqur mjaft herët, para shekullit IX (shih Piotrovski: 1960,87).

Kurse për rumanishten në këtë rast do të pranohej që nyja shquese duhej të zhvillohej rregullisht ashtu si në gjuhët romane perëndimore dhe në dalmatishte. Por si në rastin e shqipes ashtu edhe të rumanishtes në këtë rast do të pritej që nyja shquese të ishte e paravendosur, pikërisht ashtu si në gjuhët e tjera romane. Prandaj përfaqësuesit e hipotezës në shqyrtim duhej të shpjegonin arsyen përse në këto dy gjuhë të vjetra ballkanike nyja shquese del e paravendosur. Pranimi i ndikimit latin në këtë rast do të parakuptonte që vetë latinishtja ballkanike të kishte pësuar një ndryshim të rëndësishëm në renditjen e dëftorit anaforik të përdorur me vlerën e një nyje shquese, dhe atëherë do të flitej më drejt për një ballkanizim të vetë latinishtes së përhapur në trevat e Ballkanit. Por edhe në një rast të tillë hipoteza e ndikimit latin do të gjente mbështetje, në qoftë se nyja e prapme në rumanishte do të ishte përftuar ose më herët se në shqipe, ose pak a shumë në të njëjtën kohë. Përndryshe, është vështirë të mendohet që latinishtja ballkanike në këtë rast të ketë ndikuar më parë mbi shqipen (a mbi “nënën” e saj) sesa mbi bijën e vet të drejtpërdrejtë. Por, siç u vu në dukje në & 8, nyja e prapme në gjuhën shqipe është shfaqur më herët se në rumanishte. Veç kësaj, deri sot nuk është vërtetuar që nyja si tregues gramatikor të ketë marrë një zhvillim të tillë në vetë latinishten popullore, që të na bëjë të pranojmë se ajo është një dukuri latine dhe jo neo-latine (shih edhe shënimin 17).

12. Edhe hipoteza e ndikimit grek në shfaqjen e nyjës shquese në gjuhët ballkanike (shih & 4) nuk del e mbështetur, po të kihet parasysh se në greqishte ajo qysh në krye të herës ka qenë e paravendosur, kurse në gjuhët ballkanike në shqyrtim është fjala për nyja shquese të paravendosura. Për më tepër, mendimi i Georgievit (& 4/e) që ndikimi grek në këtë rast është përftuar nëpërmjet bullgarishtes edhe mbi shqipen e rumanishten, vjen në kundërshtim me faktin e njohur që paravendosja e nyjës shquese në këto dy gjuhët e fundit është një dukuri më e hershme se në bullgarishte e maqedonishte (shih && 6-8).

13. Hipoteza, sipas të cilës burimi i nyjës shquese në gjuhët ballkanike duhet kërkuar në një nga gjuhët e vjetra të Ballkanit, d.m.th. tek ilirishtja ose trakishtja, përkatësisht tek dakomizishtja (shih & 4), mbetet një hipotezë e pavërtetueshme, përderisa nuk kemi asnjë dokumentim, që të dëshmojë praninë e një nyje shquese të prapme (ose edhe të përparme) në ato gjuhë. Por, edhe sikur të pranohej pa kushte një hipotezë e tillë, prapë do të mbetej për të sqaruar të paktën pyetje të tilla, si: Në cilën nga gjuhët e vjetra të lartpërmendura do të ketë qenë zhvilluar nyja e prapme shquese? Apo një dukuri e tillë ishte shfaqur si në pjesën perëndimore ashtu edhe në pjesën lindore të Gadishullit Ballkanik? Në rastin e fundit do të duhej sqaruar edhe rruga e shfaqjes së një dukurie të tillë në ato gjuhë të vjetra të Ballkanit.

Siç shihet, pra, një hipotezë e tillë jo vetëm që nuk e zgjidh problemin në shqyrtim, por edhe e ndërlikon atë më tutje dhe pa ndonjë mbështetje objektive. Megjithatë, në ndonjë rast ajo nuk duhet përjashtuar kategorikisht, natyrisht për të nxitur më tej hulumtimet në kërkim të së vërtetës.

14. Për sa i takon mendimit të shprehur nga disa gjuhëtarë për ndikimin e shqipes mbi rumanishten në shfaqjen e nyjës së prapme në atë gjuhë (shih & 4), edhe kjo çështje është më e ndërlikuar nga sa mund të duket në një vështrim të parë. Sidoqoftë, po të kemi parasysh faktin që nyja e prapme në rumanishte është përftuar pas shekullit VIII të e.r., d.m.th. pas ndërprerjes së kontakteve të drejtpërdrejta midis stërgjyshërve të shqiptarëve dhe atyre të rumunëve, atëherë duhet pranuar që një ndikim i drejtpërdrejtë i shqipes mbi rumanishten në këtë rast vështirë se mund të jetë ushtruar. Por, nga ana tjetër, po të mbajmë parasysh faktin që përftimi i nyjës së prapme si në shqipe edhe në

rumanishte është rezultat i një procesi bukur të gjatë të shndërrimit të shkallëshkallshëm të dëftorëve anaforikë përkatës të prapavendosur, atëherë është më e arsyeshme të pranohet që shfaqja e nyjës së prapme në këto dy gjuhë është rezultat i një zhvillimi paralel, që e ka burimin tek një prirje mjaft e vjetër e këtyre dy gjuhëve për prapavendosjen e përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm (shih & 16).

Prandaj, të paktën, për shqipen dhe rumanishten krijimi i nyjës shquese të prapavendosur duhet vështruar si një zhvillim i brendshëm i secilës prej tyre, i përfutur në pajtim të plotë me rregullsitë e prapavendosjes së përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm në to. Po të mbajmë parasysh edhe kohën relativisht të hershme të shfaqjes së nyjave shquese në këto dy gjuhë, atëherë mund të mendohet se në prapavendosjen e këtyre nyjave në këtë rast do të ketë luajtur një farë roli edhe rregullsia e dikurshme e gjuhëve i.e. për të mos e filluar frazën me një fjalë të patheksuar (shih & 10).

15. Vetë procesi i krijimit të nyjave shquese në këto dy gjuhë duhet vështruar në lidhje të ngushtë me një prirje relativisht të vjetër të vërtetuar në një varg gjuhësh i.e. për të krijuar tek emrat format përkatëse për të shprehur kuptimin e shquarsisë në kundërvënie me atë të pashquarsisë. Mjafton të kujtojmë këtu krijimin e një kundërvënieje të tillë në greqishte të vjetër (shih II/10) si edhe në gjuhët romane perëndimore (sh. shën. 17), në armenishte etj. Madje, një kundërvënie e tillë është përfutur edhe në gjuhë jo-i.e., si p.sh. në gjuhët semite etj.¹⁸

16. Por ajo që i dallon këto dy gjuhë nga shumica e gjuhëve i.e. të pajisura me nyja shquese, është prapavendosja e këtij mjeti gramatikor të shquarsisë. Siç u vu në dukje në & 14, një dukuri e tillë duhet vështruar në lidhje të ngushtë me prirjen e vjetër të këtyre dy gjuhëve ballkanike për të prapavendosur përcaktorët e pavetëmjaftueshëm të emrit, d.m.th. ata përcaktorë, që përdoren zakonisht pranë emrit dhe si rrjedhim pa emrin mund të përdoren vetëm në funksion kallëzuesor. Është fjala për klasa të tilla si mbiemrat, rreshtorët, përemrat (më saktë, mbiemrat) pronorë, rasa gjinore e emrit apo e përemrave¹⁹.

Në këtë grup përcaktorësh bënin pjesë edhe dëftorët anaforikë, prej të cilëve janë përfutur nyjat shquese. Ata, ashtu si përcaktorët e tjerë të pavetëmjaftueshëm, në një fazë më të hershme të gjuhëve në shqyrtim duhet të jenë përdorur kryesisht pas emrave, që përcaktonin. E kështu mund të shpjegohet më natyrshëm prapavendosja e nyjës shquese në këto dy gjuhë të vjetra të Ballkanit (shih edhe XI/19).

¹⁸ Shih Tagliavini: 1924,515-522.

¹⁹ Përemri i pacaktuar *çdo*, i cili në shqipen e sotme përdoret detyrimisht para një emri, dikur (si p.sh. tek Buzuku) përdorej, edhe si fjalë më vete.

KREU VII

FORMAT E KOHËS SË ARDHME

1. Një ndër dukuritë e përbashkëta të gjuhëve ballkanike është konsideruar me të drejtë edhe tipi i kohës së ardhme të formuar me ndihmën e foljes “*dua*” (zakonisht të ngurosor), të ndjekur nga folja themelore kryesisht në formën e kohës së tashme të mënyrës lidhore, përkatësisht dëftore. Ky konstatim, i vënë në dukje për herë të parë nga Kopitari (: 1829, 272) dhe më pas nga Mikloshiçi (: 1861,6)¹, gjen mbështetje në faktin e njohur që edhe në këtë rast kemi të bëjmë me një dukuri të përfutur në gjuhë të ndryshme me lidhje historike të kushtëzuara nga pozicioni i tyre gjeografik. Siç do të shtjellohet në §§ 18-19, përfutimi dhe përhapja e kësaj dukurie gramatikore në gjuhët e Ballkanit kanë tërhequr vëmendjen e një vargu gjuhëtarësh, të cilët janë përpjekur edhe ta shpjegojnë atë historikisht. Natyrisht, edhe në këtë rast mendimet dhe supozimet e parashtruara nuk kanë qenë të njëjta dhe në një masë jo të vogël kanë qenë të kushtëzuara edhe nga këndvështrimet e gjuhëtarëve të ndryshëm ndaj problemit të ballkanizmave në përgjithësi.

Por, para se t'i marrim në shqyrtim këndvështrimet e ndryshme mbi burimin dhe përhapjen e këtij ballkanizmi gramatikor, është e nevojshme që të ndalemi pak edhe në disa konsiderata të përgjithshme mbi rrugët e të shprehurit të kohës së ardhme në gjuhët e ndryshme i.e. në përgjithësi dhe në gjuhët ballkanike në veçanti.

2. Në përgjithësi është pranuar që format gramatikore të kohës së ardhme në të gjitha gjuhët i.e. janë zhvillime postetnike të atyre gjuhëve. Ndonjë formë e posaçme e së ardhmes, e trashëguar nga indoevropianishtja e përbashkët, nuk është dëshmuar gjëkund. Kuptimi i së ardhmes në krye të herës, me sa duket, është shprehur me anë të kohës së tashme të mënyrës dëftore, përkatësisht të lidhores².

Përdorimi i kohës së tashme të mënyrës dëftore apo lidhore me kuptimin e së ardhmes, pra, është një dukuri e trashëguar, që ndeshet, ku më shumë e ku më pak, në të gjitha

¹ Këtu Mikloshiçi formimin e së ardhmes me ndihmën e foljes “*dua*” e ka përmendur si të parën dukuri të përbashkët të serbishtes, bullgarishtes, rumanishtes, greqishtes dhe shqipes.

² Sipas Brugmann-it: 1913,49, “Format, që në gjuhë të ndryshme shërbejnë si kohë e ardhme, pjesërisht janë forma të lidhores, pjesërisht të dëftores.” Për të ardhmen e tipit më -*sio* shih *po aty*, 383 v. Sipas Hirtit, 1934,245 v., “në indoevropianishte ka pasur disa mënyra të shprehuri për kohën e ardhme”. Ndër këto ai përmend të tashmen e dëftores, iniunktivin, lidhoren, dëshiroren etj. Këtu nuk po ndalemi në çështjen aq të diskutuar mbi burimin e disa formave të së ardhmes, si p.sh. të formave sigmatike të tipit *hys-* të greqishtes së vjetër etj., për të cilat janë dhënë mendime të ndryshme (shih Kuryloviç: 1964, 115).

gjuhët i.e. Në ato gjuhë, që kanë zhvilluar kundërvënien *aspekt i pakryer ~ aspekt i kryer*, kuptimin e së ardhmes e shpreh rregullisht forma e aspektit të kryer³.

3. Nevoja për ta shprehur sa më qartë kuptimin kohor të së ardhmes ka bërë që në gjuhët e ndryshme i.e. të krijohen forma foljore të posaçme. Prirja për ta dalluar formalisht kohën e ardhme të foljes, është zhvilluar qysh herët në disa gjuhë, si p.sh. në greqishte të vjetër e në latinishte⁴. Kjo prirje bëhet edhe më e fortë më pas me krijimin e formave të së ardhmes nëpërmjet gramatikalizimit të togfjalëshave foljorë dikur të lirë, që shërbenin për të shprehur një veprim, që do të kryhej pas çastit të ligjërit. Njëra nga gjymtyrët e këtyre togfjalëshave të lirë, që dalëngadalë erdhën e u gramatikalizuan si një formë e vetme foljore, duhej të ishte patjetër një folje me kuptim të përgjithshëm dhe të paplotë, që kërkonte të plotësohej nga një gjymtyrë tjetër foljore me kuptim leksikor të qartë dhe me funksion kallëzuesor ose kundrinor. Është fjala, pra, për togfjalësha të tillë, ku njëra nga të dy gjymtyrët duhet të ishte patjetër një folje e tipit *kam, jam, dua, bëhem* etj.⁵, të shoqëruara nga një folje me kuptim të plotë, zakonisht, në formën e paskajores ose në një formë tjetër të barasvlershme me të. Shndërrimi i këtyre togfjalëshave, që zakonisht kishin edhe ndonjë ngjyresë modale, në një formë analitike të kohës së ardhme, parakupton humbjen e shkallëshkallshme të mëvetësisë gramatikore dhe leksikore të të dy gjymtyrëve deri në gramatikalizimin e tyre të plotë, duke përfshirë edhe humbjen e ngjyresës modale, që e shoqëron për një farë kohe togfjalëshin e gramatikalizuar. Shembuj gramatikalizimesh të tilla nuk mungojnë në asnjë gjuhë i.e. Por tipi i togfjalëshit, që gramatikalizohet, duke u shndërruar në një formë foljore të kohës së ardhme, mund të ndryshojë nga një gjuhë në tjetrën, madje edhe në gjuhë të një grupi të caktuar, siç janë p.sh. gjermanishtja dhe anglishtja⁶.

4. Pas përfutimit të kohës së ardhme nëpërmjet rrugës së përshtuar shkurt në & 3, në gjuhë të ndryshme koha e ardhme e foljes zakonisht është zhvilluar më tej nëpërmjet krijimit të formave të tjera, që janë bërë të nevojshme për të shprehur veprime të realizueshme pas një çasti të caktuar të së shkuarës, përkatësisht para një çasti të caktuar të së ardhmes. Në këtë rast është fjala për format e së ardhmes së të shkuarës, përkatësisht të së ardhmes së përparme dhe të së ardhmes së përparme të së shkuarës. Këto, siç dihet, ndërtohen me të njëjtat mjete gjuhësore, natyrisht duke marrë folja ndihmëse ato trajta kohore, që bëjnë të mundur të shprehurit e kuptimit të së ardhmes të

3. Kështu p.sh. ndodh në gjuhët sllave, ku e tashmja e aspektit të kryer shpreh kuptimin e së ardhmes. Këtu është fjala për kohën e tashme të mënyrës dëftore, duke qenë se mënyra lidhore në gjuhët sllave në përgjithësi mungon (shih Sandfeld: 1930,176).

4. Në greqishte të vjetër, për të shprehur kuptimin e së ardhmes, përdorëshin jo vetëm e tashmja e mënyrës dëftore, përkatësisht lidhore, por edhe forma të posaçme sintetike e tipit *ly-s-* “do të shkrij” dhe asigmatike e tipit *phan-* “do të tregoj” etj. (shih Schwyzler: 1959,II,799 v.). Edhe në latinishte, për të shprehur kuptimin e së ardhmes, përdorëshin forma foljore sintetike, që ndryshonin sipas tipit të zgjedhimit; khs. p.sh. *laudabo* “do të lavdëroj” (zgjedhimi I) ~ *audiam* “do të dëgjoj” (zgjedhimi IV).

5. Shih për këtë Jespersen: 1958,260-262; Meillet: 1926,114-146; Benveniste: 1974,131 v.

6. Siç dihet, në gjermanishten e sotme koha e ardhme ndërtohet me anën e foljes ndihmëse *werden* “bëhem” dhe të paskajores së foljes themelore. Kurse në anglishte ajo ndërtohet me anë të foljeve ndihmëse *shall* “duhet” dhe *will* “dua”, të ndjekura nga paskajorja pa pjesëzën *to*. Të kihet parasysh se në gjermanishten e lartë të vjetër e ardhmja latine përkthehej me anë të foljes ndihmëse *sollen* “duhet” ose *wollen* “dua”, të ndjekura nga paskajorja e foljes themelore (shih Paul, H. Deutsche Gramatik -5. Auflage, Halle 1959 _ vëll. IV,147.)

së shkuarës, përkatësisht të së ardhmes së përparme dhe të së ardhmes së përparme të së shkuarës⁷.

5. Pas këtyre konsideratave të përgjithshme (&& 2-4) kuptohet edhe më mirë arsyeja përse format e kohës së ardhme në gjuhët ballkanike u kanë tërhequr vëmendjen të gjithë atyre që janë marrë me studimin e veçorive të përbashkëta të këtyre gjuhëve. Këtu, natyrisht, është fjala për format e së ardhmes, që janë ndërtuar me anë të foljes ndihmëse “*dua*”, të plotësuar nga një folje tjetër, e cila përbën objektin e dëshirës së shprehur prej saj. Përdorimi i një togfjalëshi të tillë për të shprehur një veprim, që dëshirohet të kryhet pas çastit të ligjërit, është krejtësisht i mundshëm në çdo gjuhë. Por krijimi i formave foljore të së ardhmes nëpërmjet një togfjalëshi të tillë është vërtetuar vetëm në një pjesë të gjuhëve i.e., si p.sh. në gjuhët ballkanike, në anglishte etj.⁸ Madje, në shumicën e gjuhëve ballkanike si mjet karakteristik për ndërtimin e kohës së ardhme në këtë rast shërben në përgjithësi një formë e ngurosur e vetës së tretë njëjës të kësaj foljeje, e ndjekur nga folja themelore në kohën e tashme të mënyrës lidhore⁹. Një veçori e tillë është zhvilluar në gjuhët ballkanike, megjithëse këto u përkasin degëve të ndryshme të gjuhëve i.e., siç janë greqishtja, shqipja, rumanishtja (gjuhë romane), dhe bullgarishtja e maqedonishtja (gjuhë sllave). Siç shihet, është fjala për gjuhë, që i karakterizon edhe një tjetër veçori e përbashkët, zëvendësimi i paskajores nga lidhorja (shih kreun IX). Dukuria në shqyrtim merr një domethënie të mëtëjshme, po të kihet parasysh se edhe në një tjetër gjuhë sllave të Ballkanit, në serbokroatishte, koha e ardhme ndërtohet pikërisht me anë të foljes ndihmëse “*dua*”, por të ndjekur nga *paskajorja* e foljes themelore.

Prandaj ishte krejt e natyrshme që një dukuri e tillë e përhapur në gjuhët e Gadishullit Ballkanik të tërhiqte vëmendjen e një vargu gjuhëtarësh, të cilët janë përpjekur edhe të shpjegojnë se si ka qenë e mundur të përftohet një ballkanizëm i tillë. Por, para se të parashtrijmë pikëpamjet e gjuhëtarëve të ndryshëm për këtë dukuri ballkanike (shih && 18-19) si edhe rrethanat e mundshme, që i kanë dhënë shkas asaj (shih && 20-24), është e udhës që të përshkruhet sa më përmbledhtas se si paraqitet historikisht ky ballkanizëm në gjuhët e ndryshme të këtij gadishulli, sepse kështu mund të gjykohet më mirë mbi saktësinë apo pasaktësinë e pikëpamjeve të ndryshme të shprehura deri sot për të.

6. Rruga, që ka përshkruar forma perifrastike e së ardhmes me foljen ndihmëse “*dua*”, më mirë se në çdo gjuhë tjetër të Ballkanit mund të ndiqet në gjuhën greke, e cila ka një

7. Këtu nuk është rasti të hyjmë në hollësira rreth ndërtimit të këtyre formave “kohore” dytësore të së ardhmes në gjuhë të ndryshme, ku ato ndërtohen në mënyra të ndryshme. Mjafton të përmenden këtu format përkatëse të anglishtes, të gjermanishtes, të italishtes, dhe të shqipes. Anglisht: *I shall go ~ I should go ~ I shall have gone ~ I should have gone*; gjermanisht: *ich werde gehen ~ ich würde gehen ~ ich werde gegangen sein ~ ich würde gegangen sein*; italisht: *andrò ~ andrei ~ sarò andato ~ sarei andato*; shqip: *do të shkoj ~ do të shkoja ~ do të kem shkuar ~ do të kisha shkuar*.

8. Ky tip i së ardhmes nuk është i panjohur edhe në disa gjuhë të tjera romane. P.sh. në frëngjishte togfjalëshi i tipit *je veux faire* “dua të bëj” ka marrë kuptimin e së ardhmes; shih Meillet: 1926,46; Vendryes: 1950,179 v.; Domi: 1961,70; edhe Bariçi: 1961,60, shënon se këtë tip të së ardhmes e njohin disa dialekte të frëngjishtes lindore si edhe valdishtja e sipërme e vjetër. Ai shton se ky tip i së ardhmes nuk është i panjohur edhe në italishte. Këtë gjë e pohon edhe Rohlf's-i: 1949,II,387, ku shënohet se në disa të folme të Italisë veriore togu *volo + paskajore* përdoret “në kuptimin e një të ardhmeje”.

9. P.sh. shqip *do të bëj*, greqisht *tha kán-*, rumanisht *o să fac*, bullgarisht *shte pravja*, maqedonisht *qe pravam*.

dokumentim shkrimor të hershëm dhe pothuaj të pandërprerë. Siç dihet, në këtë gjuhë në kohë të lashta ishin në përdorim forma sintetike të së ardhmes¹⁰. Por qysh nga shekujt e parë të e.r., për të shënjuar të ardhmen, është përdorur edhe togfjalëshi i tipit *thél- "dua"* dhe paskajorja e foljes themelore¹¹. Ky togfjalësh, i cili me kohë është gramatikalizuar, i është nënshtruar një evolucioni të dyanshëm. Nga njëra anë, paskajorja si rrjedhim i prirjes së hershme për mënjanimin e saj (shih IX/6) erdh e u zëvendësua nga format vetore të lidhore të prira nga pjesëza *na*, dhe, nga ana tjetër, folja "*dua*" me kalimin e kohës erdh e u ngurosoi në formën e vetës së tretë njëjës të kohës së tashme të mënyrës dëftore.

Evolucioni i kësaj forme analitike të së ardhmes vazhdoi më tej. Qysh në greqishten e mesme¹², aty nga shekulli XIII¹³, si gjymtyrë e parë e saj u përgjithësua trajta e shkurtuar e foljes ndihmëse *thūlei > thu*, e cila më vonë bashkë me pjesëzën *na* të lidhore përfundoi në *tha*, si p.sh. *tha grapho*¹⁴ "do të shkruaj".

Vlen të shënohet se në greqishten bizantine dëshmohej edhe tipi i së ardhmes së formuar nëpërmjet foljes ndihmëse "*kam*" dhe paskajores së foljes themelore. Ky tip i së ardhmes mbijeton në disa të folme greke, por me këtë ndryshim që paskajorja është zëvendësuar nga e tashmja e lidhore të prirë nga pjesëza *na*¹⁵.

Në greqishten e re, përveç së ardhmes së të tashmes, përkatësisht të aoristit, është në përdorim relativisht të rrallë edhe e ardhmja e përparme. E ardhmja e së tashmes ndërtohet nëpërmjet pjesëzës *tha* dhe së tashmes së lidhore, si p.sh. *tha d(h)en- ~ tha d(h)es-* "do të lidh". Kurse e ardhmja e përparme ndërtohet nëpërmjet së ardhmes së foljes ndihmëse "*kam*" dhe pjesores së foljes themelore, si p.sh. *tha ùkh- d(h)emūno* "do të kem lidhur".

Nëpërmjet pjesëzës *tha* dhe së pakryerës së foljes themelore në greqishte ndërtohet "e tashmja e kushtores", si p.sh. *tha ùd(h)ena* "do të lidhja". Por krahas kësaj përdoret edhe forma perifastike *tha mthela d(h)ūsei*. Kurse "e shkuara e kushtores" ndërtohet nëpërmjet "kushtores së tashme" të foljes ndihmëse "*kam*" dhe pjesores, si p.sh. *tha ikha* (eikha) *d(h)emūno* "do të kisha lidhur"¹⁶.

7. E ardhmja e formuar nëpërmjet foljes ndihmëse "*dua*" është përfutur edhe në gjuhët sllave të Ballkanit, të cilat edhe në këtë pikë janë larguar nga gjuhët e tjera sllave në përgjithësi. Siç dihet, në gjuhët e tjera sllave kuptimi i së ardhmes shprehet ose nëpërmjet kohës së tashme (dëftore) të foljeve të aspektit të kryer (shih shënimin 3), ose nëpërmjet formash perifrastike, kur folja është e aspektit të pakryer. Forma perifrastike

¹⁰ Shih për këtë Schwyzer: 1959, II, 779-789.

¹¹ Shih Sandfeld: 1930,181 v.; ai për këtë gjë citon Dieterich-un, *Untersuchungen*, 245. Duke u mbështetur tek Thumbi: 1910, & 226, Sandfeldi shton se "ky formim është ruajtur në dialekte të ndryshme deri në ditët tona".

¹² Shih Sandfeld: 1930,182.

¹³ Shih Benveniste: 1974, (II), 133.

¹⁴ Shih Sandfeld: 1930,182. Për trajtat dialektore të kësaj pjesëze shih Thumb: 1910,153 v.

¹⁵ Shih Sandfeld: 1930,184 (me literaturë). Sandfeldi *po aty*, shton se në kolonitë greke të Italisë jugore ndeshet trajta e së ardhmes e tipit *ékho na grapso* "kam të shkruaj", ashtu si tek arbëreshët e Italisë. (shih & 15). Sipas Rohlf's-it, *Grammatica storica dei dialetti italogreci* (München 1977), f. 194 (cituat sipas Solta-s: 1980,219), në të folmet greke të Italisë jugore përdoret edhe togfjalëshi i tipit *é'na pame* (= *ékho na pame*) në kuptimin "duhet të shkojmë".

¹⁶ Shih Thumb: 1910, 153, 155-156.

e së ardhmes ndërtohet rregullisht nga një folje ndihmëse e ndjekur nga paskajorja¹⁷. Kjo rrugë e dyanshme e ndërtimit të kohës së ardhme dëshmohej edhe për fazën e vjetër të gjuhëve sllave të Ballkanit¹⁸. Format perifrastike të së ardhmes në këto gjuhë dikur ndërtoheshin kryesisht nëpërmjet foljes ndihmëse “*kam*”, të ndjekur nga paskajorja¹⁹. Por qysh herët në gjuhët sllave të Ballkanit koha e ardhme perifrastike filloi të ndërtohet edhe nëpërmjet foljes ndihmëse “*dua*”, të ndjekur nga paskajorja²⁰. E ky tip ndërtimi u bë shpejt mbizotërues në këto gjuhë, natyrisht duke pësuar edhe disa ndryshime të kushtëzuara nga evolucioni i sistemit gjuhësor përkatës. Madje, edhe në serbokroatishte, ku tipi perifrastik është ruajtur më mirë, ai nuk ka mbetur pa evoluar (shih & 9).

8. Një evolucion edhe më të madh ka pësuar e ardhmja perifrastike në shqyrtim në bullgarishte-maqedonishte. Këtu folja ndihmëse, që zgjedhohej rregullisht sipas vetave²¹, me kohë erdh e u nguroso në formën e vetës së tretë njëjës, ashtu si në gjuhët e tjera bllkanike: *shte* në bullgarishte dhe *qe* në maqedonishte²². Edhe forma e foljes themelore, paskajorja, në përputhje me evolucionin e kësaj kategorie foljore në gjuhët në shqyrtim (shih IX/7), erdh e u zëvendësua nga forma e kohës së tashme, në fillim të prirë nga pjesëza *da*, e cila më vonë u mënjanua fare²³. E në këtë mënyrë u arrit në trajtat e sotme të tipit *shte pravja* në bullgarishte dhe *qe pravam* në maqedonishte²⁴. Mbi bazën e kësaj forme të së ardhmes në gjuhët në shqyrtim janë ndërtuar edhe e ardhmja e së shkuarës (bullgarisht *shzah da prava*, maqedonisht *qe pravev*), si edhe e ardhmja e përparme (bullgarisht *shta sëm praval*, maqedonisht *qe sum pravel*). Për bullgarishten dëshmohej edhe e ardhmja e përparme e së shkuarës *shzah da sëm praval*)²⁵.

Në bazë të dokumentimit shkrimor ka qenë e mundur të përcaktohen, në vija të përgjithshme, edhe periudhat, kur janë vërtetuar fazat e ndryshme të evolucionit të tipit të së ardhmes në shqyrtim në bullgarishte-maqedonishte. Faza e parë (tipi “*dua*” + *paskajore*) i takon periudhës së bullgarishtes së mesme (shekujt XII-XIV)²⁶, kurse faza

¹⁷ Khs. p.sh. në rusishte *ja budu »itat*, në polonishte *буду çist* etj.

¹⁸ Shih Koneski: 1967/1,205, ku pohohet se në gjuhën sllave të vjetër e ardhmja e foljeve të aspektit të pakryer formohej me anën e foljeve ndihmëse “*kam*”, “*filloj*” etj. Ai shton se ajo gjuhë njëjthe edhe ndërtimet me foljen “*dua*”, në të cilat ndihej ende kuptimi i dëshirës.

¹⁹ Shih Mirçev: 1950,159. Do pasur parasysh se edhe sot në bullgarishte ndeshen forma perifrastike me vlerën e së ardhmes, të ndërtuara nëpërmjet foljes ndihmëse “*kam*” në trajtën joveprore (*niama*); në maqedonishte edhe në trajtën veprorë. Por në të dy rastet folja themelore vihet në kohën e tashme të prirë nga pjesëza *da* (shih Mirçev: 1950,159; Stojanov: 1977,380 v.; Koneski: 1967/1,205,1967/2,487).

²⁰ Sipas Koneskit: 1967/1,204 v., kjo dëshmohej qysh në shekullin XIV.

²¹ Shih për këtë Mirçev: 1950,159 v., Koneski: 1967/1,204 v.

²² Për rrugën e evolucionit të vetës së tretë njëjës të kësaj foljeje ndihmëse në trajtën e ngurosur *shte*, përkatësisht *qe*, shih Mirçev: 1950,159 v., përkatësisht Koneski: 1967/1,204 v.

²³ Shih Mirçev: 1950, 160, Koneski: 1967/1,206.

²⁴ Koneski: 1967/1,205 jep edhe trajta të tjera dialektore të kësaj pjesëze të kohës së ardhme.

²⁵ Shih Stojanov: 1977,379 v.; Koneski: 1967/2,487 v., 1967/1,204 v.

²⁶ Shih Mirçev: 1950,159; Koneski: 1967/1,204, ku shënohet shekuli XIV.

e fundit (pjesëza e ngurosur + e tashmja e foljes themelore) është arritur gjatë shekujve XVII-XVIII²⁷.

9. Për sa i takon serbokroatishtes, këtu është ruajtur ndërtimi i vjetër i së ardhmes me foljen ndihmëse “*dua*”, e cila zgjedhohet sipas vetave, por ka bjerrë rrokjen nistore *ho-dhe* del kështu në trajtat vetore *zu, zesh* etj. Këto trajta vetore ndiqen nga paskajorja e foljes themelore, ose paraprihen nga një formë e reduktuar e kësaj: *ja eu dati/da-cu* “do të jap” etj.²⁸

10. Edhe në rumanishte tipi më i përhapur i kohës së ardhme është ai që ndërtohet me anë të foljes ndihmëse “*dua*”. Nga ky tip i së ardhmes atje ndeshen tri forma: 1) Forma e tipit *voi* (*vei, va* etj.) *face* “do të bëj”, ku folja ndihmëse ndryshon sipas vetave dhe ndiqet nga paskajorja e shkurtuar. 2) Forma e tipit *oi* (*ei, a* etj.) *face*. Edhe këtu elementi i parë i zgjedhueshëm s’është gjë tjetër veçse folja *voi* pa tingullin nistor *v-*. 3) Forma e tipit *o sJ fac*, ku elementi i parë i ngurosur *o* ndiqet nga e tashmja e lidhore, e cila zgjedhohet rregullisht. Edhe këtu elementi i parë *o* e ka burimin tek forma e vetës së tretë njëjës të foljes ndihmëse “*dua*”²⁹. Nga këto tri forma e para ndeshet në stilin e kujdesshëm, kurse dy të tjerat janë të gjuhës së zakonshme popullore.

Përveç këtyre, në rumanishte përdoret edhe një tip tjetër i së ardhmes, i formuar nëpërmjet kohës së tashme të foljes ndihmëse “*kam*” dhe kohës së tashme (lidhore) të foljes themelore. Këtu zgjedhohen rregullisht të dy elementet: p.sh. *am sJ fac, ai sJ faci, are sJ face* etj.³⁰. “do të bëj, do të bësh, do të bëjë etj”.

Rumanishtja nuk e ka ruajtur tipin sintetik të së ardhmes, që dëshmohej në latinishten klasike (shih shënimin 4). Madje, ky tip i së ardhmes, siç dihet, nuk është ruajtur as në gjuhët e tjera romane. Përkundrazi gjuhët romane perëndimore në këtë rast kanë zhvilluar më tej formime perifrastike, që përdoren në latinishten popullore me vlerën e kohës së ardhme. Por, ndryshe nga 3’ka ndodhur në gjuhët e tjera romane³¹, në rumanishte është zhvilluar kryesisht tipi i së ardhmes, që e ka burimin tek togfjalëshi i tipit “*dua*” + një folje tjetër. Ky tip togfjalëshi, që në latinishte dëshmohej qysh tek Plauti³², me sa duket, ka gjetur një përhapje më të madhe në truallin ballkanik, ku u ngjiz rumanishtja.

Nga krahasimi i formave të së ardhmes në dialektet rumune është nxjerrë përfundimi që në krye të herës, në rumanishten e përbashkët, ka qenë në përdorim vetëm forma e së ardhmes e ndërtuar nëpërmjet foljes ndihmëse “*dua*” dhe paskajores së foljes

²⁷ Shih Mirçev: 1950,169; Koneski: 1967/1,205.

²⁸ Paravendosja ose prapavendosja e foljes ndihmëse në këtë rast kushtëzohet nga pozicioni i formës së kohës së ardhme në fjali. Kur ajo përdoret në ballë të fjalisë, atëherë folja ndihmëse, duke qenë e patheksuar, nuk mund të qëndrojë në fillim të fjalisë dhe vendoset pas foljes themelore. Siç dihet, një dukuri e ngjashme ndodh edhe me pozicionin e foljes ndihmëse “*jam*” në format analitike të së kryerës. Sipas Banfit: 1985,54, edhe në bullgarishten e sotme, krahas *shta pisa*, përdoret edhe *pisa shta* “do të shkruaj”.

²⁹ *o < volet* (shih Lombard: 1974,34,275).

³⁰ Shih Lombard: 1974,34 v.

³¹ Në gjuhët romane perëndimore, siç dihet, është zhvilluar tipi i së ardhmes së formuar me anë të foljes ndihmëse “*kam*”, e cila i prapangjitet paskajores. Khs. italisht *farò, farai, farà* etj. < *fare habeo, fare habes, fare habet* etj.” I njëjti tip ndërtimi ndeshet edhe në frëngjishte: *je ferai, tu feras* etj, në spanjishte: *hacerè* etj. Por në sardinishte koha e ardhme është ndërtuar me foljen ndihmëse “*debeo*” “duhet”.

³² Shih Mihăescu: 1978,233.

themelore. Format e tjera të së ardhmes, në të cilat paskajorja është zëvendësuar nga lidhorja, janë të një periudhe të mëvonshme³³.

11. E ardhmja e përparme në rumanishte ndërtohet nëpërmjet së ardhmes së foljes “*jam*” (“*fi*”) dhe pjesores së shkuar të foljes themelore. P.sh. *voi (oi) fi contat, vei (ei) fi contat* etj. “do të kem kënduar, do të kesh kënduar etj.”³⁴.

Me vlerën e së ardhmes së të shkuarës në rumanishte përdoret “e tashmja e kushtores”, e cila ndërtohet nga format vetore të foljes ndihmëse *am, ai, ar* etj.³⁵ dhe nga paskajorja e foljes themelore; p.sh.: *am contō, ai contō* etj. “do të këndoja, do të këndoje etj.”.

Kurse me vlerën e së ardhmes së përparme të së shkuarës përdoret “e kryera e kushtores” e tipit *am (ai, ar) fi contōt* etj.³⁶ “do të kisha (do të kishe, do të kishte) kënduar”.

12. Për sa i takon gjuhës shqipe, në periudhën e dokumentuar të saj kuptimi i kohës së ardhme shprehet kryesisht nëpërmjet formash analitike të ndërtuara me anë të foljeve ndihmëse “*dua*” (në trajtën e ngurosur “*do*”) dhe “*kam*”. Por kuptimi i së ardhmes në këtë gjuhë shprehet edhe nëpërmjet formave të “kohës së tashme” të mënyrës lidhore. Këtu është fjala, në radhë të parë, për ato raste, kur “e tashmja” e lidhores përdoret me kuptime modale të theksuara, si p.sh. kur ajo përdoret me vlerën e mënyrës urdhërore apo dëshirore. P.sh.: *Të shkosh (shko)* menjëherë! *Të shkosh (shkofsh)* shëndosh e mirë! Në raste të tilla, siz dihet, lidhorja përdoret edhe në gjuhë të tjera, që e kanë këtë kategori foljore³⁷.

Por tek Buzuku disa nga format kohore të mënyrës lidhore dhe të së ashtuquajturës lidhore-habitore ndeshen jo rrallë edhe në përdorime, ku mbizotëron kuptimi kohor. Është fjala për përdorimin e së tashmes (dhe të së pakryerës) së mënyrës lidhore dhe të së ashtuquajturës lidhore-habitore edhe nëpër fjali dëftore (më fort të pavarura ose kryesore) me vlerën e kohës së ardhme, ndonjëherë edhe krahas formës analitike të së ardhmes me foljen ndihmëse “*kam*”, që është tipi mbizotërues i së ardhmes tek ai autor. P.sh.:

Për të vërtetë, për të vërtetë u juve thom se ju të klani e të anëkonit, e shekulli të gëzohet. E ju të zemërkeq e të zitë ka me u kthym ndë gazëmend³⁸. E në mos shkurtonishnë ato dit, nukë të shëlbone gjith mish, po për të zgjedhunitë të shkurtonenë ato dit³⁹.

13. Tipi i së ardhmes analitike të ndërtuar me pjesëzën “*do*” (*do të punoj*) nuk përdoret vetëm në të folmet jugore, siz kanë menduar disa gjuhëtarë në të kaluarën. Madje, ky tip

³³ Shih ILR II, 268. Aty bëhet e njëjta vërejtje edhe për të ardhmen e tipit *am sē fac*.

³⁴ Shih GLR I,241; Lombard: 1974,35.

³⁵ Sipas Lombardit: 1974,275, format vetore të kësaj foljeje ndihmëse ndofta e kanë burimin tek forma e foljes latine *volere* “*dua*” “me rënie e v-(*reas, reai* etj.)”.

³⁶ Shih GLR I, 220,243; Lombard: 1974,34-35.

³⁷ Me kuptime të tilla modale përdoren, ndonëse më rrallë, edhe format e tjera “kohore” të mënyrës lidhore: e pakryera, e kryera dhe më se e kryera.

³⁸ “Amen, amen dico vobis: quia *plorabitis* et *flebitis* vos, mundus autem *gaudebit*; vos autem *contrastabimini*, sed *tristitia* vestra *vertetur* in gaudium.” (Gjoni 16/20).

³⁹ “Et nisi *breviati* fuissent dies illi, non *fieret* salva omnis caro; sed propter electos *breviabantur* dies illi.” (Matth. 24/22). Ja edhe ndonjë shembull me lidhore-habitore: Ju në klenëkishtë këtu, shekulli t u dashke porsi të vetë. “Si de mundo fuissetis, mundus quod suum erat *diligeret*”. (Gjoni 15/19). Për shembuj të tjerë shih Demiraj: 1986:818.

dëshmohe të pari për të folmet veriore të shqipes. Atë e ndeshim për herë të parë në shënime të mbledhura në Durrës në fund të shekullit XV nga kalorësi gjerman Arnold von Harff, ku gjejmë, ndër të tjera, edhe shprehjen *do duple* (= do ta blej)⁴⁰.

Dëshminë e dytë për përdorimin e këtij tipi të së ardhmes e gjejmë tek fraza e Buzukut: A nukë *do të pi* kelqinë qi më ordhënoi Ati⁴¹? Këtu *do të pi* është përdorur me vlerën e së ardhmes latine *bibam*⁴².

Për përdorimin e hershëm të këtij tipi të së ardhmes në të folmet veriore të shqipes dëshmon, ndër të tjera, edhe dorëshkrimi i “djalit plangprishës” nga e folmja e shqiptarëve të Istriës, të cilët janë shpërngulur atje në fund të shekullit XVII apo në fillim të shekullit XVIII nga brezi bregdetar midis Shkodrës dhe Kotorrit⁴³. Gjithashtu gjurmë të këtij tipi të së ardhmes nuk mungojnë as në të folmen e katundit *Arbnesh* afër Zarës në Dalmaci. Banorët e parë të atij katundi janë shpërngulur nga krahina e Briskut dhe Shestanit në vitin 1733⁴⁴. Ky tip i së ardhmes është mbizotërues sot në gegërishten jugore⁴⁵. Për më tepër, në të folmet veriore ndeshen edhe raste të përdorimit të së ashtuquajturës e ardhme e përparme me “do”, për të shprehur veprime të mundshme të së shkuarës⁴⁶.

Ky tip i së ardhmes është mbizotërues në të folmet jugore të shqipes, ku në ligjërimin e lirë përdoret më fort pa pjesëzën “të” të lidhore (*do bëj*). Edhe në këto të folme ky tip i së ardhmes është përhapur mjaft herët. Për këtë dëshmon, ndër të tjera, edhe prania e tij në të folmet e arbëreshëve të Italisë, që kanë vezori gjuhësore të toskërishtes. Tek ata ky tip i së ardhmes dëshmohe qysh në veprën e Matrëngës (1592) : Si *do të duash* fqinjënë ashtu si vetëhenë⁴⁷? Madje, tek ata ndeshen edhe forma të së ardhmes së të shkuarës dhe të së ashtuquajturës e ardhme e përparme⁴⁸.

14. Pra, tipi i së ardhmes me formën e ngurosur foljore “do” dëshmohe relativisht herët në të dy dialektet e shqipes. Përderisa kjo formë foljore paraqitet plotësisht e përfunduar tek Buzuku (1555) dhe tek Matrënga (1592), duhet pranuar që një formë e tillë duhet të jetë, të paktën, dy-tre shekuj më e hershme se shekulli XVI. Për më tepër, prania e

40. “Ich wyl it gelden”; shih *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Ethiopien...*, wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erklärt hat. Herausge - geben von Dr. E. von Groote. Cöln 1860 (faqe 64-65).

41. “Calicem quem dedit mihi Pater, non bibam?” (*Gjoni*, 18/11).

42. Në një rast tjetër një kuptim të ngjashëm Buzuku e shpreh nëpërmjet së ardhmes së tipit *kam me pitë*: A mundë pini ju kelqinë qi u *kam me pitë*? “Potestis bibere calicem, quem ego *bibiturus sum*?” (Matth. 20/22). Veç kësaj, Buzuku me kuptimin e së ardhmes përdor edhe togfjalëshin e tipit “*dua*” + lidhore e tashme. P.sh.:... e hinje u *duo të përfaronj* ata n dheut ... “... et eo *disperdam* eos cum terra...” (*Genesis* 6/13). Për shembuj të tjerë shih Demiraj: 1986,829.

43. Shih Ajeti: 1961,232. Në këtë dorëshkrim ndeshet e ardhmja e tipit në shqyrtim pa pjesëzën “të” të lidhore. P.sh... *do grihem* e *vete* me karko tëtan tem, a *do tham* ati... “*Surgam* et *ibo* ad patrem meum et *dicam* ei...”

44. Shih Ajeti: 1961,55,102.

45. Shih Çabej: 1975,64; Çeliku: 1968,130.

46. Shih Shkurtaj: 1967,54;1972,106 v. etj.

47. “Come amerete il prossimo come voi stesso?” (shih Sciambra: 1964,55).

48. P.sh.: *Do t martonej* dhrija e bardhë // të më mirr qiparrisin. (Popullorë). U llojas se ajo gluhë ngë *do t ish* tjetër se arbresha, a gëlar t'arbëreshës... (G. Dara i Riu). Kur ka të zërë fill t'agronjë? *Do ket bërë* njëzet vjet. (N. Filia).

hershme e kësaj forme në të dy dialektet e shqipes dëshmon qartë se në këtë gjuhë duhet të jetë zhvilluar herët prirja për ta shprehur kuptimin e së ardhmes nëpërmjet një togfjalëshi të ndërtuar nga folja “*dua*” dhe një folje tjetër. Nga një togfjalësh i tillë u zhvillua pastaj tipi i së ardhmes në shqyrtim, ku elementi i parë, folja “*dua*”, del në formën e ngurosur të vetës së tretë njëjës të kohës së tashme “*do*”.

Mbi bazën e këtij modeli u përftua pastaj e ardhmja e së shkuarës (*do të punoja*), e ardhmja e përparme (*do të kem punuar*) dhe e ardhmja e përparme e së shkuarës (*do të kisha punuar*)⁴⁹.

15. Siç u vu në dukje në & 12, në gjuhën shqipe është përftuar edhe një tip tjetër i kohës së ardhme. Është fjala për tipin e ndërtuar nëpërmjet foljes ndihmëse “*kam*”. Nga ky tip janë zhvilluar tre nëntipa: 1) *kam me punue*; 2) *kam të punoj*; 3) *kam për të punuar*⁵⁰. Nëntipi *kam me punue* përdoret në të folmet veriore dhe është mbizotërues tek Buzuku, Budi, Bardhi e Bogdani. Prandaj ai duhet të jetë përftuar, të paktën, disa shekuj para Buzukut. Edhe nëntipi *kam të punoj*, ku folja ndihmëse, e zgjedhueshme sipas vetave, ndiqet nga e tashmja e mënyrës lidhore, duhet të jetë gjithashtu disa shekuj më e vjetër se shekulli XVI, pasi atë e gjejmë të përdorur rregullisht tek Matrënga (1592), si edhe tek autorët e tjerë arbëreshë pas tij. Prania e këtij nëntipi të së ardhmes krahas tipit *do të bëj* në të folmet arbëreshe të Italisë⁵¹ dëshmon se të parët e arbëreshëve të Italisë i morën me vete këto forma të së ardhmes në kohën kur u shpërngulën nga viset (kryesisht jugore) të Shqipërisë dhe nga katundet arbëreshe të Greqisë gjatë shekujve XV-XVII. Kurse nëntipi i tretë, *kam për të punuar*, (gegërisht *kam për të punue*) duhet të jetë përftuar pas shekullit XVI, pasi nuk ndeshet as tek Buzuku, as tek Matrënga. Ky nëntip është formuar nga folja ndihmëse “*kam*” dhe forma e pashtjelluar e tipit *për të punuar* (shih për këtë IX/13).

16. Pra, të dhënat e shqipes së dokumentuar tregojnë qartë se qysh në periudhën parashkrimore të kësaj gjuhe janë përftuar dy tipa të së ardhmes. Nga këta, tipi me pjesëzën e ngurosur “*do*” në krye të herës do të jetë përdorur me kuptimin modal të dëshirueshmërisë, ndërsa ai me foljen ndihmëse “*kam*” do të jetë përdorur në fillim me kuptimin modal të domosdoshmërisë. Me kalimin e kohës, madje qysh në periudhën parashkrimore të shqipes, të dy këta tipa të së ardhmes i kishin humbur dalëngadalë ngjyrimet modale shoqëruese, duke u përdorur kështu si forma thjesht kohore të së ardhmes. Por qysh në periudhën parashkrimore të shqipes për arsye, që mbeten për t'u hulumtuar, në të folmet veriore erdh e u gjallërua më shumë tipi i së ardhmes me ndihmësen “*kam*”, (*kam me punue*), kurse në të folmet jugore erdh e u gjallërua më fort tipi i së ardhmes *do të punoj* (shih edhe & 20).

17. Prania relativisht mjaft e hershme e tipit të së ardhmes me foljen ndihmëse “*dua*” dhe e tipit tjetër me ndihmësen “*kam*” në gjuhën shqipe e bën të pashmangshme pyetjen

⁴⁹ Për më shumë hollësira për rrugën e formimit të tyre si edhe mbi vlerat e tyre shih Demiraj; 1986,701 v., 831 v.

⁵⁰ Mbi bazën e tipit *kam me punue* është formuar edhe trajta e tipit *kisha me punue*, e cila përdoret ose si e ardhme e së shkuarës, ose me vlerën e së ashtuqajturës e tashme e kushtores. Me të njëjtat vlera janë formuar edhe format e tipit *kisha të punoja* dhe *kisha për të punuar*. Sipas Altimarit: 1988,90, ndërtimet me *kam + lidhore* në të folmet arbëreshe shprehin idenë e domosdoshmërisë në të ardhmen, përkatësisht në të shkuarën. Vlen të përmendet këtu se ai shënon edhe ndërtimin e tipit *pat + lidhore*.

⁵¹ Me kohë në disa të folme arbëreshe të Italisë erdh e u përgjithësua për të gjitha vetat forma e vetës së tretë njëjës të foljes ndihmëse “*kam*” (“*ka*”), e ndjekur nga e tashmja e lidhores (shih edhe shënimin 55).

se cili prej këtyre dy tipave është më i vjetër në këtë gjuhë. Kjo pyetje, për të cilën janë dhënë përgjigje të ndryshme⁵², është e lidhur edhe me zësjtjen e vetë burimit të secilit prej këtyre dy tipave të së ardhmes në gjuhën shqipe. Madje, zësjtja e fundit është e lidhur ngushtë edhe me zësjtjen e burimit të këtyre dy tipave të së ardhmes në gjuhët ballkanike në përgjithësi. Në këtë rast shtrohet me të drejtë pyetja nëse këta dy tipa të së ardhmes në gjuhët e ndryshme ballkanike janë zhvilluar nën ndikimin e një gjuhe të caktuar, apo janë përfutuar me rrugë paralele.

18. Për tipin e së ardhmes së formuar me anë të foljes ndihmëse “*dua*” disa gjuhëtarë kanë shprehur mendimin se ajo në gjuhët ballkanike është zhvilluar nën ndikimin e greqishtes, kurse ndonjë tjetër burimin e këtij tipi të së ardhmes në këto gjuhë e ka kërkuar tek e ashtuquajtura trako-shqipe. Përfaqësuesi më i njohur i tezës së parë, siç dihet, ka qenë Sandfeldi: 1930, 181 v. Ky gjuhëtar, duke u mbështetur në vjetërsinë e këtij tipi të së ardhmes në greqishte (shih & 6) dhe duke kundërshtuar mbi këtë bazë mendimin e Weigand-it, arrin në përfundimin që ky tip i së ardhmes në gjuhën shqipe dhe në gjuhët e tjera të Ballkanit e ka burimin tek greqishtja. Mendimin e Sandfeldit e kanë pranuar edhe mjaft gjuhëtarë të tjerë, megjithëse kundër kësaj teze nuk kanë munguar kritika ose rezerva⁵³.

Kurse përfaqësuesi kryesor i tezës mbi burimin “trako-shqip” të së ardhmes në shqyrtim ka qenë Weigand-i, BA I, f. X. Por kjo tezë në përgjithësi nuk ka gjetur mbështetje. Sandfeldi dhe Weigand-i kanë parashtruar mendime të ndryshme edhe për burimin e tipit të së ardhmes me ndihmësen “*kam*” në gjuhët ballkanike. Sandfeldi: 1930, 185, pohon se “përdorimi i ‘*kam*’ për të shënjuar të ardhmen, është një fakt roman që bie shumë në sy” dhe që këtej ai nxjerr përfundimin se “nuk ka asgjë të jashtëzakonshme që ky tip të shfaqet gjithashtu edhe në Ballkanet, ku latinishtja ka luajtur një rol aq të madh”. Përkundrazi, Weigand-i, sipas Sandfeldit: 1930, 184, edhe në këtë rast ka mbrojtur mendimin se ky tip i së ardhmes është trashëguar nga trakishtja.

Krahas këtyre dy tezave nuk kanë munguar edhe mendime të tjera për njërin apo për tjetrin tip të së ardhmes në gjuhët e ndryshme ballkanike⁵⁴.

19. Për një zgjidhje sa më të saktë të këtij problemi të ndërlikuar është e nevojshme të mbahen parasysh këto konsiderata të përgjithshme: 1) Krijimi i formave analitike të së ardhmes është një dukuri e njohur e shumë gjuhëve i.e. (shih & 3). 2) E ardhmja e formuar me anë të foljes ndihmëse “*dua*” ndeshet edhe në gjuhë të tjera jashtë Ballkanit (shih & 5). 3) Edhe e ardhmja e formuar me anë të foljes ndihmëse “*kam*” nuk ndeshet vetëm në gjuhët romane, por edhe në gjuhë të tjera, si p.sh. në sllavishten e vjetër etj. (shih edhe & 7). 4) Ndikimi i një gjuhe mbi strukturën gramatikore të një gjuhe tjetër është një dukuri e jashtëzakonshme. Edhe kur ndodh një dukuri e tillë e rrallë, gjuha e ndikuar duhet të ketë krijuar më parë parakushtet e nevojshme për një ndikim të tillë. Në

⁵² Këtu nuk është rasti të ndalemi gjatë në këtë çështje. Po shënojmë vetëm këtë që disa kanë shprehur mendimin se tipi i së ardhmes me ndihmësen “*kam*” (*kam me punue*) është më i vjetër se ai i tipit me foljen ndihmëse “*dua*” (*do të punoj*), kurse disa të tjerë i mbajnë për barabar të vjetër të dy këta tipa. Sot për sot mund të thuhet me siguri vetëm kjo që të dy këta tipa të së ardhmes janë përfutuar qysh në periudhën parashkrimore të shqipes. Për hollësira të tjera shih Demiraj: 1986, 642 v.

⁵³ Nga këta po vëmë në dukje vetëm Solta-n: 1980, 220-223 dhe Schaller-in: 1975, 155: këta përmendin edhe Reichenkron-in (shih edhe shënimin 54).

⁵⁴ P.sh. Reichenkron-i: 1962, 109, anon më fort nga ndikimi latin në formimin e këtij tipi të së ardhmes në gjuhët ballkanike. Nuk ka munguar edhe mendimi për një zhvillim paralel të dy tipave të së ardhmes në disa nga gjuhët ballkanike (shih Demiraj): 1986, 839-841).

raste të tilla duhet mbajtur parasysh edhe kronologjia e fakteve. 5) Përdorimi i më shumë se një foljeje për ndërtimin e kohës së ardhme në një gjuhë nuk është një dukuri e panjohur as jashtë Ballkanit, si p.sh. në anglishte (shih edhe & 5).

20. Në bazë të konsideratave të përgjithshme të mësipërme mund të nxirren këto përfundime, të paktën, për gjuhën shqipe: 1) Përftimi i të dy tipave të kohës së ardhme qysh në periudhën parashkrimore të shqipes është një dëshmi e padyshimtë e moshës së tyre relativisht të madhe në të dy dialektet e kësaj gjuhe, ku duket qartë se të dy tipat në shqyrtim janë zhvilluar në krye të herës nëpërmjet gramatikalizmit të dy togfjalëshave të ndryshëm, për të shprehur njëri të ardhmen e dëshirueshmërisë (tipi *do të punoj*) dhe tjetri atë të domosdoshmërisë (*kam me punue, kam të punoj*). Por më vonë ngjyrimet e tyre modale kanë ardhur duke u mënjanuar (shih & 16). 2) Prania relativisht e hershme e së ardhmes së tipit *do të punoj* në dialektin verior (shih & 14) është gjithashtu një dëshmi e qartë kundër mendimit të Sandfeldit që ky tip i së ardhmes atje ka ardhur nga Shqipëria e Jugut, ku, sipas tij, ai është përftuar nën ndikimin e greqishtes. 3) Edhe mendimi tjetër i Sandfeldit që e ardhmja e tipit (*kam me punue*) në gjuhën shqipe është përftuar nën ndikimin latin (shih & 18), nuk është më pak i kritikueshëm. Ky tip i së ardhmes është relativisht i vjetër në shqipe, por jo aq i hershëm, sa të na bëjë të ngjitemi deri në kohën e ndikimit të fuqishëm të latinishtes mbi këtë gjuhë. Për këtë dëshmon edhe mungesa e reduktimeve fonetike në këtë tip të së ardhmes. Veç kësaj, të kihet parasysh se, ndërsa në gjuhët romane perëndimore në këtë tip të së ardhmes folja ndihmëse “*kam*” ka qenë e prapavendosur, në shqipe (dhe në gjuhët e tjera ballkanike) ajo është e paravendosur.

Në këto rrethana, duhet pranuar që të dy tipat e së ardhmes në shqyrtim kanë qenë një zhvillim i brendshëm i gjuhës shqipe. Por pas mënjanimit të shkallëshkallshëm të ngjyrymeve modale të tyre (shih & 16) ishte plotësisht e mundshme që njëri tip të mbizotëronte në njërin dialekt dhe tjetri tip në dialektin tjetër. Siç u vu në dukje edhe në & 16, arsyet, që i kanë dhënë shkas një shpërndarjeje të tillë dialektore, mbeten për t'u hulumtuar. Sidoqoftë, në këtë rast nuk duhet përjashtuar mundësia e një ndikimi grek në mbizotërimin e tipit të së ardhmes me “*do*” në dialektin jugor, por natyrisht ky do të ketë qenë një faktor dytësor.

21. Vërejtjet e mësipërme (& 20) vlejné edhe më shumë për rumanishten, e cila për vetë pozicionin gjeografik vështirë se mund të pësonte një ndikim grek, qoftë edhe të tërthortë. Pra, edhe në atë gjuhë duhet të kenë ekzistuar dikur tofjalësha të lirë, ku folja “*dua*”, përkatësisht “*kam*”, ndiqej nga një folje tjetër, më parë në paskajore e më pas në lidhore.

Për të njëjtat arsye për rumanishten përjashtohet edhe ndonjë ndikim nga ana e bullgarishtes ose e shqipes.

22. Edhe për gjuhët sllave të Ballkanit, në thelb, duhet pranuar që në truallin ballkanik, ku erdhën e u zhvilluan, ato kanë gjallëruar më tej togfjalëshin e formuar nga folja “*dua*” dhe një folje tjetër (në fillim në formën e paskajores edhe më pas të lidhores). Natyrisht, në gjallërimin e mëtejshëm të këtij togfjalëshi nuk përjashtohet mundësia e ndikimit nga ana e gjuhëve fqinje rreth e rrotull, në radhë të parë nga ana e greqishtes. Por në këtë rast nuk duhet përjashtuar edhe një mundësi tjetër. Në gjallërimin e mëtejshëm të togfjalëshit të përbërë nga folja “*dua*” dhe një folje tjetër në gjuhët sllave të Ballkanit mund të ketë ndikuar mjaft edhe ajo popullsi anase, që pas dyndjes së sllavëve në Gadishullin Ballkanik dhe pas shtrirjes së sundimit të tyre shtetëror (shih III/45) erdh e u sllavizua gjuhësisht. Dhe ishte e natyreshme që ajo popullsi e sllavizuar

të ruante edhe mënyrat e të shprehurit të gjuhës së braktisur nëpërmjet kalkimit të togfjalëshave më të zakonshëm të asaj gjuhe.

23. Natyrisht, vërejtjet dhe sqarimet e parashtruara në §§ 18-22 synojnë vetëm të vënë në diskutim, përkatësisht në dyshim, tezën aq të njohur të Sandfeldit mbi përhapjen e tipit të së ardhmes me foljen ndihmëse “*dua*” në gjuhët e Ballkanit. Por kuptohet vetiu se vetëm duke vënë në diskutim, përkatësisht në dyshim, një tezë të pranuar nga një varg gjuhëtarësh, nuk arrin në të njëjtën kohë të parashtrosh edhe një antitezë të argumentuar bindshëm për zgjidhjen e një problemi aq të ndërlikuar, siç është çështja e ndërtimit të kohës së ardhme me anën e foljes “*dua*” në gjuhët e Ballkanit. E ky problem ndërlikohet edhe më tej, po të kihet parasysh se në greqishte, shqipe, bullgarishte-maqedonishte e pjesërisht edhe në rumanishte koha e ardhme e tipit në shqyrtim është ndërtuar pikërisht nëpërmjet formës së vetës së tretë njëjës të foljes ndihmëse “*dua*”, e cila në të gjitha këto gjuhë erdh e u shndërrua në një pjesëz.

24. Duke u mbështetur në sa u parashtrua në §§ 19-23, mund të nxirren këto përfundime me karakter të përgjithshëm për tipin e kohës së ardhme në shqyrtim:

1) Ky tip është përftuar nëpërmjet gramatikalizimit të atyre togfjalëshave, në të cilët folja “*dua*”, e ndjekur nga një folje tjetër, shërbente për të shprehur dëshirën për kryerjen e një veprimi pas çastit të ligjërit.

2) E ardhmja e tipit *do të punoj*, e përftuar nëpërmjet përgjithësimit të formës së vetës së tretë njëjës të foljes “*dua*”, në gjuhët ballkanike nuk mund të zhvillohej veçse pas mënjanimit të paskajores dhe zëvendësimit të saj me një formë të zgjedhueshme të foljes themelore (shih për këtë kreun IX).

3) Dukuria e fundit (pika 2) dëshmon dhe një prirje relativisht të hershme të gjuhëve ballkanike për të mënjeluar biflektivizmin në togfjalëshat e gramatikalizuar, ku kuptimet e vetës, të numrit (dhe të diatezës) jepen vetëm një herë dhe pikërisht nëpërmjet formave vetore të foljes themelore⁵⁵.

4) Në gjuhën shqipe dhe në greqishte pjesëza karakteristike e kohës së ardhme është shtrirë edhe tek format e së ardhmes së të shkuarës dhe të së ardhmes së përparme.

⁵⁵ Një dukuri e ngjashme është vërtetuar edhe në kohën e ardhme të tipit *kam të bëj* në ndonjë të folme popullore të arbëreshëve të Italisë. Në këtë rast është fjala për përgjithësimin e formës së vetës së tretë njëjës të foljes ndihmëse (“*ka*”) për të tëra vetat dhe në të dy numrat. Një dukuri e tillë është përftuar p.sh. në të folmen e katundit arbëresh San Marcano (afër Tarantos) (shih Shkurtaj: 1979, 131; shih edhe Altimari: 1988, 90).

KREU VIII

RIMARRJA E KUNDRINAVE

1. Kjo dukuri sintaksore, që është përhapur ku më shumë e ku më pak në të gjitha gjuhët ballkanike, është vështruar në përgjithësi si një ballkanizëm, sado që ajo është shfaqur edhe në gjuhët romane perëndimore (shih & 21). Si rrjedhim, edhe kësaj dukurie sintaksore të gjuhëve ballkanike i është kushtuar vëmendje në të gjitha veprat sintetizuese për ato gjuhë¹.

I pari gjuhëtar, që e ka përmendur këtë dukuri sintaksore të gjuhëve ballkanike, ka qenë Mikloshiçi: 1861, (shih & 18). Por dukuria në shqyrtim e ka tërhequr vëmendjen e ballkanistëve dhe të studiuesve të gjuhëve të veçanta ballkanike kryesisht gjatë shekullit XX dhe veçanërisht gjatë këtyre dyzet vjetëve të fundit. Ata, në përgjithësi, janë përpjekur jo vetëm të përshkruajnë kushtet sintaksore të shfaqjes së kësaj dukurie, por edhe të shpjegojnë rrethanat e përhapjes së saj në gjuhët e ndryshme ballkanike. Nga studimet e botuara tashmë është bërë e qartë se rimarrja e kundrinave është përfutur në shqipe, rumanishte, bullgarishte, maqedonishte dhe greqishte; ajo ndeshet edhe në disa të folme periferike serbe dhe kroate². Por një zhvillim më të madh kjo dukuri sintaksore ka marrë sidomos në shqipe dhe maqedonishte.

2. Në gjuhën shqipe rimarrja e kundrinës së drejtë është bërë një dukuri e përgjithësuar, kur ajo shprehet me anë të formave të theksuara të përemrave vetorë të dy vetave të para, pavarësisht nga topika e tyre *para* apo *pas* foljes kallëzues. Në këtë përdorim kundrina e drejtë përfaqëson *remën* e kumtimit. Kurse në rolin e *temës* së kumtimit në këtë rast ajo shprehet rregullisht vetëm nëpërmjet formave të petheksuara të përemrave vetorë të dy vetave të para në rasën kallëzore: *më, të, na, ju* (dikur *u*)⁻³.

Po ta vështrojmë këtë dukuri në veprat e autorëve tanë të vjetër, vëmë re se rimarrja, përkatësisht mosrimarrja e kundrinës së drejtë të shprehur nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para tek ata kushtëzohet, në vija të përgjithshme, nga po ato rregullsi, që veprojnë në shqipen e sotme. Një rregullsi e tillë bie në sy sidomos në veprat e Budit. Rastet e të shprehurit të kundrinës së drejtë në funksionin e *remës* vetëm me anë të formës së theksuar të përemrave vetorë të dy vetave të para tek ata janë të kufizuara (sidomos tek Budi)⁴.

¹ Vetëm Solta: 1980, nuk e ka trajtuar këtë dukuri.

² Shih Ilievski: 1973, 205.

³ P.sh., të krahasohen a) *Më merr* (a *merrmë*) edhe *mua*. Unë *të* thirra *ty* dhe jo *atë*. b) *Nëna më (të)* do, prandaj *më (të)* qorton.

⁴ P. sh. të krahasohen: Tek *Buzuku*: a)... mbë emënit tat *muo më* shelbo...; *tí nş na* defendo...; u *t°* të *të* lëvdonj...; u *juve* tue *u* pasunë ndë zemërë... etj. b) *Zotynë t°* ruon...; ...armatise *ju*... etj. c) Përse *ti më* nxore n gjithë së këqiasht ...; ...përse aj *na* vizitoi... E ata qi *u* munduonë, ma mos *u* mundonjën...

3. Ndryshe qëndron puna, kur kundrina e drejtë shprehet me fjalë të tjera (përveç përmirave vetorë të dy vetave të para). Në këtë rast, kur ajo përfaqëson *temën* e kumtimit, atëherë shprehet ose vetëm nëpërmjet formës së patheksuar të përmirës vetorë të vetës së tretë, njëjës apo shumës (*e, i*), ose njëkohësisht edhe me formën e plotë të saj, që mund të jetë një emër, një togfjalësh emëror a një fjali e nënrenditur, apo një përmirë çfarëdo (përjashtuar vetorët e dy vetave të para)⁵. Kur situata e ligjëritit e bën të panevojshëm edhe përdorimin e formës së plotë të kundrinës së drejtë, atëherë në këtë funksion përdoret vetëm forma përmirë e patheksuar e vetës së tretë. Por, duke qenë se kjo formë e patheksuar e rasës kallëzore (ndryshe nga ato të dy vetave të para) kuptimisht është shumë e pacaktuar, në mjaft raste ndihet nevoja që kuptimi i saj të konkretizohet nëpërmjet përdorimit të formës së plotë të kundrinës, që ajo përfaqëson⁶. Anasjelltas, kur kundrina e drejtë (e shprehur jo nëpërmjet vetorëve të dy vetave të para) përfaqëson *remën* e kumtimit, atëherë ajo nuk rimerret nëpërmjet formës së patheksuar të rasës kallëzore (*e, i*)⁷.

Edhe rimarrja, përkatësisht mosrimarrja e kundrinës së drejtë nëpërmjet formave të patheksuara të përmirave vetorë të vetës së tretë, ashtu si në rastin e dy vetave të para (shih & 2), në shkrimet e autorëve të vjetër shqiptarë, në vija të përgjithshme, kushtëzohet nga po ato rregullsi, që u vunë në dukje për shqipen e sotme⁸.

4. Për sa i takon rimarrjes së kundrinës së zhdrejtë, ajo është përgjithësuar në gjuhën shqipe, jo vetëm kur shprehet nëpërmjet përmirash vetorë të dy vetave të para, por edhe kur shprehet me anë të një përmirës vetorë të vetës së tretë, ose të një përmirës tjetër çfarëdo, ose nëpërmjet një emri a një togfjalëshi emëror. Kundrina e zhdrejtë në shqipen e sotme rimerret pavarësisht nga topika e saj *para* apo *pas* foljes kallëzues. Në këtë përdorim ajo përfaqëson *remën* e kumtimit, kur shprehet nëpërmjet përmirave vetorë të dy vetave të para⁹. Por, kur shprehet me anë të përmirash të tjerë, ose me anë të një emri a të një togfjalëshi, rimarrja e kundrinës së zhdrejtë në shqipen e sotme bëhet jo vetëm kur

etj. Tek *Budi*: a) *muo laj-më* a *largo-më*...; ...*qi nË na* ngushëlloi... etj. b) Gjithëkush po thërret *t°*, etj. c) Veçë ti me *më* ndimuum ...; ... e me *na* lëshuom anci senxhiri..., etj. Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,585 v.

5. Në bazë të kësaj rregulle duhej që, edhe kur shprehet nëpërmjet përmirës lidhor *që*, kundrina e drejtë të rimerret rregullisht me anë të formës së patheksuar të rasës kallëzore (*e*, përkatësisht *i*). Por një gjë e tillë nuk ndodh gjithnjë. Në raste të tilla kundrina e drejtë rimerret, kur fjalia e nënrenditur lidhore ka funksion *sqarues*, dhe nuk rimerret, kur kjo ka funksion *caktues*. P.sh. të krahasohen: a) Ishte edhe një fotograf, *që e* kishte zënë dimri aty pa mbaruar punë. Shtrëngoi trikon, *që e* kishte hedhur krahëve. b) S'është gjë ajo *që* thua. Martini hante i kërrusur mbi tepsinë, *që* kishte përpara. Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,590 v.

6. P.sh.: a) - *E* ke lexuar *romanin* e ri? - *E* kam lexuar. - Kush *ta* tha *këtë*? - *Ma* tha Agimi. b) Unë *e* njoh *personin*, për të cilin po më flet. Unë *i* kam në rregull *detyrat*, që po na kërkoni.

7. P.sh.: a) *Kundrina e paravendosur* : *Ngatërresa* të mëdha ka nxjerrë fshati juaj. *Diçka* fshihte kjo buzëqeshje. Pikërisht *këtë* thotë edhe babai. b) *Kundrina e prapavendosur*: Ke thënë tamam mendimin, që kam edhe unë. Ne këtejza nuk kemi *hise* në gjënë e Perëndisë.

8. P.sh.: a) *pa rimarrje*: Një nieri pat *dy bij*...; ... *muo më* ndiglo *oratënë* teme...: Defendo *popullinë* tand... (Buzuku). b) *me rimarrje*:... e dësh«r kish *barkëtë* e t« me *e* nginjunë...; ...e të *begatëtë* *i* lëshoi pa gjë... (Buzuku);... e ke me *e* grishunë *emënitë* e t« Jezu. U *e* di *se aj të ngjalletë*... (Buzuku). Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,593 v.

9. P.sh.: Po të flas *ty* (e jo atij). *Ty* po të flas. *M'i* jep *mua* ato (dhe jo atij). *Mua* mos *m'i* kallëzo ato gjëra.

përfaqëson *remën*, por edhe kur përfaqëson *temën* e kumtimit¹⁰. Madje, siç do të vihet në dukje në & 7, rimarrja e saj në krye të herës në rastin e fundit duhet të jetë përftuar pikërisht kur ajo përdoret në funksionin e *temës*. Në këtë funksionin e fundit ajo mund të shprehet edhe vetëm me anë të formave të patheksuara të përemrit vetor të vetës së tretë në rasën dhanore, ashtu siç ndodh edhe me vetorët e dy vetave të para¹¹. Por tek autorët shqiptarë të shekujve XVI-XVII, sidomos tek Buzuku (1555), ajo nuk paraqitet si një dukuri e përgjithësuar. Rimarrja e kundrinës së zhdrejtë tek ata ndeshet më shumë, kur ajo shprehet nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para¹².

5. Nga sa u parashtrua përmbledhtas në && 2-4, mund të arrihet në përfundimin se kundërvënia e krijuar në të shprehurit e kundrinave të drejta e të zhdrejta në shqipen e dokumentuar përfaqëson evolucionin e mëtejshëm të një dukurie sintaksore, që kishte nisur të shfaqej qysh në periudhën parashkrimore të kësaj gjuhe. Po të kemi parasysh se dukuria në shqyrtim paraqitet si një zhvillim i barabartë si tek Buzuku ashtu edhe tek autori më i vjetër i arbëreshëve të italisë, Matrënga (1592), atëherë zanafilla e saj duhet kërkuar, të paktën, qysh disa shekuj para shekullit XVI të e.r.

Kuptohet vetiu që, para se të zinte fill kjo dukuri sintaksore, në gjuhën shqipe kundërvënia *remë ~ temë* në të shprehurit e kundrinave realizohej nëpërmjet formave të theksuara të përemrave vetorë të dy vetave të para, apo nëpërmjet një emri a togfjalëshi emëror etj., përkatësisht nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë për të tri vetat. Këto të fundit në një fazë edhe më të hershme kanë pasur një përbërje fonetike më të plotë. Por pikërisht për arsye të theksimit të tyre gjithnjë e më të dobët ato kanë pësuar prej kohësh reduktime të mëdha fonetike¹³.

6. Faktori kryesor, që i ka dhënë shkas rimarrjes së kundrinave të shprehura nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para, me sa duket, ka qenë synimi i folësit për të vënë në dukje sa më shumë këtu gjymtyrën plotësuese kryesore të kallëzuesit, kur ajo përbënte gjënë e re të kumtimit, *remën*. Por rruga se si është përftuar në zanafillë kjo dukuri, nuk është e qartë, duke qenë se në gjendjen e sotme të dijes nuk mund të thuhet asgjë me siguri se në ç'topikë ajo është shfaqur në krye të herës. Po të kihet parasysh fakti që në ndërtimet e zakonshme (jo-emfatike) rema nuk vendoset nga fillimi i fjalisë, si edhe fakti tjetër që inversioni në gjuhën shqipe përdoret jo rrallë edhe për arsye emfatike, atëherë mund të mendohet që dukuria në shqyrtim është përftuar në fillim nëpër fjali emfatike, ku kundrinat vendoseshin para foljes kallëzues. Në të mirë të këtij mendimi do të dëshmonte edhe fakti që tek autorët tanë më të vjetër (Buzuku, Budi, Matrënga) rastet e rimarrjes së kundrinave të shprehura me anë të përemrave vetorë të dy vetave të para ndeshen më fort pikërisht në këtë topikë. Megjithatë, nuk duhet

¹⁰ P.sh. të krahasohen: a) Këtë libër jep-j-a vetëm *Agimit...* (remë). b) *Agimit i* thamë, por nuk pati mundësi të vinte (temë)

¹¹ - *Të* tha gjë? - Jo, *s'më* tha gjë. - *A i* dhe përgjigje (mësuesit)? - *I* dhashë. - *A u* dhe për të ngrënë (fëmijëve)? - *U* dhashë. etj.

¹² P.sh.: a) (Pa rimarrje): U gjegjshë një za n qiellat qi *muo* tha. T° të klofsha dhanë e t° klofsha vum përpara... e at« dha të bekuomit. ... ti qi trajtove *farësë* umane... etj. (Buzuku). Kloftë bërë *mua*...; pr«r *neve* s«të e tu...; të japsh këshill të mirë të *tjerëvet* ... etj. (Matrënga). b) (Me rimarrje): E *muo m* ep fuqi...; t° t u nfaltë...; e *i* tha engjëlli *asaj*...; e *bamirëvet* tinëve *u* jep jetënë e amëshuome... etj. (Buzuku). Çë të keq *i* bën mëkata... *mëkatëtorit*? ... e *nga* *njij i* jep hurrë... etj. (Matrënga). Për shembuj të tjerë shih Demiraj: 1986,585-587.

¹³ Të krahasohen p.sh. *më* me *mua/mue* < ⁺*m-n*, *ti* me *ty*; *u* (sot *ju*) me *ju*; *na*, me sa duket, në këtë paraqitje fonetike del më e re; për sqarime të mëtejshme historike shih Demiraj: 1986,456.

përrjashtuar mundësia që një dukuri e tillë të jetë përftuar në fillim edhe nëpër fjali, ku kundrina vendosej rregullisht pas foljes kallëzues, si p.sh. nëpër fjali urdhërore dhe pyetëse.

Sido që të ketë qenë zanafilla e kësaj dukurie sintaksore, në këtë rast kemi të bëjmë me një nga pasojat e prirjes relativisht të hershme të gjuhës shqipe për një përdorim ridondant të mjeteve gjuhësore.¹⁴

7. Më i vështirë paraqitet sqarimi historik i rrugës, që ka përshkuar dukuria e rimarrjes së kundrinave, kur këto nuk shpreheshin nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para. Në këtë rast, siç u vu në dukje në && 3-4, rimarrja e kundrinave ka ndodhur nëpër fjali, ku ato përfaqësonin gjënë e njohur të kumtimit, temën¹⁵. Duke qenë se kjo vendoset rregullisht nga fillimi i fjalisë, mund të mendohet se në krye të herës rimarrja e këtyre kundrinave të shprehura nëpërmjet një përemri vetor të vetës së tretë do të jetë përftuar nëpër fjali, ku ai vendosej rregullisht para foljes kallëzues. Por edhe në këtë rast, ashtu si në rastin e përemrave vetorë të dy vetave të para (shih & 6), nuk duhet përrjashtuar mundësia që një dukuri e tillë të jetë përftuar qysh në fillim edhe nëpër fjali, ku kundrina vendosej rregullisht pas foljes kallëzues, si p.sh. nëpër fjali urdhërore ose pyetëse.

Faktori kryesor, që i ka dhënë shkas rimarrjes së kundrinave të shprehura nëpërmjet përemrave vetorë të vetës së tretë, në zanafillë do të ketë qenë dëshira e folësit për ta konkretizuar e për ta përcaktuar më mirë përmbajtjen kuptimore të atyre përemrave, të cilët kanë një kuptim shumë të pacaktuar (shih edhe & 3). Sidoqoftë, edhe në këtë rast kemi të bëjmë me një nga shfaqjet e prirjes relativisht të hershme të gjuhës shqipe për një përdorim ridondant të mjeteve gjuhësore (shih edhe & 6). E një prirje e tillë ka bërë që kundrina e zhdrejtë të rimerrej nëpërmjet formave të patheksuara përemërore të vetës së tretë, edhe kur ajo përfaqësonte remën.

8. Duke qenë se rimarrja e kundrinave të shprehura nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë të dy vetave të para është përftuar në kushte sintaksore të ndryshme nga ato të rimarrjes së vetorëve të vetës së tretë (shih && 6-7), vetvetiu lind pyetja nëse këto dy dukuri janë përftuar në mënyrë të pavarur dhe në kohë të ndryshme, apo janë përftuar në të njëjtën kohë si shfaqje të një faktori të përbashkët. Në rastin e parë do të duhej të përcaktohej edhe se cila nga këto dy dukuri është më e hershme dhe nëse ka ushtruar ndonjë ndikim në shfaqjen e dukurisë tjetër. Mungesa e një dokumentimi shkrimor më të hershëm të gjuhës shqipe e bën shumë të vështirë sqarimin e këtyre pyetjeve. Megjithatë, duke u mbështetur në të dhënat e shqipes së dokumentuar, mund të jepen disa mendime edhe për këto pyetje.

Ka mjaft të ngjarë që këto dy dukuri të mos kenë zënë fill në të njëjtën kohë. Por cila prej tyre është përftuar më parë, kjo është shumë e vështirë të përcaktohet me saktësi. Po të nisemi nga përgjithësimi më i hershëm i rimarrjes së kundrinave të shprehura

¹⁴ Një prirje e tillë, që do të meritonte një studim të posaçëm për gjuhët ballkanike, shfaqet, ndër të tjera, edhe nëpërmjet përdorimit të përemrit dëftor pranë një emri të pajisur me një shqese në shqipe, greqishte, maqedonishte dhe rumanishte. P.sh. shqip: *ky burri (këtu), ajo gruaja (atje)* etj.; greqisht: *autos o antras* “ky burrë”, *toute § (=i) gynaika* “kjo grua” etj.; maqedonisht: *toj çovek-ot (dojde), taa zhenata (dojde)* etj.; rumanisht: *om-ul acesta, femi-a acestea* etj. Po kështu edhe përdorimi i një emri të shquar me një përemër pronor, si p.sh.; shqip: *bir-i im, nën-a jote* etj.; greqisht *o hyjos mou, § (=i) manna sou* etj.; rumanisht; *fiu-l meu, mam-a ta* etj.

¹⁵ Prandaj, kundrinat nuk rimerren, kur shprehen nëpërmjet një emri të pashquar të paprirë nga një përcaktor. Madje, kundrina e drejtë nuk rimerret, as kur është e prirë nga një joshqese *një*; për rastet përrjashtimore në shqipe dhe në rumanishte shih Demiraj: 1986,588,612.

nëpërmjet vetorëve të dy vetave të para, gjë që ka shërbyer si një mjet ridondance për të vënë në dukje sa më shumë remën (shih & 6), atëherë mund të anohet -natyrisht me rezervë- nga mendimi që pikërisht këtu është shfaqur më parë kjo dukuri. Në një rast të tillë do të pranohej gjithashtu edhe një farë ndikimi mbi rimarrjen e kundrinave të shprehura me anë të vetorëve të vetës së tretë¹⁶.

9. Edhe në rumanishte rimarrja e kundrinave është një dukuri mjaft e përhapur. Në gjendjen e sotme të asaj gjuhe p.sh. kundrinat e shprehura me anë të përemrave vetorë të dy vetave të para rimerren rregullisht nëpërmjet formave të patheksuara gjegjëse, jo vetëm kur janë të vendosura para foljes kallëzues, por edhe kur vendosen pas saj¹⁷. Në rastet e tjera, d.m.th. kur kundrinat nuk shprehen nëpërmjet vetorëve të dy vetave të para, rimarrja e tyre mund të jetë e detyrueshme, fakultative apo e pamundshme¹⁸. Por, ndryshe nga ç'ka ndodhur në gjuhën shqipe (shih & 4), në rumanishte rimarrja e kundrinës së zhdrejtë nuk është përgjithësuar¹⁹.

Nga një shqyrtim i kujdesshëm i rregullave dhe vërejtjeve të parashtruara në GLR I,144-147, mund të arrihet në përfundimin se edhe në atë gjuhë rimarrja apo mosrimarrja e kundrinave është kushtëzuar nga të njëjtët faktorë, që u vunë në dukje për këtë dukuri në gjuhën shqipe (shih && 6-7). Me fjalë të tjera, rimarrja e kundrinave të shprehura nëpërmjet formave të theksuara të përemrave vetorë të dy vetave të para edhe në rumanishte përftohet, kur ato përfaqësojnë *remën* e kumtimit, ndërsa në rastet e tjera kjo dukuri sintaksore, me sa duket, përftohet atëherë kur kundrinat shprehin *temën* e kumtimit.

10. Dukuria në shqyrtim në dakorumanishte, pas gjithë gjasash, nuk është fort e hershme. Është e vërtetë se gjurmë të rimarrjes së kundrinave ndeshen qysh në shkrimet e vjetra rumune të shekullit XVI, por, me sa duket, në këto shkrime ajo nuk del shpesh²⁰. Gjithashtu, në dakorumanishte dukuria në shqyrtim nuk është zhvilluar me ritme aq të shpejta si në shqipe dhe maqedonishte (shih & 4 dhe & 13) dhe, me sa duket, edhe në aromunishte. Kështu, në shkrimet rumune të shekullit XVIII ajo nuk paraqitet e konsoliduar mirë. P.sh., sipas të dhënave, që jep Saramandu (1966), del se në shkrimet rumune të shekullit XVIII kundrina e zhdrejtë e shprehur nëpërmjet emrash përdoret e dyfishuar me anë të formave të patheksuara të përemrave vetorë të vetës së tretë kryesisht kur ndodhet *para* foljes kallëzues. Por edhe në këtë topikë ajo ndeshet rrallë. Nga 346 shembuj, që autori ka marrë në shqyrtim, vetëm në 32 raste kundrina e zhdrejtë del e paravendosur. Edhe në këto 32 raste ajo rimerret nëpërmjet formave të patheksuara përemërore vetëm 18 herë, d.m.th. pak më shumë se në gjysmën e rasteve. Kurse në 314 rastet e tjera, në të cilat kundrina e zhdrejtë është përdorur *pas* foljes

¹⁶ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,597 v.

¹⁷ Shih GLR I,145 v.

¹⁸ Shih GLR I,145 v.

¹⁹ Shih GLR, I,146, ku pohohet se rimarrja e kundrinës së zhdrejtë të vendosur pas foljes kallëzues "është fakultative, kur është shprehur nëpërmjet një emri personi (të pajisur me një shquese ose jo-shquese, qoftë emër i përgjithshëm ose i përveçëm), nëpërmjet një përemri të pacaktuar ose mohor". P.sh.: Tata *i-a strîns ciobanului mîna* (Sadoveanu). Cînd te duci la ȕcuolŕ, spune *domnului institutor* (Calinescu). A imprumutat ȕi *altora* cartea. *Le* spuse *unora* cŕ e plecat. Po aty pohohet gjithashtu se "nuk anticipohet kundrina e zhdrejtë e vendosur pas foljes", kur shprehet me një emër sendi (Shih edhe && 10-12).

²⁰ Shih Asan: 1961,99 v.

kallëzues, anticipimi i saj nëpërmjet formave të patheksuara përemërore shfaqet tepër rrallë, gjithsej vetëm 8 herë²¹.

11. Edhe në rumanishten e sotme kjo gjendje nuk ka ndryshuar aq shumë. P.sh., kur kundrina e zhdrejtë e vendosur *pas* foljes kallëzues shprehet nëpërmjet një emri personi, anticipimi i saj nëpërmjet një forme të patheksuar përemërore është fakultativ. E njëjta kundrinë e vendosur *pas* foljes kallëzues nuk anticipohet nëpërmjet një forme të patheksuar përemërore, kur shprehet me anë të një emri sendi. Por, kur përdoret *para* foljes kallëzues, kundrina e zhdrejtë rimerret nëpërmjet një forme të patheksuar përemërore në shumicën e rasteve²².

Ndryshe qëndron puna me kundrinën e zhdrejtë të shprehur nëpërmjet përemrave vetorë (të të tria vetave), vetvetorë dhe dëftorë. Në këtë rast ajo dyfishohet me anë të formave të patheksuara të përemrit vetor të vetës së tretë, edhe kur ndodhet *pas* foljes kallëzues. Ky dyfishim, që në rumanishten e vjetër nuk ishte përgjithësuar, është bërë i detyrueshëm qysh nga shekulli XIX²³.

12. Edhe dyfishimi i kundrinës së drejtë të shprehur nëpërmjet një përemri vetor, vetvetor dhe dëftor, që në rumanishten e vjetër ishte fakultativ, në rumanishten e sotme është bërë i detyrueshëm. I njëjti ndryshim ka ndodhur edhe në dyfishimin e kundrinës së drejtë të shprehur nëpërmjet një emri të shquar të vendosur *para* foljes kallëzues²⁴. Kurse në pozicion *pas* foljes kallëzues kundrina e drejtë e shprehur nëpërmjet një emri zakonisht nuk anticipohet nga një formë e patheksuar përemërore²⁵. Por, kur emri është i shquar dhe prihet nga parafjala *pe*, atëherë anticipimi i kundrinës së drejtë nga forma e patheksuar përemërore është “fakultativ”²⁶.

13. Siç u vu në dukje në & 1, rimarrja e kundrinave ndër gjuhët sllave të Ballkanit ndeshet vetëm në bullgarishte-maqedonishte si edhe në disa të folme periferike serbe e kroate. Siç na dëshmojnë studiues të ndryshëm, dukuria në shqyrtim ka pasur një përhapje më të madhe në maqedonishte. Kështu p.sh. Selishçevi (RES 1925/5, f. 45) pohon se dyfishimi i kundrinës së zhdrejtë dhe të drejtë është “një dukuri e zakonshme në të folmet e Maqedonisë... Kjo dukuri është më e rrallë në Bullgarinë lindore”. Një mendim të ngjashëm ka shprehur edhe Sandfeldi, i cili (1930,193) pohon: “Por ky përdorim [= rimarrja e kundrinave - Sh.D.] është më i qëndrueshëm në të folmet bullgare të jug-perëndimit²⁷. Ndërsa në shumë të folme të tjera prolepsa [=anticipimi] e përemrit, duke e gjykuar në bazë të teksteve, mund të mungojë krejt, këtu shembujt dalin me shumicë”.

14. Në maqedonishte si kundrina e drejtë ashtu edhe e zhdrejta rimerren me anë të formave të patheksuara të përemrave vetorë, kur shprehen nëpërmjet formave të

²¹ Shih Saramandu: 1966,424 v.

²² Shih GLR I,145 v.

²³ Shih Asan: 1961,100.

²⁴ Shih Asan: 1961,94; GLR I,144.

²⁵ Shih Asan: 1961,96.

²⁶ Shih Asan: 1961,96. Por autorja këtu nuk jep ndonjë sqarim se kur rimerret dhe kur nuk rimerret kundrina e drejtë. Nga shembujt e dhënë të krijohet përshtypja se rimarrja e kundrinës së drejtë në këtë rast bëhet, ashtu si në shqipe, kur ajo përfaqëson *temën* e kumtimit, dhe, si rrjedhim, nuk mbart theksin logjik të fjalisë. *Shënim.* - Për sqarime të mëtejshme mbi rimarrjen apo mosrimarrjen e kundrinave në rumanishte mund të konsultohen GLR I,144 v.; Asan: 1961,93-105.

²⁷ Të kihet parasysh se Sandfeldi nuk e dallon maqedonishten nga bullgarishtja si gjuhë më vete.

theksuara të përemrave vetorë, nëpërmjet një përemri dëftor, vetvetor, lidhor, madje edhe nëpërmjet përemrit pyetës *koj* “kush”, si edhe kur shprehen nëpërmjet një emri të shquar²⁸. Ashtu si në shqipe, ka raste që në atë gjuhë rimerret kundrina edhe kur shprehet nëpërmjet një emri të pashquar²⁹.

Kurse në bullgarishten letrare rimarrja e kundrinave ka “karakter fakultativ”³⁰. Në përgjithësi, rimarrja ndodh po në ato kushte si në maqedonishte, veçse ndeshet disi më rrallë dhe kushtëzohet nga kuptimi i foljes³¹. Gjithashtu, edhe rimarrja e kundrinave të shprehura nëpërmjet formave të theksuara të përemrave vetorë nuk është e përgjithësuar³².

Nga sa mund të kuptohet prej të dhënave të parashtruara prej Koneskit (1967/2,261 v., 334 v.) dhe Lopashovit (: 1978,28-44) etj., edhe në bullgarishte e maqedonishte rimarrja e kundrinave të shprehura nëpërmjet formave të theksuara të përemrave vetorë në krye të herës duhet të jetë përfutur në ato raste, kur ato përfaqësonin *remën* e kumtimit. Në rastet e tjera, në përgjithësi, dukuria në shqyrtim duhet të jetë përfutur nëpër fjali, ku kundrinat përfaqësonin *temën* e kumtimit.

15. Mungesa e rimarrjes së kundrinave në shkrimet e Qirilil e Metodit si edhe në gjuhët sllave në përgjithësi është një dëshmi e qartë, që tregon se kjo dukuri sintaksore në bullgarishte-maqedonishte është shfaqur patjetër pas shekullit IX të e.r. Sipas Ilievskit (: 1973,218), kjo dukuri në sllavishten jugore, pas gjithë gjasash, ka filluar të stabilizohet aty nga shekujt XII dhe XIII³³. Ai shton po aty: “Në Maqedoni u adoptua më herët në të folmet perëndimore dhe jugore, ku popullsia jonë kishte kontakt më të ngushtë me banorët e vjetër të romanizuar”. Ky pohim i Ilievskit përkon me pohimin e bërë më parë nga Selishçevi dhe Sandfeldi mbi shtrirjen e kësaj dukurie në sllavishten jugore (shih edhe & 13).

Kjo shtrirje e rimarrjes së kundrinave në bullgarishte-maqedonishte dëshmon qartë edhe për rolin, që duhet të ketë ushtruar ndikimi i huaj në shfaqjen e kësaj dukurie në këto gjuhë. E në qoftë se këtu ajo është shfaqur jo më herët se shekujt XII-XIII, atëherë në gjuhët, që kanë ushtruar një ndikim të tillë, ajo duhet të jetë përfutur edhe më herët (shih edhe & 20).

16. Rimarrja e kundrinave është përfutur edhe në greqishte. Sipas Thumbit (: 1910,81), kundrinat në atë gjuhë rimerren kur folësi synon t'i vërë në dukje ato posaçërisht; përndryshe, përdoret vetëm forma e patheksuar e përemrave vetorë. Autori nuk jep

²⁸ P.sh.: *Kogo go vidovte? “Kë patë?” Komu mu go dadoa? “Kujt ia dhanë?” Mu-go dadov pismoto nemu, a ne nejze. “Ja dhashë letrën atij, dhe jo asaj”.*

²⁹ Shih Koneski: 1967/2,262: *Dva orli da gi poranish nekoj mesec.* (M. Cepenkov).

³⁰ Shih Lopashov: 1978,28 (me literaturë).

³¹ Shih Lopashov: 1978,30 v.

³² Shih Lopashov: 1978,32, ku pohohet: “... format e plota të përemrave vetorë, që nuk bartin mbi vete theksin logjik, nuk dyfishohen gjithnjë”. Dhe këtu ai jep edhe disa shembuj me kundrina të tilla pa rimarrje.

³³ Një mendim të ngjashëm ka shprehur edhe J. Ruseku në “Bëlgarski ezik” XIII (1963), nr. II, f. 142. Edhe sipas K. Mirçevit, “Bëlgarski ezik” XVI (1966), nr. IV, f. 284, fillimi i procesit të dukurisë në shqyrtim vihet re qysh në bullgarishten e vjetër.

sqarime të tjera, por nga shembujt³⁴, që jep, del e qartë se edhe në greqishte rimarrja e kundrinave është e kushtëzuar nga përdorimi si *remē*, përkatësisht si *temē* e kumtimit. Një trajtim më të gjerë i bën kësaj dukurie Lopashovi (: 1978, 44-50). Ky autor thotë, ndër të tjera, se “kundrina dyfishohet zakonisht vetëm në ato raste, kur ajo shënjon një send, d.m.th. kur ky përfaqësohet nëpërmjet një emri me një shqese, një forme të plotë të përemrit vetor, një përemri dëftor, lidhor dhe përcaktues”. Ai pohon gjithashtu (f. 48 v.) se në atë gjuhë kundrinat mund të shprehen edhe nëpërmjet një emri të pashquar, sidomos kur ky përdoret *para* foljes kallëzues³⁵. Edhe nga shembujt, që jep në këtë vepër (f. 45-50), del e qartë se edhe në greqishte rimarrja e kundrinave përftohet në ato raste, kur ato përfaqësojnë *remën* (dy vetat e para), përkatësisht *temën* e kumtimit (veta e tretë etj.).

17. Për sa i takon vjetërsisë së kësaj dukurie sintaksore në greqishte, Ilievski (: 1973,216) pohon³⁶: “... shembuj të rrallë me kundrinë të dyfishuar dalin edhe në greqishte qysh në epokën helenistike, por dyfishimi atje nuk është bërë sistem. Kjo veçori nuk ndeshet as në të gjitha dialektet e sotme greke, por vetëm në dialektet veriore, ku kontaktet me popullsinë romane, shqiptare dhe sllave kanë qenë më të ngushta”.

Në këto rrethana, dukuria e rimarrjes së kundrinave në greqishte nuk del fort e vjetër. Në këtë përfundim mund të arrihet, edhe po të merret parasysh fakti që në Thesaurus-in e Damaskinit (shekulli XVI), të përkthyer edhe në maqedonishte, në origjinalin greqisht rimarrja e kundrinave ndeshet vetëm në një të tretën e rasteve në krahasim me përkthimin³⁷. Çështja e shtrirjes gjeografike të kësaj dukurie në greqishte³⁸ është vendimtare jo vetëm për vjetërsinë e saj, por edhe për sqarimin e lidhjes së saj të mundshme me dukurinë e ngjashme të gjuhëve fqinje. Prandaj kjo çështje duhet hulumtuar dhe saktësuar më tej. Në rast se konstatimi i mësipërm është i saktë, atëherë mund të arrihet në përfundimin që rimarrja e kundrinave në gjuhët e tjera ballkanike nuk duhet të jetë përhapur nën ndikimin e greqishtes. Përkundrazi, një ndikim i gjuhëve ballkanike fqinje mbi greqishten në këtë rast s'duhet përjashtuar.

18. Duke qenë se burimi sllav dhe burimi grek i kësaj dukurie sintaksore ballkanike përjashtohen (shih && 15,17), atëherë mbetet të shqyrtohen mendimet e tjera kryesore, që janë shprehur për këtë çështje, e cila, siç u vu në dukje edhe në & 1, ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e një vargu gjuhëtarësh.

Mikloshiçi, i pari gjuhëtar, që e ka përmendur këtë dukuri sintaksore ballkanike, në studimin e tij të vitit 1861, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, e ka përfshirë atë midis një numri ballkanizmesh të tjerë (shih I/2). Për shumicën e këtyre ballkanizmave, ku përfshinte edhe dukurinë në shqyrtim, ai shpreh supozimin se e kanë burimin tek

³⁴ *Poión er@t@ses!* “Kë pyete?”; *séna* “ty”; *me rotç* “ai më pyet”; *sou lég-* “të them”; *to ksér-* “e di”; por: *eména me kséreis* “mua ti më njeh”; *eséna p-s se fainetai!* “Si të duket ty?”; *autoùs theél-* na (*tous*) idh- “unë dua t'i shoh (*ata*)” etj.

³⁵ P.sh.: *eikosi khronia* pro@goúmena ta pérase s tis korfés “dhjetë vjet të shkuara i kaloi në male...

³⁶ Në këtë rast ai citon këto vepra; E. Blass - A. Debrunner, *A greek Grammar of the New Testament and other early Christian Literature*, translated by R.W. Funk, Cambridge 1961, f. 32; G. Ljungvik, *Beiträge zur Syntax der spätgriech. Volkssprache*, Uppsala 1932, f. 6-8; A. Debrunner, *Geschichte der griech. Sprache* II, Sammlung Göschen, 114, Berlin 1954, f. 96.

³⁷ Shih Ilievski: 1973,214.

³⁸ Në veprën e cituar të Thumbit (: 1910,86) nuk thuhet asgjë për këtë çështje e po kështu edhe në veprën e Moser-Philtsou (: 1964,46 v.). Për këtë nuk thuhet asgjë as tek Mirambel (: 1959).

elementi i lashtë autokton. Edhe Leskien-i mendonte se kjo dukuri në gjuhët e Ballkanit ka burim autokton³⁹.

19. Supozimi i Mikloshiçit për burimin e shumicës së ballkanizmave tek elementi i lashtë autokton mbetet një hipotezë e paargumentueshme. Për rastin konkret mund të supozohet vetëm kjo që në gjuhët, që fliteshin në kohë të lashta në Ballkan, të kenë ekzistuar parakushtet për zhvillimin e mëpastajmë të dukurisë së rimarrjes së kundrinave. Është fjala këtu për përsëritjen si një mjet stilistik-sintaksor. Por një mjet i tillë, në një masë më të madhe a më të vogël, duhet të ketë ekzistuar edhe në gjuhë të tjera, sidomos në stilin bisedor. Por, edhe sikur të pranohej me rezervë supozimi i Mikloshiçit, prapë do të mbetej për t'u sqaruar se në cilën nga gjuhët e Ballkanit kjo dukuri është shfaqur më parë dhe nëse kjo gjuhë ka ushtruar ndonjë ndikim në përhapjen e saj edhe në gjuhët e tjera ballkanike. Me fjalë të tjera, në këtë rast do të dilte në plan të parë çështja e vjetërsisë relativisht më të madhe të kësaj dukurie në këtë apo atë gjuhë të Ballkanit.

20. Për supozimin e Mikloshiçit dhe të Leskien-it (shih & 18) edhe Ilievski (: 1962-1963,82 v.), megjithëse nuk e quan pa baza, thekson se nuk mund të pohohet asgjë me siguri për një ndikim të tillë të substratit trak dhe ilir në shfaqjen e kësaj dukurie, sepse nga këto dy gjuhë nuk është ruajtur ndonjë tekst i shkruar. Më tej, pasi vë në dukje se gjuha shqipe nuk ka dokumente të shkruara më të vjetra se shekulli XV, Ilievski pohon se “fakti që në gjuhën shqipe ky ndërtim përdoret në të njëjtën mënyrë si në vllahishte, nuk do të thotë patjetër që kjo dukuri u shfaq së pari në shqipe, sepse kjo është një gjuhë gjysëm e romanizuar” (sic!). “Arsyeja” e parashtruar nga Ilievski në këtë rast është e paqenë. Mendimi i shprehur nga ndonjë gjuhëtar i shekullit të kaluar mbi shqipen si gjuhë gjysëm të romanizuar⁴⁰, është hedhur poshtë prej kohësh.

Pasi argumenton që dukuria e rimarrjes së kundrinave në maqedonishte dhe në greqishte është përftuar nën ndikimin e huaj (Ilievski: 1962-1963,82,83), ai (*po aty*, f. 83,85) mbron tezën që kjo dukuri në gjuhët ballkanike, pas gjithë gjasash, e ka burimin tek latinishtja vulgare. Ai vë në dukje (f. 83) se në disa fragmente shkrimore nga latinishtja vulgare ballkanike hasen ndërtime me kundrina të përsëritura nëpërmjet një përemri vetor të theksuar.

Ndikimin e latinishtes vulgare ky autor e ka pohuar edhe më pas (:1973,219-220), megjithëse në këtë rast ka pranuar që baza për shfaqjen e rimarrjes së kundrinave ka ekzistuar patjetër në strukturën e vetë gjuhëve ballkanike.

21. Mundësia e ndikimit latin në këtë rast nuk duhet përjashtuar patjetër, po të kemi parasysh sundimin e gjatë romak në Ballkan (shih II/27). Aq më shumë mund të supozohet një ndikim i tillë, kur dihet se rimarrja e kundrinave është përftuar edhe në disa gjuhë romane perëndimore. Është fjala për italishten⁴¹, spanjishten⁴²,

³⁹ Shih Ilievski: 1962-63,82 v.

⁴⁰ Një mendim të tillë e ka shprehur, ndër të tjerë, edhe Meyer-i: 1888,805.

⁴¹ Shih për këtë Rohlf: 1949, II, 202 v., ku jepen shembuj të rimarrjes së kundrinave të vendosura *para* foljes kallëzues. Pasi vë në dukje se rimarrja e kundrinave të vendosura *pas* foljes ndeshet më rrallë, autori shton: “Në dialektet e Italisë jugore kjo dukuri është bërë si një lloj rregulle, në qoftë se emri ndjekës është i pajisur me nyjën shquese ose i prirë nga një përemër dëftor...”.

⁴² Në spanjishte kundrina e shprehur nëpërmjet një emri ose një përemri vetor me parafjalë rimerret me anë të një forme të patheksuar të përemrave vetorë kryesisht kur është vendosur *para* foljes kallëzues. Kundrina e shprehur nga një përemër vetor dhe nga përemri *todo* “gjithë” rimerret nëpërmjet një forme të patheksuar përemërore, edhe kur është e vendosur *pas* foljes.

frengjishten⁴³ etj. Por me përjashtim sidomos të spanjishtes dhe në një farë mase edhe të italishtes (shih shënimet 42,41), kjo dukuri sintaksore në gjuhët e tjera romane nuk ka pasur ndonjë zhvillim të dukshëm. Megjithatë, ndikimi latin mbi gjuhët ballkanike në këtë rast nuk do të përjashtohet, në rast se dukuria në shqyrtim në gjuhët romane perëndimore do të ishte aq e vjetër, sa të ngjitej deri në kohën, kur mund të bëhet fjalë për latinishte vulgare, çka duket shumë e vështirë, për të mos thënë e pamundur. E si një dëshmi e tërthortë për këtë mund të shërbejë jo vetëm zhvillimi i pabarabartë i kësaj dukurie në gjuhët romane perëndimore, por edhe shfaqja dhe zhvillimi relativisht i vonë i saj në rumanishte (shih & 10);

22. Lindja dhe zhvillimi i një dukurie të tillë në gjuhët ballkanike nuk mund të shpjegohet si diçka që ka ndodhur rastësisht. Shfaqja e kësaj dukurie këtu duhet të jetë kushtëzuar nga një a më shumë faktorë gjuhësorë. E një gjë e tillë duhet menduar, edhe sikur të pranohej pa rezervë që zanafilla e kësaj dukurie në gjuhët ballkanike i detyrohet ndikimit latin. Dhe, në të vërtetë, nuk ka si të mendohet që një gjuhë të ndikojë mbi një tjetër në shfaqjen e një dukurie, në rast se gjuha e ndikuar nuk e ka ndier dhe nuk e ndien nevojën për një dukuri të tillë. Prandaj, edhe po të pranojmë mendimin që dukuria në shqyrtim në gjuhët ballkanike është përfutur si një zhvillim i brendshëm i këtyre gjuhëve, edhe po të pranojmë supozimin që ajo të jetë shfaqur “nën ndikimin e latinishtes vulgare ballkanike”, mbeten gjithnjë për t’u sqaruar se cilët kanë qenë faktorët e brendshëm gjuhësorë, që e kanë mundësuar lindjen dhe zhvillimin e saj në gjuhët ballkanike në përgjithësi, ose në këtë apo atë gjuhë ballkanike në veçanti. Prandaj kjo çështje ka tërhequr me të drejtë vëmendjen e mjaft studiuesve, sidomos kohët e fundit. Këtu nuk po ndalemi në paraqitjen e të gjitha mendimeve të shprehura për këtë dukuri në gjuhë të veçanta. Këtu do të përmendim vetëm disa prej tyre, dhe pikërisht mendimin që e shpjegon rimarrjen e kundrinave të shprehura nëpërmjet emrash si njëfarë “mbipërcaktimi” të kundrinës, mendimin që e shpjegon këtë dukuri si një mjet, që ka shërbyer për të zhdukur homoniminë midis formave të kundrinave dhe formave të disa gjymtyrëve të tjera të fjalisë, si edhe atë që sheh tek kjo dukuri një nga pasojat e gjymtyrimit aktual të fjalisë.

Shpjegimin e parë e gjejmë tek Boissin (: 1950) për shqipen dhe te gjuhëtarë të ndryshëm për rumanishten. Shpjegimin e tretë, me paraqitje të ndryshme, e gjejmë tek një varg gjuhëtarësh, nga të cilët mund të përmenden Demiraj (: 1975), Buchholz (: 1977), Barry (: 1975) për shqipen dhe tek disa gjuhëtarë të tjerë për rumanishten, bullgarishten dhe maqedonishten. Kurse shpjegimin e dytë e gjejmë gjithashtu tek një numër jo i vogël gjuhëtarësh sidomos për bullgarishten e maqedonishten e ndonjëherë edhe për rumanishten e për shqipen. Në paragrafët ndjekës po i shqyrtojmë shkurt këto shpjegime, duke u ndalur kryesisht tek disa gjuhëtarë.

23. Boissin (: 1950,80) midis kundërvënieve thjesht formale e shquar ~ e pashquar në gjuhën shqipe përmend edhe: “VI. Një kundërvënie me anë “mbipërcaktimi”...: a) Pas dëftorit; b) pas “një”; c) *Kam dardhë* dhe *i kam dardhët*, nga njëra anë, dhe *mbreti formon kabinetin e ri* dhe *mbreti e formon kabinetin e ri*, nga ana tjetër.

Nga sa kuptohet prej shembujve, ky gjuhëtar tek ndërtimet e tipit *i kam dardhët* dhe *mbreti e formon kabinetin e ri* shihte një shfaqje të “mbipërcaktimit”, por ai nuk e ka shtjelluar më tej mendimin e tij.

⁴³ Në frengjishte, siç na dëshmon Grevisse (: 1980,539), kjo dukuri është e kufizuar. Për frengjishten e vjetër shih Meyer-Lübke (: 1900,III,441); shih edhe Asenova (: 1980/2).

24. Një shpjegim të ngjashëm për ndërtimet e këtij tipi në rumanishte ka dhënë, ndër të tjerë, Budagovi (: 1968,64-96). Sipas këtij gjuhëtari, përsëritja e kundrinës në rumanishte ka lindur nga nevoja për të rishprehur “me mjete të tjera sintaksore” “dëftuesinë” e një emri të shquar në funksion kundrinor, duke qenë se, sipas tij, nyjës së prapangjitur në atë gjuhë i është dobësuar shumë aftësia “dëftuese” në krahasim me nyjën e paravendosur të gjuhëve romane perëndimore. Këtë “rimarrje përemërore” ai (f. 83) e quan “nyjë *sui generis* të shkallës së dytë”, që, ndryshe nga nyja e mirëfilltë, përdoret vetëm në ndërtime të caktuara me emra në funksion kundrinor, të cilët shprehin idenë “e sasisë së caktuar”. Autori (f. 91 v.) e lidh këtë dukuri sintaksore të rumanishtes me një prirje relativisht të përhapur të asaj gjuhe për ta përcaktuar emrin dyfish në rrethana të caktuara sintaksore⁴⁴.

Lidhur me këtë shpjegim të Budagovit mund të bëhen këto vërejtje të përgjithshme: 1) Rimarrja e kundrinave është përfutur edhe në gjuhë të pajisura me nyja të paravendosura, si gjuhët romane perëndimore dhe greqishtja e re (shih && 21,16). 2) Në rumanishte jo çdo emër i shquar në funksion kundrinor rimerret nëpërmjet formave të patheksuara përemërore; për më tepër në atë gjuhë në disa raste rimerret edhe një emër i pashquar gjithnjë në funksion kundrinor (shih edhe shënim. 15.). 3) Edhe shpjegimi i këtij gjuhëtari që “rimarrja përemërore” në rumanishte do lidhur me nevojën për ta dalluar rasën e kundrinës (kallëzoren) nga rasa e kryefjalës (emërorja), nuk gjen mbështetje në vetë faktet gjuhësore të asaj gjuhe. Një dallim i tillë ishte edhe më i nevojshëm tek emrat e sendeve sesa tek emrat e frymorëve, të cilët në rasën kallëzore marrin pjesëzën *pe*. Por tek këta të fundit rimarrja e kundrinës së drejtë ndeshet më shumë. Veç kësaj, shpjegimi i Budagovit nuk merr parasysh edhe rimarrjen e kundrinës së zhdrejtë, ku nuk kishte nevojë për një dallim të tillë rasor (shih edhe && 11-12) 4). Shpjegimi i Budagovit lë jashtë vështrimit rastet e rimarrjes së kundrinave të shprehura nëpërmjet përemrave vetorë (shih për këtë & 12).

25. Siç u vu në dukje në & 22, është shprehur edhe mendimi që rimarrja e kundrinave në gjuhët ballkanike në përgjithësi apo në disa prej tyre në veçanti është shkaktuar nga nevoja për të mënjeluar homoniminë midis formave të kundrinave dhe atyre të disa gjymtyrëve të tjera të fjalisë. Këtë mendim, që në një formë a në një tjetër e gjejmë tek gjuhëtarë të ndryshëm⁴⁵, e ka rimarrë dhe përgjithësuar kohët e fundit Lopashovi (:1978). Sipas këtij gjuhëtari (f. 81 etj.), në këtë dukuri “një rol themelor ka luajtur homonimia e kundrinës së drejtë me kryefjalën dhe homonimia e kundrinës së zhdrejtë me përcaktorin pronësor”. Autori përpiket ta argumentojë mendimin e tij me një varg shembujsh nga gjuha shqipe, maqedonishtja, bullgarishtja, greqishtja e re dhe rumanishtja (shih vep. cit. 81-182).

Edhe kundër këtij shpjegimi mund të parashtrohen një varg vërejtjesh kritike, nga të cilat po përmendim:

1) Shpjegimi në shqyrtim nisat nga parakushti historikisht i paargumentuar që rimarrja e kundrinave në të gjitha gjuhët ballkanike është shkaktuar nga nevoja për të mënjeluar homoniminë midis rasave kallëzore dhe emërore si edhe midis rasave dhanore dhe gjinore. Por në këtë rast nuk është pasur parasysh fakti se kemi të bëjmë, nga njëra anë, me gjuhë që e kanë humbur relativisht herët lakimin emëror, siç janë bullgarishtja dhe maqedonishtja, dhe, nga ana tjetër, me gjuhë që në përgjithësi e kanë ruajtur atë,

⁴⁴ Në mbështetje të mendimit të tij Budagovi përmend paranyjëzimin e gjinore dhe të mbiemrave në kushte të caktuara sintaksore, dhe të rreshtorëve.

⁴⁵ Shih p.sh. tek Ilievski: 1962-63, 80.

natyrisht me disa risi të rëndësishme, siç janë shqipja, greqishtja e re dhe rumanishtja. Për më tepër, homonimia midis rasave të lartpërmendura mund të bëhet edhe me mjete të tjera gjuhësore, si p.sh. nëpërmjet parafjalëve etj.

2) Në bazë të shpjegimit të Lopashovit, duhej pranuar që rimarrja e kundrinave të ishte përfutur në krye të herës në gjuhë të tilla si bullgarishte-maqedonishtja, që e kanë humbur lakimin relativisht herët, por në të vërtetë nuk ka ndodhur kështu (shih edhe & 15).

3) Shpjegimi në shqyrtim gjithashtu nuk merr parasysh faktin që dukuria e rimarrjes së kundrinave është përfutur më herët në ato raste, kur ato shpreheshin nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para, ku format rasore janë ruajtur në përgjithësi më mirë (shih edhe & 8).

4) Në gjuhën shqipe dhe në rumanishte rimarrja e kundrinës së zhdrejtë është përgjithësuar më shumë, megjithëse në këto dy gjuhë, sidomos në shipe, rasa gjinore është dalluar prej kohësh nga dhanorja nëpërmjet paranyjzimit të saj (shih V/5,10). Në gjuhën shqipe edhe homonimia e përfutur midis rasave dhanore dhe rrjedhore ka ardhur duke u mënjanuar gjithnjë e më shumë nëpërmjet përdorimit të rrjedhores me parafjalë të ndryshme⁴⁶.

5) Edhe rimarrja e kundrinës së drejtë nuk mund të shkaktohet nga homonimia midis rasave kallëzore dhe emërore, të paktën në shqipe dhe në greqishte, ku kallëzorja me emëroren jo gjithnjë dalin me forma të njëjta. Për më tepër, në gjuhën shqipe dukuria në shqyrtim duhej të ishte vërtetuar më fort në rastet kur kundrina e drejtë shprehet me anë të një kallëzoreje të pashquar, çka në të vërtetë nuk ndodh (shih shën. 15). Gjithashtu, do pasur parasysh se homonimia midis kallëzores dhe emërores mund të mënjanohet edhe me mjete të tjera gjuhësore, siç ka ndodhur në disa gjuhë, si p.sh. në rumanishte, ku kundrina e drejtë merr përpara pjesëzën *pe*, kur emri përkatës është një emër frymori (shih edhe & 12). Ajo mund të mënjanohet edhe nëpërmjet ngulitjes së rendit të gjymtyrëve, etj.⁴⁷

26. Siç u vu në dukje në & 22, dukuria e rimarrjes së kundrinës (së drejtë) në këtë apo atë gjuhë të Ballkanit është shpjeguar edhe me anë të *gjymtyrimit aktual të fjalisë*. Një shpjegim të tillë e gjejmë, ndër të tjerë, tek Demiraj (: 1975, Kreu IV), Barry (: 1975), Buchholz (: 1977, 93 v., 218) etj.⁴⁸

Përpjekjet për ta shpjeguar rimarrjen, përkatësisht anticipimin e kundrinave të shprehura me anë emrash ose togfjalëshash emërorë nëpërmjet teorisë së gjymtyrimit aktual të fjalisë shënojnë një hap përpara për sqarimin e dukurisë në shqyrtim. Por kjo teori në vetvete është e pamjaftueshme për ta shpjeguar dukurinë në shqyrtim në tërësinë e saj. E këtë na e dëshmon, ndër të tjera, fakti që një dukuri e tillë nuk është përfutur në të gjitha gjuhët i.e., madje as në gjuhë të tilla i.e., që gjatë evolucionit të tyre historik kanë krijuar edhe forma të reduktuara (të patheksuara) përemrash vetorë, siç janë serbokroatishtja, çekishtja, polonishtja etj. Edhe në gjuhët romane perëndimore kjo dukuri ka pasur një zhvillim të pabarabartë (shih & 21).

Veç kësaj, teoria e gjymtyrimit aktual të fjalisë, e marrë në vetvete, nuk arrin ta sqarojë përse në gjuhët ballkanike e pjesërisht edhe në gjuhët romane perëndimore rimarrja, përkatësisht anticipimi i kundrinave të shprehura me anë emrash, togfjalëshash emërorë

⁴⁶ Shih për këtë Demiraj: 1986, 258, v., 637 v.

⁴⁷ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 612 v.

⁴⁸ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 615 v.

ose përemrash të tjerë është përftuar atëherë kur ato përfaqësonin *gjënë e njohur* të kumtimit, ndërsa në rastin e përemrave vetorë të dy vetave të para dukuria në shqyrtim është përftuar atëherë kur kundrinat përfaqësonin *gjënë e re* të kumtimit. Dy shfaqje të ndryshme të së njëjtës dukuri vështirë se mund të shpjegohen me anë të gjymtyrimit aktual të fjalisë.

27. Rimarrja, përkatësisht anticipimi i kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë në gjuhët ballkanike, në thelb, s'është gjë tjetër veçse një përdorim ridondant i mjeteve leksiko-gramatikore për qëllime të caktuara kumtimore.

Kundërvënies morfo-sintaksore *kundrinë e dyfishuar* ~ *kundrinë e padyfishuar*, në thelb, i përgjigjet edhe një kundërvënie me karakter kumtimor. Këto dy kundërvënie s'janë gjë tjetër veçse dy anë të ndryshme të një dukurie të vetme, në vështirimin që secila nga të dy gjymtyrët e njërës kundërvënie nuk mund të mendohet e shkëputur nga gjymtyra gjegjëse e kundërvënies tjetër⁴⁹.

Megjithëse kundërvënies *kundrinë e dyfishuar* ~ *kundrinë e padyfishuar* nuk i përgjigjet në të gjitha rastet e njëjta kundërvënie kumtimore⁵⁰, prapë baza e kundërvënies morfo-sintaksore, në thelb, është e njëjtë - të shprehurit e së njëjtës kundrinë dy herësh, përkatësisht një herë. E pikërisht kjo është edhe një nga çështjet kryesore të problemit në shqyrtim, që mbetet për t'u zgjidhur. Dhe, në të vërtetë, duket si e papritur që një gjuhë të ketë përdorur të njëjtin tip kundërvënies morfo-sintaksore për të shprehur dy tipa të ndryshëm kundërvënies kumtimore. Por fakti që kjo “e papritur” ka ndodhur, të bën të mendosh se këtu nuk kemi të bëjmë me dy shfaqje të kundërta, që përjashtojnë njëra-tjetrën. Prandaj, le t'i shqyrtojmë një nga një.

28. Siç doli edhe nga sa u shtjellua në paragrafët e mëparshëm, dyfishimi i kundrinave të shprehura nëpërmjet emrash, togfjalëshash emërorë dhe përemrash (me përjashtim të vetorëve të dy vetave të para), në zanafillë, duhet të jetë shfaqur në ato raste, kur kundrina (e drejtë apo e zhdrejtë) përfaqësonte gjënë e njohur të kumtimit. Në këto raste ajo duhet të ketë qenë jo vetëm kuptimisht por edhe formalisht e caktuar nëpërmjet nyjës shquese, apo nëpërmjet një përcaktori individualizues, kryesisht dëftor ose pronor (shih && 4,14). Pra, dyfishimi i kundrinës në raste të tilla është përdorur si një mjet sintaksor-stilistik ridondant për ta dalluar atë nga rastet e tjera, kur ajo përfaqësonte gjënë e re të kumtimit, ose kur ajo ishte plotësisht apo pjesërisht e panjohur për bashkëbiseduesin. Që këtë mund të nxirret përfundimi se këtu kemi të bëjmë me një shfaqje të një prirjeje pak a shumë të përgjithshme të gjuhëve ballkanike për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor nëpërmjet përdorimit ridondant të mjeteve leksiko-gramatikore ose thjesht gramatikore. Në këtë rast kjo është realizuar me anë të një përcaktimi dy herësh të gjësë së njohur, njëherë nëpërmjet nyjës shquese ose përcaktorit individualizues dhe njëherë tjetër nëpërmjet formës përemërore të patheksuar.

⁴⁹ Këtu është fjala, në radhë të parë, për ato raste, kur kundrinat shprehen nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para, si edhe për kundrinën e drejtë, kur ajo shprehet nëpërmjet një përemri tjetër, një emri ose një togfjalëshi emëror. Disi ndryshe qëndron puna me kundrinën e zhdrejtë në shqipe dhe maqedonishte, ku ajo është bërë një dukuri e përgjithësuar, edhe kur shprehet nëpërmjet një përemri tjetër, një emri a një togfjalëshi emëror (shih && 4,14). Në këtë rast dallimi kumtimor bëhet vetëm nëpërmjet theksimit më të spikatur të kundrinës së zhdrejtë, kur kjo përfaqëson gjënë e re të kumtimit të fjalisë.

⁵⁰ Të kihet parasysh se dyfishimi i kundrinave të shprehura nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para bëhet atëherë kur theksi logjik i fjalisë bie mbi kundrinën. Kurse në rastet e tjera, dyfishimi i kundrinës bëhet atëherë kur ajo nuk mbart theksin logjik të fjalisë.

Të kihet parasysh se prirja për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor në gjuhët ballkanike nuk del e kufizuar vetëm në dukurinë në shqyrtim (shih edhe shënimin 14). 29. Edhe dyfishimi i kundrinave të shprehura nëpërmjet përemrave vetorë të dy vetave të para është pa dyshim një përdorim ridondant dhe, si i tillë, duhet konsideruar si një shfaqje e prirjes për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor, për të cilën u bë fjalë në paragrafin e mëparshëm. Por në këtë rast, siç u vu në dukje në & 6, dyfishimi i kundrinës është bërë për arsye emfaze, d.m.th. për një arsye të ndryshme nga ajo e dyfishimit të kundrinës së shprehur nëpërmjet një emri, një togfjalëshi emëror ose një përemri tjetër. Dhe as që mund të ndodhte ndryshe. Në rastet, kur kundrina shprehet nëpërmjet një përemri vetor të vetës së parë apo të dytë (njëjës ose shumës), pavarësisht nëse përfaqëson gjënë e njohur apo gjënë e re të kumtimit, ajo nga situata e ligjërimit del kurdoherë e njohur dhe e përcaktuar për bashkëbiseduesin. Madje, mund të pohohet se, kur shprehet vetëm nëpërmjet formës së patheksuar përemërore, atëherë ajo paraqitet nga folësi si më e njohur dhe më e kapshme për bashkëbiseduesin. Prandaj folësi në këtë rast përdor vetëm formën e patheksuar të përemrit vetor të vetës së parë apo të dytë (njëjës ose shumës). Përndryshe, ai përdor rregullisht formën e theksuar gjegjëse, nëpërmjet së cilës dëshiron t'i japë bashkëbiseduesit një informacion sa më të plotë dhe sa më të qartë lidhur me kundrinën. E ka qenë pikërisht kjo dëshirë e folësit që i ka dhënë shkas në këtë rast përforsimit të formës së theksuar përemërore nëpërmjet përdorimit ridondant të formës së patheksuar gjegjëse. Por natyrisht një dukuri e tillë nuk mund të shfaqej, në rast se në gjuhët, ku ajo është përfutur, nuk do të ishte zhvilluar prirja e lartpërmendur për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor nëpërmjet përdorimit ridondant të mjeteve leksiko-gramatikore ose thjesht gramatikore.

30. Ndryshe qëndron puna me përemrat vetorë të vetës së tretë (njëjës e shumës). Duke qenë se këta përdoren atëherë, kur duam të mos e përsërisim një emër të përmendur më parë (pra, vetëm me vlerë anaforike), ata në fjali, rregullisht, nuk mund të përfaqësojnë veçse gjënë e njohur të kumtimit. Prandaj, këta përemra, ndryshe nga ata të dy vetave të para, edhe në funksion kundrinor përdoren vetëm atëherë kur kundrina nuk përfaqëson gjënë e re të kumtimit. Përndryshe, përdoret detyrimisht një emër, një togfjalësh emëror ose një përemër tjetër. Si rrjedhim, format e plota të përemrave vetorë të vetës së tretë nuk mund të mbartin theksin logjik të fjalisë. Përdorimi i formave të plota (a të theksuara), përkatësisht i formave të patheksuara të përemrave vetorë të vetës së tretë, është i kushtëzuar nga situata e ligjërimit. Kur folësi e sheh të nevojshme t'i japë bashkëbiseduesit një informacion sa më të plotë e sa më të qartë lidhur me kundrinën e shprehur nga një përemër vetor i vetës së tretë, atëherë përdor formën e plotë të këtij përemri (sot rregullisht të përforsuar edhe me formën e patheksuar gjegjëse).

Përndryshe, ai përdor vetëm formën e patheksuar përkatëse. P.sh. Agimi është një njeri i sjellshëm. (*Atë*) e duan dhe e nderojnë të gjithë. (*Atij*) i dhanë edhe një dhuratë me rastin e

Duke u mbështetur në çka u vu në dukje këtu më sipër, mund të arrihet në përfundimin se dyfishimi i kundrinave të shprehura nëpërmjet përemrave vetorë të vetës së tretë është përfutur po në ato rrethana sintaksore-stilistike, në të cilat është përfutur kjo dukuri edhe në rastet, kur kundrinat shpreheshin nëpërmjet emrash, togfjalëshash emërorë ose përemrash të tjerë, me përjashtim të vetorëve të dy vetave të para (shih & 7). Por do pasur parasysh se ky përdorim tek përemrat vetorë të vetës së tretë është bërë një dukuri e përgjithësuar për arsyen e vënë në dukje pak më sipër se format e plota të këtyre përemrave përfaqësojnë kurdoherë gjënë e njohur të kumtimit. Në përgjithësimin e kësaj dukurie tek këta përemra mund të ketë ushtruar një farë ndikimi analogjik edhe

përgjithësimi relativisht i hershëm i së njëjtës dukuri tek përemrat vetorë të dy vetave të para. Sido që të jetë, edhe dyfishimi i përemrave vetorë të vetës së tretë në funksion kundrinor është një shfaqje e prirjes për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor.

31. Ka mjaft të ngjarë që edhe në gjuhët romane perëndimore, për të cilat u bë fjalë në & 21, rimarrja, përkatësisht anticipimi i kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë të jetë përfunduar në kushte sintaksore-stilistike të njëjta ose të ngjashme me ato të gjuhëve ballkanike. Natyrisht, kjo hipotezë mbetet për t'u hulumtuar e për t'u vërtetuar me të dhënat e vetë atyre gjuhëve. Por një gjë mund të thuhet me siguri që edhe në gjuhët romane perëndimore, ku është përfunduar dukuria në shqyrtim, kjo është patjetër një shfaqje e prirjes së atyre gjuhëve për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor nëpërmjet përdorimit ridondant të mjeteve leksiko-gramatikore ose thjesht gramatikore. Se sa e zhvilluar ka qenë kjo prirje në secilën nga gjuhët romane perëndimore, edhe kjo mbetet për t'u hulumtuar e për t'u saktësuar më tej.

KREU IX

MËNJANIMI I PASKAJORES

1. Siç u vu në dukje në I/2, një ndër tiparet e përbashkëta të gjuhëve ballkanike është edhe mënjanimi i shkallëshkallshëm i paskajores dhe zëvendësimi i saj kryesisht nëpërmjet mënyrës lidhore. Kjo është një dukuri sintaksore, që bie fort në sy; prandaj ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e shumë gjuhëtarëve, të cilët, në përgjithësi, janë përpjekur të vënë në dukje edhe faktorin e faktorët, që i kanë dhënë shkas këtij ballkanizmi. Por, para se të parashtrijmë mendimet kryesore të gjuhëtarëve të ndryshëm mbi këtë dukuri ballkanike (shih && 15-21), është e nevojshme të ndalemi shkurt në disa konsiderata të përgjithshme lidhur me kategorinë e paskajores në gjuhët i.e., si edhe mbi gjendjen e mënjanimi të saj në gjuhët e ndryshme ballkanike.

2. Siç dihet, paskajorja është një kategori foljore, që nuk është zhvilluar vetëm në familjen e gjuhëve i.e.¹, por edhe në familje të tjera gjuhësore, si p.sh. në gjuhët semite etj. Pavarësisht nga rruga e krijimit të saj në gjuhë familjesh të ndryshme, paskajorja na paraqitet si një kategori, që, në përgjithësi, është integruar në sistemin foljor dhe që, si rrjedhim, ka marrë tipare kuptimore dhe gramatikore (morfo-sintaksore) karakteristike për foljen. Natyrisht, është shumë e vështirë, në mos e pamundur, të vendosen kritere të përgjithshme më të hollësishme për përcaktimin e tipareve dalluese të përbashkëta për paskajoren në të gjitha gjuhët, ku është zhvilluar kjo kategori. Madje, edhe në gjuhët e një familjeje, siç është rasti i gjuhëve i.e., vihen re ndryshime të rëndësishme duke kaluar nga njëra gjuhë në tjetrën. Mjafton të sjellim ndër mend, sa për shembull, ndryshimet e dukshme midis kundërvënieve të formave të paskajores në greqishte të vjetër dhe në latinishte. Ndërsa në greqishte të vjetër foljet kalimtare të tipit *ly-* “shkrij,” etj. kishin zhvilluar deri në 11 forma paskajoresh me kundërvëniet veprorë ~

¹ Por në gjuhët kelte, me sa duket, një paskajore e mirëfilltë nuk është zhvilluar. Sipas Pedersenit (: 1913,411), “në irlandishten e vjetër përdoren si paskajore emra foljorë formash shumë të ndryshme; ata janë të lakueshëm dhe ndërtohen si emra (me kundrinë në gjinore). Kjo gjendje në thelb është për t'u vështruar si e mbarë keltishtë dhe në përgjithësi është ruajtur deri në ditët e sotme. Është e vërtetë se morfologjia në periudhat më të reja gjuhësore thjeshtohet nëpërmjet përhapjes së disa tipave paskajoreje dhe në britanishte veçoritë sintaksore të paskajores pjesërisht zhduken nëpërmjet humbjes së eptimit rasor të emrit; por, megjithatë, tiparet e sistemit të vjetër mbeten të pazhdukura edhe në fazat më të reja gjuhësore”. Ai shton se ka raste që “paskajorja” mund të jetë etimologjikisht krejt e ndryshme nga folja e shtjelluar.

joveprore², në latinishte foljet kalimtare kishin zhvilluar deri në 6 forma paskajoresh me kundërvëniet përkatëse veprorë ~ joveprore³.

3. Megjithatë, paskajorja në gjuhët i.e. ka zhvilluar disa tipare qenësore, që e dallojnë atë nga format e tjera foljore, të shtjelluara e të pashtjelluara. Ajo emërton një veprim si proces, ka kategoritë gramatikore të foljes përkatëse dhe përdoret në një varg funksionesh sintaksore, ndër të cilat përfshihen patjetër edhe funksionet kryefjalor, kallëzuesor dhe kundrinor. Paskajorja, pavarësisht nga zanafilla e saj emërore (shih shënimin 8), si formë përfaqësuese e foljes nuk ka kategori gramatikore dhe lidhje sintaksore karakteristike për emrin⁴. Kategoritë e saj gramatikore janë të kushtëzuara nga ato të foljes përkatëse⁵.

Për sa u takon lidhjeve sintaksore, paskajorja, si formë përfaqësuese e foljes, mund të marrë të gjitha gjymtyrët plotësuese karakteristike për format e shtjelluara foljore; madje, ajo mund të marrë edhe një kryefjalë të ndryshme nga ajo e foljes drejtuese⁶. Në gjuhët, që kanë zhvilluar kundërvënien forma të theksuara ~ forma të patheksuara të përemrave vetorë (shih kreun VIII), rimarrja e kundrinave nëpërmjet formave të patheksuara të përemrave vetorë vërtetohet edhe me paskajoren.

4. Paskajorja si kategori foljore përfaqëson kulmin e abstraksionit gramatikor në sistemin foljor të një gjuhe. Prirja për krijimin e paskajores duhet të ketë një zanafillë të hershme në gjuhët i.e. Për këtë dëshmon, ndër të tjera, prania në një fazë të zhvilluar e kësaj kategorie foljore në gjuhët me dokumentim të hershëm, siç janë greqishtja e vjetër, latinishtja etj. Por fakti që formantet e paskajores, ndryshe nga ato të pjesores, ndryshojnë shumë nga një gjuhë në tjetrën, e mbulon me një hije dyshimi hipotezën që ajo të jetë zhvilluar qysh në një periudhë të hershme i.e., ashtu siç mendonte Hirti⁷. Më

2. Format veprorë: 1) Paskajorja e së tashmes: *lyein*; 2) e së ardhmes: *lysein*; 3) e aoristit: *l'sai*; 4) e perfektit: *lelykēnai*. Format mesore-pësore: 1) Paskajorja e së tashmes: *lyesthai*; 2) e së ardhmes: *lysesthai*; 3) e aoristit: *lysasthai*; 4) e perfektit: *lelysthai*. Format pësore: 1) Paskajorja e aoristit: *lyth'nai*; 2) e së ardhmes: *lyth'sesthai*; 3) e së ardhmes së përparme: *lelysesthai*.

3. P.sh.: 1) Paskajorja e së tashmes; *ornare* ~ *ornari*; 2) paskajorja e së kryerës: *ornavisse* ~ *ornatus* (-a,-um) *esse*; 3) paskajorja e së ardhmes: *ornaturus* (-a,-um) *esse* ~ *ornatum iri*. Të krahasohen me italishten: 1) Paskajore e së tashmes: *ornare* ~ *ornarsi* ~ *essere ornato*; 2) paskajore e së shkuarës: *avere ornato* ~ *essersi ornato* ~ *essere stato ornato*.

4. Por, kur emërzohet, ajo natyrisht merr kategoritë gramatikore dhe lidhjet sintaksore të emrit.

5. Kështu, p.sh. në gjuhët, që kanë zhvilluar kundërvënien diatezore (dypalëshe ose tripalëshe), një kundërvënie e tillë shfaqet në përgjithësi edhe tek paskajorja. Kjo vërejtje vlen edhe për kategorinë e aspektit në gjuhët që kanë zhvilluar kundërvënien me karakter aspektor. P.sh. të krahasohen në rusishte: *dat_b* ~ *davat_b* “jap”, *reshit_b* ~ *reshat_b* “vendos” etj. Në disa gjuhë është zhvilluar tek paskajorja edhe njëfarë kundërvënieje me karakter kohor. Në këtë rast kemi të bëjmë me një shtrirje analogjike të kundërvënies kohore nga format e shtjelluara të foljes. Veç kësaj, do pasur parasysht se kategoria gramatikore e kohës tek paskajorja, ashtu si tek format e pashtjelluara foljore në përgjithësi, nuk ka po atë gjallëri përdorimi si tek format e shtjelluara foljore dhe është e kushtëzuar nga koha e foljes drejtuese.

6. Natyrisht, kjo e fundit ndeshet më rrallë, sepse paskajorja në shumicën e rasteve përdoret për të emërtuar një veprim, të cilin e kryen po ai që kryen edhe veprimin e shprehur nga folja drejtuese. Rastet e përkundërta janë më të kufizuara. P.sh. në të folmet veriore të shqipës: *Me ardhë ti*, vij edhe *unë*. Të krahasohen edhe ndërtimet latine të tipit *Scio puerum librum legere*. “unë e di që fëmija lexon librin”.

7. Ky gjuhëtar (: 1934,186) pohon se paskajoret kanë qenë format foljore më të vjetra, “d.m.th. atje ku në përdorim forma foljore, në indogjermanishten më të lashtë përdorëshin abstraktë foljorë. Kjo gjendje

e mbështetur duket teza, sipas së cilës kjo kategori foljore *është zhvilluar* në periudhën postetnike të gjuhëve i.e., ashtu siç mendonte Brugmann-i⁸.

5. Me zgjerimin e shkallëshkallshëm të funksioneve sintaksore të paskajores, në disa gjuhë i.e. është ndier nevoja që ajo, për një saktësim të mëtejshëm, të shoqërohet me ndonjë parafjalë, e cila me kalimin e kohës në mjaft raste - ku më shumë e ku më pak - është bërë pjesë e pandashme e kësaj forme foljore. Sa për shembull mund të përmendet këtu paskajorja në anglishte⁹, në gjuhët romane¹⁰ etj.

Përdorimi i një a më shumë parafjalëve para paskajores nuk duhet marrë si një tregues i emëzimit të saj. Në të vërtetë këtu kemi të bëjmë me parafjalë të çsemantizuara, të shndërruara -ku më shumë e ku më pak- në pjesëza të pandashme nga paskajorja. E një dëshmi e qartë për këtë është përdorimi i paskajores me pjesëza të tilla parafjalore edhe në funksione, që e përjashtojnë përdorimin e parafjalës, si p.sh. në funksion kryefjalor, kundrinor etj. Por, nga ana tjetër, përdorimi i parafjalëve të tilla para paskajores dëshmon edhe për pamjaftueshmërinë e kësaj kategorie foljore për t'i shprehur me saktësi sa më të plotë ngjyrimet e ndryshme funksionale, me të cilat ajo ka ardhur duke u përdorur gjatë evolucionit historik të gjuhëve të ndryshme i.e. E një gjë e tillë, siç do të shtjellohet në & 22, duhet të ketë qenë edhe faktori kryesor për mënjanimin e plotë a të pjesëshëm të ndërtimeve me paskajore nëpërmjet ndërtimesh gramatikore më shprehëse në gjuhët e Ballkanit: në greqishte, bullgarishte-maqedonishte e pjesërisht edhe në rumanishte, në shqipe e në serbishte.

6. Mënjanimi i paskajores në greqishte është një dukuri e papritur, po të kemi parasysh se ajo ishte bërë prej kohësh të hershme një gjuhë kulture dhe si e tillë duhej të kishte zhvilluar prirjen për përdorimin gjithnjë e më të dendur të një kategorie foljore aq abstrakte si paskajorja (shih & 4). Për më tepër, në greqishte ishte përfutur edhe një sistem i zhvilluar kundërvëniesh, që bënte të mundur përdorimin e kësaj kategorie foljore me ngjyrimet të ndryshme të karakterit gramatikor. (shih shënimin 2).

Mirëpo në greqishte, ndryshe nga ç'ka ndodhur në gjuhët romane perëndimore (shih & 8), paskajorja ka ardhur duke u mënjanuar gjithnjë e më shumë nga përdorimi dhe duke u zëvendësuar kryesisht nëpërmjet ndërtimesh me format vetore të mënyrës lidhore, të prira nga lidhëza nënrenditëse *ina, na*¹¹. Një dukuri e tillë sintaksore në greqishte ka

është kapërcyer qysh shumë kohë përpara mbarimit të periudhës indogjermane. Por përdorimi i paskajores si formë foljore është futur në mënyra të ndryshme si një mbeturinë në kohët historike”.

8. Sipas këtij gjuhëtari (; 1913,890 v.), fillimi i procesit të krijimit të paskajores nga rasat e zhdrejta të emrave të veprimit duhet kërkuar “qysh në kohën e bashkësisë së hershme indogjermane. Por është e pamundur të përcaktohet më me saktësi se sa larg kishte shkuar atëherë procesi i shkëputjes nga kategoritë emërore dhe i integritimit në kategorinë foljore. Dhe me të vërtetë kjo është e pamundur, sepse në raste të ndryshme verbalizimi të plotë të emrave të veprimit, ku degë të ndryshme gjuhësore bashkëpërkojnë mjaft, këto grupe gjuhësore pa asnjë dyshim kanë përshkuar të njëjtën rrugë zhvillimi në mënyrë të pavarur dhe prandaj ka të ngjarë që edhe në raste të tjera bashkëpërkimi më të ngushtë, ku një përcaktim kronologjik nuk është i mundshëm, barazia nuk është përfutur në një lidhje historike të pandërmjetshme”.Për sqarime të mëtejshme shih Demiraj:1986,1008 v.

9. Është fjala për paskajoren e tipit *to do*, e cila përdoret pa pjesëzën *to* vetëm pas foljeve modale (p.sh. *I must go* etj.) dhe në ndërtime të tipit *I saw him go* “E pashë duke shkuar”; *I heard him sing* “E dëgjova duke kënduar” etj.

10. Edhe në gjuhët romane, ku më shumë e ku më pak, paskajorja përdoret e paraprirë nga ndonjë parafjalë.

11. Kjo lidhëz qëllimore në greqishten e vjetër përdorej kryesisht me foljen në mënyrën lidhore ose dëshirore.

nisur mjaft herët. Ajo paraqitet në një fazë “mjaft të përparuar” qysh në gjuhën e Ungjijve¹² dhe pas kësaj kohe merr një të përhapur gjithnjë e më të madh, duke u bërë një dukuri e përgjithësuar e asaj gjuhe aty nga shekulli XI i erës sonë¹³, Megjithatë, gjurmë të përdorimit të paskajores ndeshen ende aty-këtu edhe në greqishten e sotme¹⁴. 7. Siç u vu në dukje në & 5, mënjanimi i paskajores dhe zëvendësimi i saj nga ndërtime me forma vetore të foljes¹⁵, të prirë nga lidhëza *da* “që, që të”, është një dukuri e përhapur edhe në bullgarishte-maqedonishte e pjesërisht edhe në serbishten jugore. Pra, edhe në këtë rast kemi të bëjmë me një zhvillim të përkundërt me atë të gjuhëve të tjera sllave, ku përdorimi i paskajores jo vetëm që s’është dobësuar, por në ndonjë rast është shtrirë edhe në ndonjë funksion të pazakonshëm për këtë kategori foljore¹⁶.

Fillimi i dukurisë në shqyrtim në këto gjuhë sllave jugore mund të përcaktohet disi më mirë, po të kemi parasysh se ajo nuk ndeshet në shkrimet e Qirilit e Metodit (shekulli IX), të cilët kanë qenë nga anët e Selanikut. Gjithashtu dëshmohej se paskajorja ka qenë “një kategori ende plotësisht e gjallë” në bullgarishten e vjetër dhe në fazën e hershme të bullgarishtes së mesme. Me fjalë të tjera, mënjanimi i paskajores në atë gjuhë duhet të ketë nisur aty nga shekujt XI-XII të erës sonë¹⁷.

Për sa i përket serbokroatishtes, këtu mënjanimi i paskajores ndeshet kryesisht në ato të folme, që kanë qenë në kontakt me gjuhët ballkanike, ku është përfutur dukuria në shqyrtim, siç janë të folmet e Timok-Prizrenit dhe në Banat¹⁸. Mënjanimi i paskajores dhe zëvendësimi i saj nëpërmjet ndërtimesh me forma vetore të foljes, të prira nga lidhëza *da*, vihen re edhe në të folme të tjera të serbishtes, por jo në kroatishte¹⁹.

Sidoqoftë, në këtë rast kemi të bëjmë me një dukuri anësore të papërgjithësuar.

8. Mënjanimi i paskajores nëpërmjet zëvendësimit të saj me format vetore të mënyrës lidhore është vërtetuar edhe në rumanishte, e cila gjatë evolucionit të saj historik në truallin ballkanik në mjaft raste ka ndjekur një rrugë të ndryshme nga gjuhët romane perëndimore. Ndërsa në këto të fundit në ndonjë rast paskajorja ka pasur një gjallërim të mëtejshëm edhe në krahasim me latinishten²⁰, në rumanishte, në përgjithësi, përdorimi i saj ka ardhur duke u kufizuar gjithnjë e më shumë deri në mënjanimin e saj pothuaj të

¹² Është fjala për katër Ungjijtë e shkruar greqisht gjatë gjysmës së dytë të shekullit të parë të erës sonë (shih Sandfeld: 1930,177; Solta: 1980,213; Banfi: 1985,60, etj.).

¹³ Shih Banfi: 1985,63.

¹⁴ Këtu është fjala për formën e rrallë të së ardhmes së tipit *thél- gráfei (grápsei)*. Gjithashtu, paskajorja është ruajtur pjesërisht në të folmet greke të Italisë jugore si edhe në dialektin pontik (Azi e Vogël) (shih Sandfeld: 1930,173).

¹⁵ Në këtë rast është fjala për format vetore të mënyrës dëftore, sepse në gjuhët sllave në përgjithësi mënyra lidhore mungon.

¹⁶ Është fjala për përdorimin e paskajores të prirë nga lidhëza nënrenditëse kushtore *jesli* “në qoftë se”.

¹⁷ Shih Sandfeld: 1930,175 (shënimi 2); Rohlf: 1958,734; Mirçev: 1950,161.

¹⁸ Shih Schaller: 1975,156.

¹⁹ Shih Banfi: 1985,59.

²⁰ Është fjala për përdorimin e paskajores në gjuhët romane edhe në ato raste, kur në latinishte përdorej supini. P.sh. të krahasohen: venio *rogatum*, italisht vengo *a domandare*, frengjisht je viens *à demander* etj.

Por, nga ana tjetër, në gjuhët romane paskajorja përdoret vetëm kur kryefjala e saj është e njëjtë me atë të foljes drejtuese, kurse në latinishte ajo mund të përdorej edhe kur veprimi i saj kryhej nga një kryefjalë e ndryshme. P.sh.: Puto *fratrem dormire* “Mendoj që vëllai (po) fle”.

plotë në disa dialekte dhe të folme, nëpërmjet zëvendësimit të saj me forma vetore të lidhore²¹.

Në përgjithësi, mund të pohohet se mënjanimi i paskajores ka qenë më i madh në dialektet dhe të folmet rumune më jugore, sidomos në aromunishte, meglenishte²² dhe në dakorumanishten jugore. Kurse në istro-rumanishte paskajorja është ruajtur²³. Edhe në të folmet veriore dhe perëndimore të dakorumanishtes paskajorja nuk është mënjanuar fort nga përdorimi²⁴. Vlen të shënohet se në dakorumanishte paskajorja është ruajtur ende në disa tipa ndërtimesh, si p.sh. pas foljeve gjysmëndihmëse *a putea* “mund”, *a vrea* “dua”²⁵.

Mënjanimi i paskajores nëpërmjet zëvendësimit të saj me anë të formave vetore të mënyrës lidhore ka nisur qysh në periudhën paraletrare të rumanishtes, d.m.th. para shekullit XVI. Në tekstet e vjetra rumune kjo dukuri ndeshet, por nuk është e përgjithësuar. Sidoqoftë, zëvendësimi i paskajores me anë të mënyrës lidhore duhet të jetë përfutur, pasi kjo e fundit ishte pajisur me pjesëzën me origjinë lidhëzore *s£* (shih shënimin 21).

9. Ndërkaq në rumanishte, ashtu si në shqipe, (shih && 11,13), është përfutur edhe një dukuri e përkundërt. Është fjala për përdorimin e pjesores së shkuar pësore²⁶ të prirë nga parafjala *de, pentru* etj. me vlerën e një paskajoreje me funksione sintaksore të kufizuara²⁷. Kuptohet vetiu që ndërtimet e këtij tipi kanë bërë të mundur mënjanimin e pjesëshëm të përdorimit të formave të lidhore. P.sh. të krahasohen: Era *de sp£lat* “Ishte për t'u shplarë”. Ël chemase *pentru scuturat* “E kishte thirrur për ta shkundur”²⁸.

10. Për sa i takon gjuhës shqipe, këtu çështja e mënjanimit të paskajores paraqitet shumë më e ndërlikuar se në gjuhët e tjera ballkanike, që u shqyrtuan në && 6-9. Për gjuhën shqipe duhet përcaktuar më parë se për çfarë paskajoreje mund të bëhet fjalë në këtë rast - për një paskajore sintetike të ngjashme me ato të gjuhëve të tjera i.e. (shih && 2-3), apo për formën e pashtjelluar analitike të tipit *me ba*, që në periudhën e dokumentuar të kësaj gjuhe del kryesisht në dialektin verior të saj? Siç dihet, në studimet e derisotme

21. Mënjanimi i paskajores nga lidhorja në rumanishte është përfutur pas pajisjes së lidhore me pjesëzën *s£*, e cila e ka burimin tek lidhëza kushtore latine *si*. Përdorimi i kësaj fjalëze si pjesëz e lidhore ka nisur qysh në rumanishten “primitive”, d.m.th. midis shekujve VII-X (shih Iv£nescu: 1980,343,416).

22. Shih Sandfeld: 1930,174.

23. Shih Sandfeld: 1930,174; Solta: 1980,211; Schaller: 1975,156.

24. Shih Banfi: 1980,62.

25. P.sh. Nu *pot dormi*, krahas Nu *pot s£ dorm* “Nuk mund të fle”. *Voiu face*, krahas *o s£ fac* “Do të bëj” (shih VII/10). Shih për këto Sandfeld: 1930,184; Iv£nescu: 1980,414; Banfi: 1985,62. Solta: 1980,211, shënon në bazë të literaturës së shfrytëzuar edhe ¶*tie c£nta* “Ai di (=mund) të këndojë”. Këtë tip ndërtimi e shënon edhe Iv£nescu: 1980,415.

26. Është fjala për format e tipit *f£cut, scris* etj., që në GLR I, 268, në këtë përdorim trajtohen si *supin*.

27. Është fjala për ndërtime të tipit *pentru scris* “për të shkruar”, *am de citit* “kam për të lexuar”, *greu de spus* “difficile dictu” etj. Për togjet e tipit *de f£cut, pentru scris* etj. disa gjuhëtarë si Sandfeldi: 1930,130, Pancratz-i: 1925,147, etj. mendojnë se kryejnë funksionin e paskajores (në më të shumtën e rasteve me kuptim qëllimor), kurse GLR I,268 ndërtime të tilla i trajton si *supin* (shih edhe shënimin 26). Të kihet parasysh se një formë e tillë përdoret edhe pas foljes pavetore *trebuie*, si p.sh. *trebuie f£cut* “duhet bërë”.

28. Për më shumë sqarime lidhur me përdorimin e emrave prejfoljorë në togje të tilla të gramatikalizuara në shqipe dhe në rumanishte shih Demiraj: 1972,165 v.; 1986,977 v.

për gjuhën shqipe nuk është arritur në një mendim të përbashkët lidhur me pyetjen: A ka pasur kjo gjuhë një paskajore sintetike të trashëguar nga “nëna” e saj?

Disa gjuhëtarë mendojnë se shqipja e ka pasur dikur një paskajore të tillë; madje, disa nga ata shohin ndonjë gjurmë të paskajores sintetike edhe në shqipen e dokumentuar. Kurse disa të tjerë mendojnë se shqipja nuk ka pasur kurrë një paskajore të tillë sintetike. Nga të parët mund të përmenden Pedersen²⁹, Jokli³⁰, Pekmezi³¹, Xhuvani³², Domi³³, Çabej³⁴ etj. Kurse nga të dytët mund të përmenden Hahn-i³⁵, Meyer-i³⁶, Weigand-i³⁷, Gabinski³⁸ etj.

11. Duke i shqyrtuar mendimet e përkundërta të gjuhëtarëve të sipërpërmendur, del e qartë se si të parët ashtu edhe të dytët nuk kanë arritur t'i argumentojnë si duhet pikëpamjet e tyre. Kështu p.sh. mendimi që shqipja si gjuhë i.e. duhet të ketë pasur dikur një paskajore sintetike, nuk është argumentuar, aq më shumë kur ka pasur edhe gjuhë i.e., si gjuhët kelte (shih shënimin 1), që nuk e kanë zhvilluar një kategori të tillë foljore. Edhe përpjekja e disa gjuhëtarëve për të parë mbeturina të paskajores së hershme të shqipes në ndërtimet e tipit *duhet bërë, do bërë*, nuk arrin të sqarojë përse këtu paskajorja del formalisht njësoj si pjesorja³⁹.

Por, nga ana tjetër, edhe mendimi i përkundërt që shqipja e hershme (a “nëna” e saj) nuk ka zhvilluar një paskajore sintetike si ato të gjuhëve të tjera i.e., mbështetet vetëm në konstatimin që një formë e tillë paskajoreje mungon në periudhën e dokumentuar të kësaj gjuhe, e cila është një kohë relativisht mjaft e shkurtër. Gjithashtu, pohimi në shqyrtim nuk arrin të sqarojë se si ka qenë e mundur që një gjuhë dikur pa paskajore ka arritur të krijojë format e pashtjelluara të tipit *me ba* dhe *për të bërë* (shih && 12-13), të cilat përdoren (sidomos e para) me funksione karakteristike për paskajoren, gjatë një periudhe, kur në gjuhët e tjera të Ballkanit paskajorja po mënjanohej nga përdorimi.

12. Siç u vu në dukje në & 11, gjuha shqipe gjatë evolucionit të saj historik ka krijuar formën e pashtjelluar të tipit *me ba*, e cila përdoret me funksione karakteristike për

²⁹ Në IF 12 (Anzeiger), 91-93, Pedersen ka mbrojtur tezën që paskajorja sintetike e dikurshme e shqipes është bashkëpërputhur formalisht me pjesoren.

³⁰ Në “Litteris” 1927,IV, Nr. 3,207, Jokli ka shprehur mendimin se në togfjalëshat e tipit *duhet bërë, do bërë* gjymtyra e dytë ka qenë paskajore.

³¹ Pekmezi: 1908,194, mendon se forma e shkurtër e pjesores më -ë tek foljet me temë në bashkëtingëllore “është një shkurtim i një paskajoreje zanafillëse sot të humbur...”.

³² Xhuvani: 1980,260, pranon në vija të përgjithshme mendimin e Pedersenit (shih shënimin 29).

³³ Domi: 1961,67, pranon gjithashtu që shqipja duhet të ketë pasur dikur një paskajore sintetike.

³⁴ Çabej: 1975,55, pranon gjithashtu që shqipja ka pasur dikur një paskajore sintetike.

³⁵ Hahn-i: 1853,62, pohon se shqipes i mungon paskajorja, ashtu si greqishtes së re, bullgarishtes dhe vllahishtes, por ai nuk shprehet më tej për një fazë më të hershme të kësaj gjuhe.

³⁶ Meyer-i: 1888,43, duke folur për formën e tipit *për të bërë* (shih & 13), pohon se kjo përdoret “për të shprehur paskajoren që mungon”.

³⁷ Weigand-i, Ba I, f, XI, pohon se shqipes i mungon paskajorja.

³⁸ Gabinski: 1967, dhe në punime të tjera, është përpjekur të argumentojë se gjuha shqipe nuk ka pasur një paskajore më të hershme se ajo e tipit *me ba* (shih & 12). Sipas tij, “protoshqipja paraqitet si një gjuhë pa paskajore”.

³⁹ Në togfjalëshat e fundit në të vërtetë kemi të bëjmë me një bashkëpërkim me ndërtimin rumun të tipit *trebuie ffcut* (shih shën. 27)

paskajoren⁴⁰. Ajo është formuar nga foljëzimi i togut të përbërë nga parafjala *me* dhe një emri prejfoljor (kur ky ishte ende i paparanyjzuar⁴¹). Gramatikalizimi i togut në shqyrtim me vlerën e një paskajoreje është pranuar pothuaj nga të gjithë studiuesit e gjuhës shqipe. Por, ndërsa disa gjuhëtarë kanë pohuar që ky tog i gramatikalizuar, i cili në përgjithësi mungon në dialektin jugor, qysh në krye të herës është përfutur vetëm në dialektin verior⁴², disa të tjerë kanë pranuar që ai dikur ka qenë i mbarë shqipes dhe që në dialektin jugor është mënjeluar nga përdorimi në një fazë relativisht të vjetër⁴³. Kjo çështje mbetet ende e hapur (shih edhe && 23-24). Sido që të jetë, gramatikalizimi i togut në shqyrtim nuk duhet të jetë kryer më vonë se procesi i paranyjzimit të mbiemrave (shih VI/20), d.m.th. qysh para kontakteve të shqipes me gjuhët sllave të Ballkanit⁴⁴.

13. Siç u vu në dukje edhe në & 11, gjatë këtyre shekujve të fundit në të dy dialektet e shqipes është gramatikalizuar edhe togu i tipit *për+të bërë* (gegërisht *për të ba*), që përbëhet nga parafjala *për* dhe emri prejfoljor asnjans i tipit *të bërë*⁴⁵. Edhe ky tog i gramatikalizuar ka ardhur duke u përdorur gjithnjë e më shumë në funksione, që në përgjithësi janë karakteristike për paskajoren⁴⁶. Ashtu si togu i gramatikalizuar i tipit *me ba*, edhe ai i tipit *për të bërë*, që është pranuar nga një varg gjuhëtarësh⁴⁷, ka ndikuar në kufizimin e përdorimit të mënyrës lidhore.

14. Po të mbahet parasysh ç'u vu në dukje në && 12-13, mund të supozohet që ndjenja e paskajores ndër stërgjyshërit e shqiptarëve s'duhet të ketë qenë e panjohur.

Përndryshe, duhet pranuar që gjuha shqipe ka krijuar më parë formën e pashtjelluar të tipit *me ba* dhe më pas atë të tipit *për të bërë* (që të dyja me vlerë paskajoreje) në një periudhë, kur në gjuhët e tjera ballkanike në përgjithësi vihet re një prirje e përkundërt. E në këtë rast do të supozohej që gjuha shqipe në një fazë relativisht të hershme të evolucionit të saj ka zhvilluar prirjen për zëvendësimin e pjesëshëm të lidhores nëpërmjet formash të pashtjelluara me vlerë paskajoreje. Nga këto dy supozime i pari duket më i mundshëm. Por në të njëjtën kohë do të pranohet se prirja për mënjanimin e paskajores në gjuhën shqipe nuk ka pasur ato përmasa, që janë vënë re në gjuhët e tjera ballkanike⁴⁸.

⁴⁰ Ajo përdoret në funksion kryefjalor, kundrinor, qëllimor, kushtor, krahasor, rrjedhimor etj.. Ajo përdoret edhe si pjesë përbërëse e kohës së ardhme të tipit *kam me ba* (shih edhe VII/15).

⁴¹ Për sqarime të mëtejshme shih Demiraj: 1986,963 v.

⁴² Nga këta gjuhëtarë mund të përmenden Pedersen, IF 12 (Anzeiger), 92; Çabej: 1975,55.

⁴³ Nga këta gjuhëtarë mund të përmenden La Piana: 1939,143,146 v.; Domi: 1961,67; Ajeti: 1969,95 etj. Gjurmë të kësaj paskajoreje në dialektin jugor ata kanë parë, ndër të tjera, në togfjalëshin e ngurosor *do-me-thënë*; shih edhe Demiraj: 1986,966,

⁴⁴ Për sqarime të mëtejshme shih Demiraj: 1986,964.

⁴⁵ Për sqarime të mëtejshme shih Demiraj: 1986,977 v.

⁴⁶ Ky tog i gramatikalizuar përdoret jo vetëm në funksion qëllimor, por edhe në funksion përcaktor, kallëzuesor, krahasor, kundrinor (më rrallë) dhe kryefjalor (shumë rrallë). Ai përdoret edhe si pjesë përbërëse e kohës së ardhme të tipit *kam për të bërë* (shih Demiraj: 1986,981 v.).

⁴⁷ Nga këta mund të përmenden Da Lecce-ja: 1716,53, 47; Hahn-i: 1853,II,88; Camarda: 1864,268; Kristoforidhi: 1882,123 etj.; Meyer-i: 1888,43; Pekmezi: 1908,73,79,195; Weigand-i: 1913,135; Sheperi: 1927,183; Cipoja: 1952/1,47; Xhuvani: 1956, 211; Gabinski: 1967,161-246; Demiraj: 1986,978 v., etj.

⁴⁸ Për sqarime të mëtejshme shih Demiraj: 1986,1013 v.

15. Zësjtja e mënjanimi të paskajores në gjuhët ballkanike, si3 dihet, ka tërhequr prej kohësh vëmendjen e studiuesve të këtyre gjuhëve, të cilët edhe janë përpjekur ta shpjegojnë burimin e kësaj dukurie. Por burimi i dukurisë në shqyrtim ka mbetur një ndër zësjtjet më të diskutueshme të ballkanistikës. Sipas disa gjuhëtarëve, burimi i saj duhet kërkuar tek “nëna” e shqipes apo tek një nga gjuhët e tjera të zhdukura të Ballkanit (hipoteza e substratit). Disa gjuhëtarë të tjerë kanë mbrojtur tezën që kjo dukuri është shfaqur më parë në greqishte dhe që andej është përhapur edhe në gjuhët e tjera të Ballkanit. Ka pasur edhe ndonjë gjuhëtar, që përhapjen e kësaj dukurie në gjuhët ballkanike ia ka atribuar ndikimit të latinishtes. Dhe së fundi, sipas disa dijetarëve të tjerë, kjo dukuri në disa nga gjuhët ballkanike është përfutur në mënyrë plotësisht ose pjesërisht paralele, të pavarur.

16. Nga gjuhëtarët e grupit të parë duhen përmendur sidomos Mikloshizi, Weigand-i dhe Gabinski. Mikloshizi: 1861,6, mungesën e paskajores në gjuhët e Ballkanit e rendit midis elementeve të vjetra vendëse, për të cilat ai (f. 8) mendon se, në mos të gjitha në pjesën më të madhe e kanë burimin tek një gjuhë e vjetër, gjiri me shqipen, “të cilën - shton ai - ne e konsiderojmë si vazhduesen e ilirishtes”.

Edhe për Weigand-in, BA I, f. XI, zhdukja e paskajores në gjuhët ballkanike e ka burimin tek trako-shqipja⁴⁹, e cila, sipas tij, ka ndikuar në këtë rast mbi greqishten⁵⁰. Lidhur me këtë ai pohon: “Shtytja erdhi nga jashtë, nga barbarë, që nuk ishin mësuar të përdornin një paskajore të vezantë dhe që në të folurit e greqishtes ruajtën zakonin e gjuhës së tyre, i cili pastaj u imitua nga vendësit [=grekët], derisa përdorimi i ri u përhap më tej dhe në fund, ndonëse shumë ngadalë dhe me lëkundje, u fut edhe në gjuhën e shkruar”.

Një mendim të ngjashëm me atë të Weigand-it ka shprehur kohët e fundit edhe Gabinski: 1967,46 v. Ai mendon se në bazë të të dhënave të gjeografisë gjuhësore burimi i mundshëm i zhdukjes së paskajores duhet kërkuar “në ndonjë gjuhë të vjetër të pjesës juglindore të Ballkanit, d.m.th. në një nga varietetet e trakishtes”, që, sipas tij, nuk ka pasur paskajore. Këtë supozim ai e kushtëzon me vërtetimin e hipotezës që shqipja është bijë e trakishtes apo e dakomizishtes dhe që tipi *me ba* në zanafillë ka qenë i mbarë shqipes dhe ka pasur vlerën e një gjerundi. Dhe pastaj ai shton: “Në qoftë se, në këtë mënyrë, kjo gjuhë rezulton të jetë dakomizishtja ose një tjetër degëzim i trakishtes, atëherë substrati si burim i humbjes së paskajores në Ballkan mund të konsiderohet i lokalizuar” (f. 48).

Midis hipotezave të Mikloshizit, Weigand-it dhe Gabinskit, me gjithë ndryshimet e dukshme për sa i takon gjuhës “nënë” të shqipes, ka dizka të përbashkët. Pika e përbashkët në këto hipoteza është përpjekja e tyre për të shpjeguar humbjen e paskajores në gjuhët e Ballkanit nëpërmjet ndikimit të njërës prej gjuhëve të vjetra të këtij gadishulli, e cila, sipas tyre, nuk ka pasur paskajore.

17. Si3 del edhe nga kjo paraqitje e përmbledhur, të tria hipotezat e mësipërme (& 16), përveç paqartësisë në shpjegimin e përhapjes së dukurisë në shqyrtim në gjuhët e Ballkanit, kanë edhe një të metë tjetër të përbashkët: që të tria nisen nga një parakusht i pavërtetuar. Dhe, në të vërtetë, në mungesë të dhënash konkrete, nuk mund të bëhen supozime pak a shumë të mbështetura që kjo apo ajo gjuhë e vjetër e Ballkanit nuk ka pasur paskajore. Përveç kësaj, edhe sikur një supozim i tillë të pranohej pa asnjë

⁴⁹. Këtu nuk është rasti të ndalemi për të shpjeguar pasaktësinë e këtij supozimi për burimin e shqipes (shih III/5).

⁵⁰. Ai mendonte për një ndikim të tillë edhe për raste të tjera, si p.sh. për të ardhmen me *do* (shih VII/18).

rezervë, prapë do të mbetëj për t'u sqaruar se si kjo gjuhë e vjetër pa paskajore ka ushtruar një ndikim kaq të madh në zhdukjen e kësaj kategorie foljore edhe në gjuhët e tjera të Ballkanit. Gjithashtu do të ishte e nevojshme të përcaktohej, qoftë edhe në vija të trasha, koha e përhapjes së kësaj dukurie në gjuhët e ndryshme ballkanike. Zëshjtja e kronologjisë relative në këtë rast ka rëndësi edhe për një arsye tjetër. Po të pranohet që gjuha shqipe a “nëna” e saj ka ndikuar në zhdukjen e paskajores në gjuhët e tjera ballkanike, ky ndikim duhet të jetë vërtetuar mjaft kohë përpara se të zhvillohej procesi i gramatikalizimit të togut të tipit *me ba*. Përndryshe, do të duhej të pranohet që gjuha shqipe, nga njëra anë, ka ndikuar mbi gjuhët e tjera ballkanike në mënjanimin e paskajores, kurse, nga ana tjetër (të paktën në një pjesë të trevës së saj) ka ndier nevojën të krijojë një formë të posazme analitike me vlerë paskajoreje.

18. Tezën që mënjanimi i paskajores në gjuhët ballkanike i detyrohet ndikimit grek, e kanë mbrojtur një varg gjuhëtarësh, si Meyer-i, *Neugriechische Studien*, 2,2, Pedersen, IF 12 (Anzeiger), 91, Sandfeldi: 1930,175 v., Rohlf's-i: 1958,733 v., IvJnescu: 1980,415, Schaller-i: 1975,159, Banfi: 1985,61, Feuillet: 1986, 110, etj. Kjo tezë pati një jehonë relativisht të gjerë sidomos pas veprës së njohur të Sandfeldit (1930), i cili e mbron mendimin e tij duke vënë në dukje se: 1) dukuria e zhdukjes së paskajores në Ballkan është më e kufizuar në ato vise që ndodhen më larg trevës greke; 2) greqishtja si gjuhë kulture ka ushtruar një ndikim të madh mbi gjuhët e tjera ballkanike; 3) në greqishte kjo dukuri dokumentohet relativisht herët. Ai thekson gjithashtu se ajo që duhet vënë në dukje, “nuk është aq shumë mënjanimi i paskajores, sesa fakti që të gjitha gjuhët në fjalë e kanë zëvendësuar atë pikërisht me të njëjtën mënyrë”.

19. Teza e ndikimit grek (& 18) nuk del e argumentuar bindshëm. Natyrisht, nuk mund të mohohet ndikimi i greqishtes mbi gjuhët e tjera të Ballkanit, p.sh., në fushën e leksikut dhe në ndonjë fushë tjetër⁵¹. Por që këtej nuk mund të nxirret *a priori* përfundimi që greqishtja duhet të ketë ndikuar gjithashtu edhe në përhapjen e disa ballkanizmave, siç janë mënjanimi i paskajores dhe formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse *dua* (shih për këtë VII/19-24). Është e vërtetë se këto dukuri në greqishte mund të gjurmohen deri në periudha relativisht të hershme. Por kjo nuk do të thotë që në atë gjuhë ato janë shfaqur patjetër më herët se në të gjitha gjuhët e tjera të Ballkanit, dy nga të cilat (shqipja dhe rumanishtja) për arsyet e njohura historike kanë nisur të shkruhen relativisht vonë. Veç kësaj, do pasur parasysh edhe fakti që mënjanimi i paskajores në një gjuhë të vjetër kulture, si greqishtja, është mjaft e papritur, për vetë karakterin shumë abstrakt të kësaj kategorie foljore⁵². Dhe në të vërtetë shfaqja e një dukurie të tillë në vetë greqishten ka mbetur e pashpjeguar bindshëm⁵³.

Edhe argumentet e tjera të parashtruara nga Sandfeldi dhe gjuhëtarë të tjerë pas tij në të mirë të tezës mbi burimin grek të dukurisë në shqyrtim nuk janë të pakritikueshme. Kështu, lidhur me përhapjen gjeografike të kësaj dukurie do pasur parasysh fakti që në të folmet veriore të gjuhës shqipe është zhvilluar dhe është ruajtur mirë paskajorja e tipit *me ba* (shih && 11-12), megjithëse këto të folme ndodhen shumë më afër trevës së greqishtes sesa p.sh. dakorumanishtja. Gjithashtu do pasur parasysh edhe fakti i vënë në dukje tek & 13 se gjatë këtyre shekujve të fundit në mbarë shqipen, sidomos në të

⁵¹ Në fjalëformim. Dihet p.sh. që në gjuhën shqipe, sidomos në dialektin jugor, përdoren disa prapashtesa prej burimi grek (shih Xhuvani-Çabej: 1962).

⁵² Kjo është pranuar edhe nga gjuhëtari finlandez Aalto (: 1953,104), megjithëse ai e miraton tezën e Sandfeldit mbi ndikimin grek në lidhje me mënjanimin e paskajores në gjuhët ballkanike.

⁵³ Shih më hollësisht për këtë Demiraj: 1969,85.

folmet jugore, që kanë qenë në kontakt të drejtpërdrejtë me greqishten, është zhvilluar forma e pashtjelluar e tipit *për të bërë*, e cila përdoret në funksione karakteristike për paskajoren.

Ndikimi i greqishtes mbi gjuhët e tjera ballkanike, për sa i takon strukturës gramatikore, në përgjithësi, është mbivlerësuar. Për rastin në shqyrtim mbrojtësit e tezës mbi ndikimin grek nisen nga parakushti që greqishtja si gjuhë kulture dhe kishtare ka pasur një pozitë mbizotëruese në Ballkanet. Mirëpo, po të mbahet parasysh karakteri popullor i dukurisë në shqyrtim, ky argument nuk duket bindës. Është e vështirë, në mos e pamundur, që ndikimi i greqishtes të ketë depërtuar kaq thellë në masat e gjera të popujve ballkanikë, për të cilët ajo, si gjuhë e huaj, ka qenë e panjohur.

Për sa i takon vërejtjes së Sandfeldit që duhet vënë në dukje jo aq shumë mënjanimi i paskajores, sa zëvendësimi i saj me të njëjtën mënyrë në të gjitha gjuhët ballkanike, edhe kjo nuk mund të merret si një argument në të mirë të tezës së tij. Sidoqoftë, kjo vërejtje meriton një vemendje të posaçme (shih & 22).

20. Në një mënyrë tjetër është përpjekur ta shpjegojë dukurinë në shqyrtim Reichenkron-i (:1962, 102-109). Megjithëse nuk e mohon njëfarë ndikimi dytësor të greqishtes⁵⁴, ai nuk pajtohet me tezën e Sandfeldit dhe mendon që kjo dukuri ballkanike të jetë përftuar në gjuhët rumune, shqipe dhe bullgare pikërisht nën ndikimin e latinishtes. Argumenti kryesor, që parashtron ai në këtë rast, është: Këto gjuhë janë zhvilluar në ato treva, ku ka qenë mbizotëruese latinishtja popullore dhe ku greqishtja e shkruar vështirë se mund të ushtronte një ndikim kaq të madh mbi të folmet popullore të këtyre gjuhëve. Sipas tij, në këto gjuhë mënjanimi i paskajores nëpërmjet ndërtimeve me format e lidhore (hipotaksë) ose të dëftore (parataksë) është bërë nën ndikimin e sintaksës së latinishtes popullore. Por për greqishten e re ai e përjashton një ndikim të tillë (:1962, 105 v.).

Ky shpjegim i Reichenkron-it, që është kritikuar nga Solta (:1980, 214) dhe me rezervë edhe nga Schaller-i (:1975, 159)⁵⁵, nuk arrin të sqarojë se si latinishtja popullore në vendet ballkanike ka ushtruar një ndikim të tillë në një kohë që në gjuhët romane perëndimore paskajorja nuk u mënjana nga përdorimi (shih & 8).

21. Siç u vu në dukje në & 15, për mënjanimin e paskajores në gjuhët ballkanike disa gjuhëtarë kanë shprehur mendimin se është përftuar në mënyrë paralele, të pavarur. Burimin e kësaj dukurie në gjuhët ballkanike këta gjuhëtarë, në përgjithësi, e kanë kërkuar në “paqartësinë”, në “mungesën e shprehësisë”, në “abstraktësinë” etj. të paskajores. Madje, ndonjë syresh si Bacinski (:1946, 57 v.), pasi e kundërshton tezën e burimit grek apo shqiptar për dukurinë në shqyrtim, pohon: “... zëvendësimi i paskajores nga një fjali e nënrenditur qëllimor mund të përftohej kudo dhe në mënyrë të pavarur. Këtë prirje e kemi parë të përvijohet në latinishten klasike dhe të shfaqet më me forcë në greqishte deri në zhdukjen e paskajores pa ndikim të jashtëm. Ne shohim që zëvendësimi i paskajores të zhvillohet në mënyrë progresive në tekstet tona të vjetra [=rumune - Sh.D.]...”

⁵⁴ Pasi pranon që në greqishte dukuria në shqyrtim është përftuar në mënyrë të pavarur, ai shton se “nuk duhet mohuar që greqishtja pastaj qysh nga koha bizantine deri në kohën e greqishtes së re të ketë ndikuar, madje në një masë të fortë, në organizimin e tipave të përmendur nga Sandfeldi në gjuhët e ndryshme ballkanike”.

⁵⁵ Nga mënyra se si e paraqet mendimin e Reichenkron-it, të krijohet përshtypja se vetë Schaller-i ka rezervë ndaj atij mendimi.

22. Nga sa u shtjellua në paragrafët e mësipërm, del pak a shumë e qartë se mënjanimi i paskajores në gjuhët ballkanike mbetet një çështje e hapur. Ka shumë të ngjarë që kjo dukuri të ketë pasur një burim të përbashkët, por s'është e domosdoshme që ky burim në *të gjitha gjuhët*, ku ajo është përhapur, të kërkohet patjetër tek ndikimi i supozuar i greqishtes apo i shqipes. Për më tepër, edhe po të pranohet pa asnjë rezervë një supozim i tillë, prapë mbetet për t'u sqaruar arsyeja e shfaqjes së kësaj dukurie në vetë greqishten apo në vetë shqipen.

Në këto rrethana, është më e arsyeshme të pranohet që këtu kemi të bëjmë, në thelb, me një nga pasojat më të dukshme të një prirjeje të vjetër të gjuhëve të Ballkanit për një qartësim sa më të madh të kumtimit gojor, duke shfrytëzuar për këtë qëllim përdorimin ridondant të mjeteve gjuhësore (shih edhe VIII/35). E përdorimi i formave vetore të lidhore në vend të formës së pashtjelluar të paskajores do të ketë qenë një nga pasojat e kësaj prirjeje. Natyrisht, këtu është fjala për faktorin zanafillës, që ka bërë të mundur lindjen dhe përhapjen e kësaj dukurie në gjuhët e Ballkanit. Por, nga ana tjetër, në disa raste nuk duhet përjashtuar mundësia e një ndikimi të ndërsjellë apo e ndikimit të kësaj apo asaj gjuhe në përhapjen e mëtejshme të kësaj dukurie në Ballkanet. Veçse ky ndikim duhet të jetë përfutur nëpërmjet të folmeve popullore në fqinjësi midis tyre e sidomos të trevave kufitare, ku njerëzit krahas gjuhës amtare kishin mundësi të mësonin edhe një gjuhë të dytë gjatë kontakteve me popullsinë alloglote. Në përhapjen e kësaj dukurie nga një gjuhë në tjetrën një rol të rëndësishëm duhet të kenë luajtur edhe rastet, kur një popullsi e caktuar, ku mbizotëronin ndërtimet me lidhoren, për një arsye a për një tjetër, ka braktisur dalëngadalë gjuhën e mëparshme dhe ka nisur të përvetësojë një gjuhë tjetër, ku mbizotëronin ndërtimet me paskajore. Në raste të tilla, popullsia e asimiluar zakonisht ruan mjaft nga tipat e ndërtimeve të gjuhës së mëparshme. Natyrisht, mund të ketë pasur edhe rrugë të tjera për përhapjen e dukurisë në shqyrtim nga një fazë në një tjetër.

Prandaj në këtë rast del në plan të parë çështja e kronologjisë relative, në vështrimin që mbetet për të përcaktuar se në cilën a në cilat gjuhë kjo dukuri është shfaqur më herët⁵⁶. Për rastin në shqyrtim do të ishte më afër mendsh të pranohej që në gjuhët, ku është shfaqur relativisht më vonë, kjo dukuri vështirë se mund të jetë përfutur pa ndonjë ndikim të jashtëm. Prandaj, nuk na duket i pambështetur thelbi i mendimit të atyre gjuhëtarëve, që zëvendësimin e paskajores me ndërtimin e tipit *da + kohë e tashme* e mënyrës dëftore në bullgarishte-maqedonishte e kanë shpjeguar si pasojë të ndikimit të jashtëm⁵⁷. Në këtë përfundim arrihet në mënyrë të natyrshme, po të mbahet parasysh fakti i njohur që në një fazë më të hershme këto gjuhë, ashtu si gjithë gjuhët e tjera sllave, e kanë pasur shumë të gjallë përdorimin e paskajores dhe vetëm aty nga shekulli XI duken gjurmët e para të mënjanimit të shkallëshkallshëm të kësaj kategorie foljore (shih edhe & 7).

Por a mund të thuhet e njëjta gjë edhe për rumanishten, e cila si gjuhë romane e ka pasur të gjallë përdorimin e paskajores dhe e ruan ende, ndonëse në një masë të kufizuar⁵⁸,

⁵⁶ Natyrisht, edhe për gjuhën a gjuhët, ku është shfaqur më herët kjo dukuri, mbetet gjithnjë për t'u sqaruar arsyeja e zhvillimit të vetë prirjes për zëvendësimin e paskajores me lidhoren.

⁵⁷ Shih Sandfeld: 1930, 175; Rohlf: 1958, 733 v. Sipas këtyre, zhdukja e paskajores në gjuhët ballkanike, përfshirë këtu bullgarishtja dhe maqedonishtja, i detyrohet ndikimit grek. Ndërsa, sipas Koneskit: 1967/1, 179, ky proces në gjuhët sllave jugore është përfutur nën ndikimin e greqishtes, të romanishtes e pjesërisht edhe të shqipes.

⁵⁸ Shih për këtë Sandfeld: 1930, 173 v.; shih edhe GLR I, 224 v.

kjo çështje mbetet për t'u sqaruar. Sipas C. Frîncu-t⁵⁹, kjo dukuri në rumanishte është përftuar në mënyrë të pavarur nga dukuria e ngjashme e greqishtes. Duke u mbështetur në faktin që kjo dukuri nuk del e plotë në tekstet e vjetra rumune, ku përparon shkallë-shkallë, autori nxjerr përfundimin se ajo është shfaqur vonë, d.m.th. do të ketë nisur në shekujt XIV-XVI, dhe është përftuar nga shkaqe të brendshme.

Prandaj, në këtë rast është e nevojshme që dukuria në shqyrtim në rumanishte të vështrohet jo vetëm në evolucionin historik, por edhe nga pikëpamja e shtrirjes dialektore, si edhe në lidhje të ngushtë me historinë e ndërtimeve me mënyrën lidhore në atë gjuhë.

23. Për sa i takon gjuhës shqipe, çështja në shqyrtim paraqitet edhe më e ndërlikuar, sepse zgjidhja e saj kushtëzohet nga sqarimi i vetë çështjes së paskajores në këtë gjuhë (shih & 10). Në rast se pranohet mendimi që shqipja apo “protoshqipja” ka pasur një paskajore sintetike, atëherë është e nevojshme të përcaktohet koha e mënjanimit të saj - para apo pas krijimit të paskajores së tipit *me ba*. Po të jetë mënjanuar para krijimit të formës së tipit *me ba*, d.m.th. në një kohë relativisht të hershme, atëherë vështirë se mund të mendohet për një ndikim grek në këtë rast. Nga ana tjetër, në rast se pranohet që paskajorja sintetike në gjuhën shqipe është mënjanuar krahas gramatikalizimit të togut të tipit *me ba*, atëherë arsyeja e mënjanimit të saj duhet kërkuar në dukurinë e njohur që një formë arkaike ia lëshon vendin dalëngadalë një forme të re më shprehëse. Natyrisht, në këtë rast do të pranohej edhe që tipi *me ba* ka qenë përftuar në mbarë shqipen dhe atëherë duhej shpjeguar arsyeja e mënjanimit të kësaj forme analitike në të folmet jugore të kësaj gjuhe.

Përkundrazi, po të pranohej mendimi që shqipja nuk ka pasur kurrë një paskajore sintetike para asaj të tipit *me ba*, atëherë çështja e mënjanimit të paskajores mund të shtrohet vetëm për të folmet jugore të kësaj gjuhe, në rast se edhe ato e kanë pasë zhvilluar dikur formën e tipit *me ba* (shih edhe & 12). Sido që të jetë, çështja e mospranisë së formës së pashtjelluar analitike të tipit *me ba* në të folmet jugore të shqipes, në përgjithësi, në periudhën e dokumentuar të kësaj gjuhe mbetet për t'u sqaruar. Kjo është edhe arsyeja që kjo dukuri ka tërhequr me të drejtë vëmendjen e atyre studiuesve, që janë marrë me çështjen e mënjanimit të paskajores në gjuhët ballkanike. Një pjesë e këtyre kanë parë këtu një nga pasojat e ndikimit, që greqishtja si gjuhë kulture ka ushtruar, ndër të tjera, edhe mbi të folmet jugore të shqipes. Kështu p.sh. kanë menduar Sandfeldi (:1930, 175 v.), Rohlf's-i (:1958, 733 v.) etj., të cilët zhdukjen e paskajores në gjuhët ballkanike në përgjithësi e kanë shpjeguar nëpërmjet ndikimit të greqishtes (shih edhe & 18). Por nuk ka munguar edhe ndonjë shpjegim tjetër për rastin në shqyrtim. Është fjala për mendimin e pathemeltë të Gabinski-t (;1967, 48), i cili zhdukjen e paskajores së tipit *me ba* në të folmet jugore orvatet ta shpjegojë nëpërmjet hipotezës së tij të paargumentuar mbi të ashtuquajturin “substrat grek” në Toskëri⁶⁰. Kurse La Piana (: 1939, 144) mendon se zhdukja e paskajores në dialektin jugor të shqipes është përftuar në mënyrë të pavarur nga greqishtja.

24. Mundësia që paskajorja në një gjuhë të mënjanohet nën ndikimin e një gjuhe tjetër, nuk përjashtohet, mjafton të kihet parasysh ç'u tha për këtë dukuri në bullgarishte dhe maqedonishte (shih & 22). Prandaj nuk ka si të mos merret në vështrim mundësia që greqishtja të ketë ndikuar në mënjanimin e paskajores së tipit *me ba* në të folmet jugore

⁵⁹. Në *Cu privire la “uniunea lingvistica balcanică”, Încalcuirea infitivului prin construcții personale în limba română*, cituar sipas Ivănescu-t: 1980, 416.

⁶⁰. Për pasaktësinë e një mendimi të tillë shih Demiraj: 1986, 1012 (shënimi 14).

të shqipes. Kjo vërejtje do të vlente, jo vetëm po të pranohej mendimi që të folmet jugore e kanë pasur këtë formë foljore, por edhe po të pranohej mendimi i përkundërt (shih edhe & 23).

Por kjo çështje nuk duhet parë në mënyrë të sipërfaqshme. Në këtë rast, është e nevojshme të përcaktohet, qoftë edhe në vija të trasha, periudha, gjatë së cilës duhet të jetë ushtruar një ndikim i tillë. Duke qenë se kontaktet e drejtpërdrejta midis të folmeve jugore të Shqipërisë dhe greqishtes u ndërpre në vetëm pas vitit 1912, kur u krijua shteti i pavarur shqiptar, në parim duhet pranuar që ndikimi i supozuar i greqishtes në këtë rast duhet të kishte vazhduar, të paktën, deri në atë kohë. Si rrjedhim, ky ndikim i supozuar duhet të kishte penguar që në të folmet jugore të ndodhte një dukuri e përkundërt, siç është mënjanimi, qoftë edhe i pjesshëm, i ndërtimeve me mënyrën lidhore nga ndërtimet me formën e pashtjelluar të tipit *për të bërë*, e cila është zhvilluar kryesisht gjatë këtyre katër shekujve të fundit, dhe përdoret më fort pikërisht në të folmet jugore (shih & 13). E kjo rrethanë e mbulon me një hije të fortë dyshimi hipotezën e ndikimit të greqishtes mbi të folmet jugore të shqipes në këtë pikë.

Pra, çështja e paskajores në gjuhën shqipe në përgjithësi dhe në të folmet jugore të saj në veçanti mbetet gjithnjë e hapur, ashtu siç mbetet e hapur edhe çështja e zanafillës së mënjanimimit të kësaj kategorie foljore në gjuhët ballkanike, në përgjithësi (shih edhe && 15-21).

KREU X

DISA BASHKËPËRKIME TË TJERA MIDIS GJUHËVE BALLKANIKE

1. Siç u vu në dukje në I/17, disa dukuri ballkanike, që ndeshen edhe në gjuhë të tjera jashtë Ballkanit, do të përmblihen shkurt në një kapitull më vete. Është fjala për dukuri të tilla si: formimi i numërorëve 11 ... 19 me ndihmën e një parafjale të ndërfutur midis numërorit të vogël dhe dhjetëshes, përdorimi i foljes “kam” në vetën e tretë njëjës si folje pavetore me kuptimin “gjendet, ndodhet, ekziston”, formimi i kohës së kryer analitike me anë të foljes ndihmëse “kam” dhe përdorimi i disa formave foljore për të riprodhuar me rezervë e me dyshim fjalët e dikujt tjetër. Dukuria e fundit ndeshet vetëm në shqipe dhe në bullgarishte-maqedonishte, kurse të tjerat kanë një përhapje më të gjerë.

2. Siç dihet, në gjuhën shqipe, në gjuhët sllave të Ballkanit dhe në rumanishte numërorët *njëmbëdhjetë* deri në *nëntëmbëdhjetë* ndërtohen duke vendosur midis njësisë së vogël dhe dhjetëshes një parafjalë: shqip *mbë* < *mbi*, rum. *spre* < *super* “mbi”, dhe në gjuhët sllave *na* “mbi”. P.sh., të krahasohen: shqip *njëmbëdhjetë*, *dymbëdhjetë* etj., rum. *un-spre-zece*, *doisprezece* etj.; bullg. *edi-nà-deset*, (ose *edinàjset*), *dvanàdeseti* (ose *dvanàjseti*) etj.; maqedonisht *edi-nà-eset*, *dvanàeset* etj.; serbo-kroatisht *jedà-na-est*, *dvànaest* etj. Siç dihet, në këtë mënyrë ndërtohen këta numërorë edhe në gjuhët e tjera sllave jashtë Ballkanit. Për më tepër, një mënyrë e tillë ndërtimi për këta numërorë dëshmohet edhe për gjuhë të tjera jo-sllave¹.

Prania e këtij tipi numërorësh edhe në gjuhët ballkanike jo-sllave (në shqipe dhe në rumanishte) e bën të pashmangshme pyetjen nëse në këtë rast kemi të bëjmë me një ndikim sllav apo jo. Për rumanishten një ndikim i tillë, në përgjithësi, është pranuar². Kurse për rastin e shqipes është shprehur mendimi se kemi të bëjmë me një izoglosë shqiptare-balto-sllave³.

3. Një tjetër dukuri e gjuhëve ballkanike, që ndeshet edhe jashtë Ballkanit, është përdorimi i foljes “kam” në vetën e tretë njëjës si folje pavetore me kuptimin “gjendet, ndodhet, ekziston”⁴. Ajo ndiqet zakonisht nga një emër në numrin shumës, rregullisht

¹ Një tip i tillë ndërtimi i numërorëve në shqyrtim ndeshet edhe në degën letone të baltishtes. Sipas Sandfeldit: 1930,148 (shën. 1), edhe në disa dialekte të greqishtes së vjetër ndeshen numërorë të tipit *dyo epi Fikati* “dy mbi njëzet” Ai shton: “Maxharishtja procedon në të njëjtën mënyrë: *tizenegy*, *tizenkettö* etj., pa dyshim sipas gjedhes sllave”.

² Shih Coteanu: 1969,155.

³ Shih Brugmann: 1913 (II) f. 28; Hirt: III (1927), 310; Çabej: 1979, 62. Ky i fundit shënon se edhe Jokli (“Die Sprache” XIII, 140, SF 3.1967,124) ishte i një mendimi të tillë.

⁴ Në këtë përdorim folja “ka” ndeshet më fort në kohën e tashme të mënyrës dëftore, disi më pak në të pakryerën dhe ende më pak në kohët e tjera të së shkuarës dhe të së ardhmes.

në rasën kallëzore të pashquar. Por mund të ndiqet edhe nga një emër në numrin njëjës (në trajtë të pashquar), kur ky është një emër abstrakt ose një emër konkret lënde. P.sh.; *A ka njerëz (bukë) në shtëpi? Këtu ka ligje (drejtësi)* etj.

Një përdorim i tillë i foljes “*kam*” ndeshet edhe në greqishte të re (*ékhei*), si edhe në gjuhët sllave, ku ajo përdoret edhe e përngjitur me pjesëzën e mohimit (bullg. *ima* dhe *niama*, maqed. *ima* dhe *nema*, serbokroat *ima* dhe *nema*). Një përdorim i tillë pavetor i foljes “*kam*” ndeshet edhe në aromunishte dhe maglenorumanishte e pjesërisht edhe në dakorumanishte, por këtu përdoret më fort folja “*jam*” ose “*ekzistoj*” në vetën e tretë (njëjës ose shumës)⁵.

Përdorimi pavetor i foljes “*kam*” ndeshet edhe në gjuhë të tjera sllave, si në polonishte: *niema* “nuk ka”, në ukrainishte: *nema*, *nemaje* “nuk ka”⁶ etj. si edhe në disa gjuhë romane, si në spanjishte: *hay*, në portugalishte: *ha*, në frengjishte të vjetër: *a* (sot: *il y a*), në italishten dialektore: *vi*, *ci ha*⁷ dhe në latinishten e vonë: *habet*⁸.

Për burimin e këtij përdorimi pavetor të foljes “*kam*” në gjuhët e Ballkanit është vështirë të jepet një mendim i prerë. Mund të thuhet se përhapja e një përdorimi të tillë në gjuhë të një treve gjeografikisht të kufizuar është pasojë e kontakteve midis popujve të kësaj treve. Por në cilën nga këto gjuhë duhet kërkuar pikënisja dhe a duhet supozuar edhe ndonjë ndikim nga jashtë Ballkanit, këtyre pyetjeve është vështirë t’u jepet një përgjigje e argumentuar, pa përcaktuar më parë vjetërsinë e një përdorimi të tillë në secilën nga gjuhët e Ballkanit.

Për vjetërsinë relativisht të madhe të përdorimit pavetor të foljes “*kam*” në gjuhën shqipe dëshmon jo vetëm prania e një përdorimi të tillë në të gjitha të folmet e kësaj gjuhe, përfshirë edhe ato të arbëreshëve të Italisë⁹, por edhe dokumentimi i tij qysh në veprën e Buzukut.

4. Në gjuhët jo-sllave të Ballkanit dhe në maqedonishten perëndimore është përhapur edhe koha e kryer (dhe më se e kryera) analitike e ndërtuar nëpërmjet foljes ndihmëse “*kam*” dhe pjesores së shkuar (pësore) të foljes themelore. Është fjala për format analitike të tipit *kam (kisha, pata) punuar* të shqipes, *am lƧudat*¹⁰ të rumanishtes, *ekh-(eikha) deméno* të greqishtes dhe *imam (imall) resheno* të maqedonishtes perëndimore. Siç dihet, forma analitike të së kryerës (veprore) të ndërtuara me anë të foljes ndihmëse “*kam*” janë përfutur edhe në gjuhët romane perëndimore, gjermanike etj.¹¹ Prandaj format analitike të së kryerës të këtij tipi kanë tërhequr vëmendjen e disa studiuesve, që janë përpjekur, ndër të tjera, të hedhin dritë edhe mbi burimin e këtyre formave në gjuhët ballkanike dhe gjermanike. Lidhur me format analitike në shqyrtim në gjuhët

⁵ Shih vëllimin “Omagiu lui Iorgu Iordan”, 139; shih edhe Buchholz: 1989,333.

⁶ Shih E. Berneker, *Slavisches Etymol. Wtb.* (tek *imam*)

⁷ Shih Meyer-Lübke: 1900,116.

⁸ Shih Ernout-Meillet: 1967 (tek *habeo*).

⁹ Shih Giordano: 1963,173.

¹⁰ Në rumanishte për më se të kryerën përdoret forma sintetike e tipit *lƧudassem*, e cila e ka burimin tek më se e kryera e lidhore latine (khs. *laudavisse*).

¹¹ Nuk po ndalemi këtu në mënyrat e ndërtimit të formave jo-veprore (pësore dhe vetvetore) të së kryerës në gjuhët e ndryshme, ku është përfutur forma analitike e së kryerës veprore me ndihmësen “*kam*”.

ballkanike (përfshirë edhe shqipja) Havraneku¹² mendon se ato janë përftuar në ndikimin e gjuhës romane ballkanike. Ai sheh në gjendjen gjuhësore të greqishtes fazën më të vjetër dhe në atë të shqipes e të rumanishtes stadin e fundit të këtij procesi. Kurse M. Malecki¹³ mendon se këtu kemi të bëjmë me një dukuri ballkanike të përftuar në ndikimin e substratit.

Në të mirë të mendimit të Havranekut dhe kundër atij të Maleckit është shprehur edhe Çabej (: 1974,41 v.). Ky shton se në formimin “e kësaj trajte kohore latinishtja u bë model jo vetëm për gjuhët e një treve, siç është Gadishulli Ballkanik, që aq gjatë dhe aq intensivisht iu shtrua ndikimit romak, por edhe sikundër ka treguar Antoine Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*. 142, për gjuhët gjermanike, të cilat gjenden aq larg. Për shqipen kjo ndikesë duhet të pranohet së paku për perfektin e foljeve transitive e pastaj edhe të foljeve intransitive...”

Lidhur me mendimin e Meillet-së do pasur parasysh se ai nuk ka pasur jehonë ndër studiuesit dhe nuk duket i mbështetur. Formimi i së kryerës analitike në gjuhët gjermanike duhet pranuar si një zhvillim i brendshëm i atyre gjuhëve¹⁴. Edhe për tipin e së kryerës në shqyrtim në gjuhën greke vetë Meillet-ja në veprën e tij *Aperçu d'une histoire de la langue grecque* (1931) nuk është shprehur gjëkund për një ndikim të mundshëm romak¹⁵. Prandaj në këtë rast nga gjuhët ballkanike vijnë në vështrim vetëm rumanishtja dhe shqipja si edhe maqedonishtja perëndimore.

Në maqedonishten perëndimore e kryera analitike me foljen ndihmëse “kam” është relativisht shumë e re, prandaj këtu as që mund të bëhet fjalë për një ndikim romak. Ajo është përftuar me siguri në ndikimin e gjuhëve ballkanike fqinje¹⁶. Kurse rumanishtja në këtë rast, me sa duket, ka ndjekur rrugën e evolucionit të gjuhëve romane në përgjithësi.

Për sa i takon gjuhës shqipe, mund të anohet më fort nga mendimi se në këtë rast kemi të bëjmë me një zhvillim të brendshëm të kësaj gjuhe, të përftuar në një kohë, kur nuk mund të bëhet fjalë për një ndikim të fuqishëm latin mbi këtë gjuhë¹⁷.

5. Në këtë vepër sintetizuese për gjuhët ballkanike nuk do të ishte pa interes t'i kushtohet pak vend edhe një pike takimi, që është përftuar midis shqipes, nga njëra anë, dhe bullgarishtes e maqedonishtes, nga ana tjetër, në sistemin foljor gjatë evolucionit të tyre historik. Është fjala për format e mënyrës habitore në gjuhën shqipe dhe për ato të mënyrës së ritregimit në gjuhët sllave të sapopërmendura. Pavarësisht nga burimi dhe

¹² Është fjala për studimin *Romansky typ perfekta +factum habeo, +casus sum, +casum habeo v makedonských dialektech*, botuar në *Mélanges Haškovec*, 147-154. Këtë studim e njohim nëpërmjet përmbledhjes së bërë nga Jokli në IJ XXV. f. 193. Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,798, sh. 4.

¹³ Në studimin *Cechi balkanskí ve jazykach Macedonji*, botuar në “Sprawozdanie Polsk. Ak. Umiejeten” 40 (1935), 25-27. Edhe këtë ne e njohim vetëm nëpërmjet përmbledhjes së bërë nga Jokli në IJ XXI, f. 224. Malecki mendon se “bullgarishtja” (këtu = maqedonishtja perëndimore) *imam zagubeno* nuk është një kalk sipas greqishtes *ékho chaméno*, sepse në “bullgarishte” ndryshe nga greqishtja e re, pjesorja eptohet dhe ndërtohet nga foljet kalimtare dhe jo-kalimtare. Pranimi i një ndikimi nga shqipja, sipas tij, është i mundshëm.

¹⁴ Mendimin e Meillet-së e ka kundërshtuar, ndër të tjerë, edhe Benveniste-i: 1966,187-207.

¹⁵ Schwyzer-i: 1959 (II), 812, gjithashtu nuk bën fjalë për ndonjë ndikim romak, por e paraqit të kryerën analitike të tipit në shqyrtim si një zhvillim të brendshëm të greqishtes.

¹⁶ Shih Sandfeld: 1930, 185; Koneski: 1967/1, 169, 1967/2, 503.

¹⁷ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 804 v.

rruga e zhvillimit të formave foljore të mënyrës habitore në gjuhën shqipe, ato përdoren edhe për të riprodhuar me rezervë e me dyshim fjalët e dikujt tjetër, gjë që është përdorimi i zakonshëm për format e mënyrës së ritregimit në bullgarishte e maqedonishte.

6. Me termin *mënyra e ritregimit* në këto gjuhë sllave jugore është bërë zakon të quhen disa forma analitike homonime me ato të së kryerës dhe më se të kryerës, që Weigand-i (BA I, 150-152) i interpreton si forma habitoreje. Por gjuhëtarë të tjerë si A. Teodor Balan-i, L. Andrejçini¹⁸ flasin për ekzistencën e një “mënyre të ritregimit” në bullgarishte. Po kështu mendojnë edhe Stojanovi (: 1977, 393 v.), Debraekeler-i (: 1966, 265 v.) etj. Sipas Stojanovit, nëpërmjet formave të kësaj mënyre folësi paraqit një veprim që ia kanë treguar të tjerët, d.m.th. një veprim, në të cilin ai vetë nuk ka marrë pjesë as e ka parë me sy. Po ky autor vë në dukje se nëpërmjet formave të kësaj mënyre folësi shpreh dyshim, mosbesim ose mosmiratim për mendimin e të tjerëve. Ai vë në dukje gjithashtu se me anë të këtyre formave foljore folësi shpreh edhe habi për veprimin e ritreguar, kur atij i duket i papritur, i papandehur.

Edhe për maqedonishten pranohet ekzistenca e kategorisë së ritregimit, d.m.th. përdorimi i formave analitike të së kryerës për të ritreguar diçka që folësi s'e ka parë vetë me sy. Gjithashtu, e kryera në atë gjuhë përdoret edhe me vlerë habitoreje¹⁹.

7. Për sa i takon vjetërsisë së kësaj mënyre në bullgarishte, Weigand-i (BA I, 152) thotë se në bullgarishten e vjetër dhe të mesmen nuk ka gjetur ndonjë shembull habitoreje. Kurse Mirçevi (: 1958, 123) pohon se procesi i zgjerimit të funksioneve të së kryerës, gjë që çoi në zhvillimin e formave të ritregimit, ka nisur qysh në shekullin XIV. Disa gjuhëtarë si K. Conevi, K. Mirçevi, L. Andrejçini e lidhin zanafillën e kuptimit të ritregimit dhe të mjeteve të shprehjes së tij në bullgarishte me ndikimin e gjuhës turke²⁰. Ndikimin turk në këtë pikë e pranon edhe Koneski (: 1967/1, 176 v.) për maqedonishten. Mundësinë e ndikimit të turqishtes mbi bullgarishten e maqedonishten në këtë pikë e pranon edhe Fiedler-i (: Actes VI, 369). Por disa gjuhëtarë të tjerë si Ju. Triponovi, Dilenskij, I. Gëllebovi janë shprehur kundër mendimit që format e ritregimit të kenë lindur nën ndikimin e turqishtes²¹.

8. Kurse mënyra habitore e shqipes, siç dihet, ka lindur nga përngjitja e së kryerës analitike të përmbysur, të përdorur kështu për të shprehur habinë e folësit për një veprim a gjendje të papritur, që është kryer në të shkuarën ose që është në të kryer e sipër në çastin e ligjërimit. Format foljore të kësaj mënyre përdoren edhe për të shprehur një qëndrim ironizues, mosmitarues, kundërshtues etj. të folësit lidhur me ndonjë pohim të bashkëbiseduesit. Pas përngjitjes së të kryerës së përmbysur forma e re sintetike, e krijuar në këtë mënyrë, erdh e u përdor gjithnjë e më shumë për të shprehur ndjenjat (habinë, mospajtimin etj.) e folësit ndaj një veprimi a thënieje në çastin e ligjërimit të tij dhe kështu e humbi dalëngadalë kuptimin e kohës së shkuar dhe përforcoi atë të kohës së tashme, duke u shndërruar kështu përfundimisht në një formë *të kohës së tashme* të një mënyre të re. Kjo dallohej shkoqur si prej kohës së kryer ashtu edhe prej kohës së tashme të mënyrës dëftore, jo vetëm për nga ndërtimi, por edhe për nga kuptimi modal.

¹⁸ Shih për këta vëllimin *Voprosy grammatiki bolgarskogo jazyka*, 1959, 315 v.

¹⁹ Shih Koneski: 1967/1, 175 v., 1967/2, 477 v. Për këtë kategori foljore në bullgarishte, maqedonishte, të krahasuar edhe me shqipen, shih Friedman: 1981.

²⁰ Shih vëllimin *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo jazyka*, 1959, f. 315 v.

²¹ Shih *po aty*, 313 v.

Madje, nga e kryera e dëftores ajo dallohej edhe për nga kuptimi kohor. Mbi këtë bazë u krijuan edhe kohët e tjera të habitores (e pakryera, e kryera dhe më se e kryera).

Habitorja e shqipes është krijuar qysh në periudhën parashkrimore të kësaj gjuhe. Tek Buzuku (1555) ndeshet, ndër të tjera, edhe forma e kohës së kryer të kësaj mënyre (*paska ruojtunë*), çka parakupton krijimin më të hershëm të kohës së tashme të saj²².

9. Për sa i takon pyetjes a ka ndonjë lidhje historike midis habitores së shqipes dhe “mënyrës së ritregimit” të bullgarishtes e të maqedonishtes, Weigand-i (*BA I*, 152) ka shprehur supozim për ndikimin e shqipes mbi bullgarishten nëpërmjet maqedonishtes. Kurse Fiedler-i (*Actes VI*, 369) bën fjalë për mundësinë e një ndikimi të ndërsjellë midis shqipes, maqedonishtes e bullgarishtes.

Për dukuritë e ngjashme të dy a më shumë gjuhëve ballkanike nuk mund të nxirren përfundime të sigurta, duke u mbështetur vetëm në mendimin që si gjuhë fqinje ato duhet të kenë ushtruar ndikim mbi njëra-tjetrën. Në rastin konkret, para se të jepen gjykime të sakta për ndikimin e mundshëm të shqipes mbi maqedonishten e bullgarishten, siç supozon Weigand-i, apo për ndikimin e mundshëm të ndërsjellë midis këtyre tri gjuhëve në krijimin dhe intensifikimin e përdorimit të formave foljore me vlerë habitoreje, siç supozon Fiedler-i, duhen supozuar një sërë pyetjesh, ndër të cilat edhe këto:

1. Sa të vjetra janë format zanafillëse të së ashtuquajturës mënyrë të ritregimit në maqedonishte e bullgarishte dhe a ka ushtruar turqishtja ndonjë ndikim në këtë rast? (shih edhe & 7)
2. A është kuptimi modal i habitores historikisht parësor apo dytësor dhe sa i vjetër është ai tek format e së ashtuquajturës mënyrë të ritregimit në maqedonishte dhe bullgarishte?
3. Ku paraqitet më dendur historikisht përdorimi i formave në shqyrtim me vlerën e habitores, në bullgarishte apo në maqedonishte?

Vetëm pas sqarimit të pyetjeve të tilla mund të jepet një mendim i mbështetur mbi lidhjen e mundshme historike midis habitores së shqipes dhe mënyrës së ritregimit të maqedonishtes e të bullgarishtes. Por, ndërkaq, do mbajtur parasysh se e tashmja dhe e pakryera e habitores së shqipes, ashtu siç paraqiten që nga Buzuku e këtej, dalin me forma të përngjitura dhe se të gjitha format kohore të kësaj mënyre, në zanafillë kanë qenë përdorur kryesisht për të shprehur *habinë e folësit* në çastin e ligjërimit të tij për diçka të papritur (shih & 8). Kurse mënyra e ritregimit në maqedonishte e bullgarishte del me forma analitike, që nuk kanë arritur të përngjiten dhe, me sa duket, edhe historikisht kuptimi modal i habitores tek format e kësaj “mënyre” është dytësor²³.

²² Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 912 v.

²³ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986 930 v.

KREU XI

BASHKËPËRKIME MIDIS SHQIPES DHE RUMANISHTES

1. Shqipja dhe rumanishtja, si gjuhë të formuara relativisht herët në Gadishullin Ballkanik (shih III/3-10, përkatësisht III/15-20), kanë edhe disa bashkëpërkime të veçanta midis tyre. Të tilla janë: 1) Prania e një numri të konsiderueshëm fjalësh të vjetra (shih && 2-9); 2) prania e disa përemrave të pacaktuar të përngjitur me një ndërtim të ngjashëm (shih & 10); 3) ndërrimi i gjinisë së disa emrave jo-frymorësh në shumës (shih && 11-13); 4) “nyjat” e përparme të rasës gjinore dhe të mbiemrave (shih && 14-18); 5) prapavendosja e përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm (shih & 19); 6) disa përdorime të veçanta të pjesores (shih & 20).

Siç do të vihet në dukje në paragrafët përkatës, ndonjë nga dukuritë e lartpërmendura ndeshet aty-këtu edhe në ndonjë gjuhë tjetër, por kjo nuk e zbeh trajtimin e saj si një bashkëpërkim i veçantë midis shqipes dhe rumanishtes.

2. Bashkëpërkimet e vjetra leksikore midis shqipes dhe rumanishtes paraqisin një interes të veçantë edhe për ballkanistikën, jo vetëm sepse janë një dëshmi e qartë e marrëdhënieve të hershme parasllave midis këtyre dy gjuhëve të vjetra të Ballkanit, të cilat kanë edhe bashkëpërkime të tjera të rëndësishme¹, por edhe sepse shërbejnë për të pasur një farë ideje për marrëdhëniet gjuhësore midis gjuhëve të vjetra të Ballkanit para formimit të shqipes (shih III/6), përkatësisht të rumanishtes (shih III/16).

3. Sidomos që nga Mikloshiçi (: 1861,8 v.) e këtej është vënë re se në shqipe e në rumanishte ka një numër të konsiderueshëm fjalësh të vjetra të përbashkëta me përbërje fonetike dhe përmbajtje kuptimore shumë të ngjashme. Këto fjalë të përbashkëta, të cilat nuk janë prej burimi grek, latin, sllav, turk apo prej ndonjë burimi tjetër më të ri, duket qartë se janë të trashëguara nga një fazë e hershme e evolucionit të tyre. Për lashtësinë e madhe të këtyre fjalëve në të dyja këto gjuhë dëshmojnë edhe dukuritë e vjetra fonetike, që ato kanë pësuar gjatë evolucionit të tyre historik në përputhje me ligjësitë e këtij evolucionit në shqipe, përkatësisht në rumanishte (shih & 8).

4. Në përgjithësi, është pranuar që numri i fjalëve të vjetra të përbashkëta të shqipes e të rumanishtes është relativisht i madh dhe dikur ndofta ka qenë edhe më i madh sesa paraqitet në fazën e dokumentuar të këtyre dy gjuhëve. Nuk duhet përjashtuar mundësia që në rrymë të shekujve një pjesë e fondit të përbashkët të fjalëve të tilla të ketë dalë jashtë përdorimit në njërin ose në tjetrën gjuhë, apo në që të dyja ato².

¹ Mjafton të kujtojmë këtu se dukuritë ballkanike kryesore, si prapavendosja e nyjës shquese, formimi i kohës së ardhme me anë të foljes ndihmëse “dua” etj., ndeshen edhe në këto dy gjuhë.

² Në rumanishte ka edhe një numër jo të vogël fjalësh të vjetra të trashëguara nga gjuha substrat, që nuk ndeshen në shqipe. Të tilla janë p.sh. fjalët: *bëiat* “djalë, fëmijë”, *brinzë* “djathë”, *strugure* “rrush” etj. Sipas Russu-t (: 1970,101) numri i fjalëve të tilla arrin në 90 deri në 100 njësi. Por midis fjalëve të

Sipas Russu-t (: 1970,91), numri i fjalëve të tilla të përbashkëta të shqipes e të rumanishtes arrin në rreth 70 njësi. Kurse Brâncuș-i (: 1983,130) e çon këtë numër, të paktën, në 89 njësi. Ndër këto fjalë të vjetra të përbashkëta mund të përmenden (të renditura sipas alfabetit):

<i>Shqip</i>	<i>Rumanisht</i>
avull	abur
baltë	baltJ
(i) bardhë	barz (= lejlek)
bashkë (leshi)	bascJ
bollë	balaur
breth	brad
brez	brou
(i) bukur	a se bucura (= gëzohem)
buzë	buzf
droje, dre	droaie
dhallë	zarf
flutur	fluture
gardh	gard
gropë	groapf
gurmaz	grumaz
gushë	guμf
gjemb < glemb	ghimpe
gjysh	ghiuJ
këlbazë	gflbeazf (=sëmundje bagëtish)
kulpën/kulpër	curpen
kurth	cursf
mal	mal (= breg lumi etj.)
moshë	moμ ~ moaμf (= plak ~ plakë)
mëz	monz
mugull	mugur
niegull (mjegull)	negurJ
nepërkë	nJporcJ
përrua	porou
qafë	ceafJ
rëndës	ronzJ
sorrë	cioarJ
shkruam(b)	scrum
shtrep	strepede
shtrungë	strungJ
(i) tharbët	sarbJd
thark	cark
thërrime	fJromJ
urlë	urdJ
vatër	vatrJ
vjedhull	viezure

tilla ai ka përfshirë edhe nga ato që në të vërtetë i kanë gjeçjëset e tyre në shqipe, si *copil* “fëmijë etj.” (krahaso tek arbëreshët e Italisë *kopile* “vajzë”), *urdf* “urlë” etj.

etj.

etj.

Të kihet parasysh se disa nga këto fjalë të vjetra të përbashkëta nuk ndeshen në të gjitha dialektet e rumanishtes. P.sh. fjalë të tilla si *mugure* (shqip *mugull*), *ghimpe* (shqip *gjemb*), *cursJ* (shqip *kurth*), *strepede* (shqip *shtrep*) etj., nuk ndeshen në aromunishte³. Por nuk duhet përjashtuar mundësia që aromunishtja të tilla fjalë t'i ketë pasur dikur dhe t'i ketë humbur në rrymë të kohës.

5. Për burimin e fjalëve të përbashkëta të shqipes e të rumanishtes janë shprehur mendime të ndryshme. Disa gjuhëtarë e kanë kërkuar burimin e tyre tek një gjuhë e vjetër e Ballkanit (hipoteza e substratit)⁴. Sipas disa të tjerëve, ato (ose shumica e tyre) e kanë burimin në gjuhën shqipe, nga e cila kanë depërtuar në rumanishte në një kohë, kur kontaktet midis këtyre dy gjuhëve nuk ishin ndërprerë ende nga dyndjet sllave në Ballkan⁵.

Disa nga mbrojtësit e hipotezës së substratit kanë qenë të mendimit se gjuha substrat në këtë rast ka qenë trakishtja apo trako-dakishtja⁶. Sipas mbrojtësve të kësaj hipoteze, shqipja është “bija” e një gjuhe të vjetër të Ballkanit lindor (shih për këtë III/5). Praninë e fjalëve në shqyrtim edhe në rumanishte ata e kanë shpjeguar me faktin që ajo është një gjuhë romane e shartuar mbi gjuhën trakase a trako-dake.

6. Hipoteza e substratit, që u parashtrua shkurt në & 5, është kundërshtuar nga disa gjuhëtarë, që mbrojnë tezën e prejardhjes ilire të gjuhës shqipe. Një ndër këta është edhe Zabej, i cili në një varg artikujsh, sidomos në Zabej: 1975,54 ka parashtruar këto arsytetime kundër hipotezës në shqyrtim:

1) Substrati, i cili është i lidhur me një ndërrim gjuhe, mund të pranohet për rumanishten “me romanizimin e vendit që u krye aty, po nuk mund të pranohet patjetër edhe për truallin e shqipes”. 2) Nga gjuhët e vjetra jo-greke të Ballkanit na kanë mbetur shumë pak elemente. “Në të tilla rrethana është gjë jo vetëm praktikisht e vështirë, po edhe metodikisht e dyshimtë, që t'u vishen atyre gjuhëve fjalë dhe trajta fjalësh që ato më të shumtën pas gjase as nuk i kanë pasur fare ndonjëherë”. 3) “Me kontaktet që kanë zgjatur pa ndërprerje shekuj me radhë midis dy popujve, ka pasur shkëmbime të gjata ndërmjet tyre, prandaj është afër menz të mendohet që në të parë që aty duan dalluar elemente më të vjetra dhe elemente më të reja”.

Në të njëjtin studim praninë e bashkëpërkimeve të vjetra gjuhësore midis shqipes dhe rumanishtes Zabej e ka shpjeguar me fqinjësinë e mozme midis stërgjiyshërve të shqiptarëve dhe të rumunëve. Sipas tij, “degët e skajit më verilindor të etnosit shqiptar... në mesjetën e hershme, pas gjase në një kohë ende para dyndjes sllave, kanë qenë në një fqinjësi të pandërmjetme, fqinjësi kontakti, me degët e skajit më jugperëndimor të etnosit rumun, dhe kjo lidhje u ushqye më tej edhe me anën e transhumancës të barinjve shtegtarë. Duke gjykuar nga dëshmitë gjuhësore, ky kontakt duhet të ketë qenë mjaft intim, dhe vise-vise ka shkuar mbase gjer në simbiozë”. Sipas këtij gjuhëtari, ky kontakt “gjatë së ashtuquajturës periodë të rumanishtes së përbashkët gjan të ketë vazhduar për disa shekuj me radhë, me siguri gjer në shkëputjen e aromunëve prej trungut rumun të përbashkët dhe në shtegtimin e tyre për nga jugu, shtegtim që u krye vonë-vonë (jo më

³ Shih Russu: 1970, 182,165,154,198 (me literaturë).

⁴ Këtë qëndrim mbajnë në përgjithësi gjuhëtarët rumunë sot.

⁵ Një qëndrim të tillë kanë mbajtur Jokli, O. Densusianu etj.

⁶ Për gjendjen e vjetër gjuhësore të pjesës lindore të Gadishullit Ballkanik shih II/23-26.

vonë se) gjatë shekullit X. Në këtë periodë mund të vendosen ato marrëdhënie të rumanishtes me shqipen, që shfaqen në mbarë degët dialektore të rumanishtes”. (po aty, f. 52 v.)

Në këtë studim Zabej nuk shprehet më tej për këto marrëdhënie gjuhësore. Me sa kuptohet, këtu ai ndoshta anon më fort nga huazimet e ndërsjella midis shqipes dhe rumanishtes. Por ndërkaq ai vëren se “në parim është e mundur pa tjetër që nga elementet që kanë të përbashkëta rumanishtja me shqipen, disa të burojnë prej një gjuhe indoevropiane jo-greke të Ballkanit të lashtësisë, prej të ashtuquajturit substrat, gjuhë e papërcaktueshme më afër. Raporti gjenealogjik i shqipes ndaj kësaj gjuhe substrati mund të ishte atëherë i krahasueshëm me raportin e irlandishtes së sotme ndaj keltishtes kontinentale, që është zhdukur, prej së cilës rrjedhin fjalët me burim prej substratit kelt që gjenden në gjuhët romane perëndimore; dhe pozita e rumanishtes në këtë mes do të ishte analoge me atë të gjuhëve (romane) motra me të, që fliten në Perëndim”. (shih Zabej: 1975,53 v.).

7. Edhe nga sa u parashtrua shkurt në §§ 5-6, del e qartë se për burimin e bashkëpërkimeve të vjetra leksikore midis shqipes e rumanishtes nuk ka dhe vështirë se mund të kishte një mendim të përbashkët. Kjo zësjetje, që mbetet e hapur, nuk mund të zgjidhet përfundimisht, pa u bërë më parë shtresimi kohësor i bashkëpërkimeve në shqyrtim. Por shtresimi kohësor i këtyre fjalëve të vjetra paraqit vështirësi të mëdha, për arsye se si shqipja ashtu edhe rumanishtja kanë një dokumentim shkrimor relativisht të vonë, që nuk e kapërcen shekullin XVI të erës sonë (shih III/7, përkatësisht III/17). Megjithatë, duke u mbështetur në dukuritë e vjetra fonetike, që kanë pësuar një pjesë e mirë e këtyre fjalëve në të dy gjuhët (shih & 8) dhe pjesërisht edhe në disa toponime të lashta të pjesëve lindore dhe perëndimore të Gadishullit Ballkanik, mund të vezohet, të paktën, një pjesë e shtresës më të vjetër të këtij fondi të vjetër të përbashkët leksikor të shqipes dhe të rumanishtes si edhe caku kohor i kësaj shtrese. Në qoftë se ky cak kohor i takon një periudhe, kur nuk ishin formuar ende si gjuhë më vete as shqipja as rumanishtja, atëherë nuk mund të bëhet fjalë për huazime të shqipes nga rumanishtja apo anasjelltas. Në këtë rast mund të flitet për një trashëgimi të shqipes nga “nëna” e saj, ilirishtja, dhe të rumanishtes nga substrati i saj trako-dak apo geto-dak (shih III/5, përkatësisht II/23). Sqarimi i mëtejshëm i pranisë së këtyre fjalëve në gjuhën “nënë” të shqipes dhe në substratin e rumanishtes i kalon caqet e historisë së mirëfilltë të vetë shqipes e të rumanishtes. Sqarimi i kësaj zësjetjeje, pra, ka të bëjë në radhë të parë me sqarimin e lidhjeve burimore dhe të marrëdhënieve historike midis gjuhëve i.e., që fliteshin në pjesët lindore dhe perëndimore të Ballkanit, para se të formoheshin shqipja dhe rumanishtja.

8. Si caqe kohore për formimin e rumanishtes sot, në përgjithësi, pranohet periudha midis shekujve V-VII të erës sonë (shih III/16). Kurse formimi i shqipes duhet të jetë kryer gjatë periudhës midis shekujve IV-VI të erës sonë (shih III/6). Prandaj, fjalët e përbashkëta të këtyre dy gjuhëve, që mund të vezohen për periudhën para këtyre caqeve kohore, do të përfshihen patjetër në fondin e trashëguar leksikor të shqipes, përkatësisht të rumanishtes. E tillë është, p.sh., fjala *mal*, e cila dëshmohet, ndër të tjera tek toponimi *Di-malum* i Ilirisë dhe tek toponimi *Dacia Mal-uensis*, që romakët më pas e ndryshuan në *Dacia Rip-ensis*, ku fjala e vjetër *mal-* është përkthyer me latinishten *ripa* (= breg a buzë lumi).

Në shtresën e vjetër parasllave të fjalëve të përbashkëta të këtyre dy gjuhëve duhen përfshirë edhe ato që kanë pësuar dukuri të tilla të vjetra fonetike si rotacizmi *-n-* > *-r-* në të folmet jugore të shqipes dhe rotacizmi *-l-* > *-r-* në rumanishte. Këtu duhen

përfshirë edhe ato fjalë të përbashkëta, që kanë pësuar ndërrimin *-l- > -ll-* dhe *-s- > -sh-* në gjuhën shqipe. Pra, në këtë shtresë të vjetër të përbashkët parasllave duhen përfshirë, ndër të tjera, fjalët *brez* < ⁺*bren-z* (rumanisht *brou*), *kulpën/kulpër* (rum. *curpen*), *avull* (rum. *abur*), *mugull* (rum. *mugur*), *niegull/mjegull* (rum. *negure*), *dhallë* (rum. *zarJ*), *shtrep* (rum. *strepede*), *shtrungë* (rum. *strungJ*), etj. Këtu duhen përfshirë edhe fjalë të tilla, si *baltë* (rum. *baltJ*), *i bukur* (krahaso rum. *a se bucura*), *buzë* (rum. *buzJ*), *gardh* (rum. *gard*), *gushë* (rum. *guμJ*), *kurth* (rum. *cursJ*), *mëz* (rum. *monz*), *nepërkë* (rum. *nJporcJ*), *përrua* (rum. *porou*), *sorrë* (rum. *cioarJ*), *vatër* (rum. *vatrJ*) etj.

9. Fjalët e kësaj shtrese (shih & 8) mund të kenë qenë pjesërisht fjalë të përbashkëta të “nënës” së shqipes dhe të substratit të rumanishtes, që si gjuhë i.e. mund t'i kenë trashëguar ato nga një fond i hershëm i.e. Por pjesërisht ato mund të kenë depërtuar nga njëra gjuhë në tjetrën nëpërmjet marrëdhënieve të gjata, që kanë pasur popujt e vjetër fqinjë të Gadishullit Ballkanik. Gjithashtu nuk duhet përjashtuar as mundësia që ndonjë apo disa nga këto fjalë ta kenë pasur burimin tek ndonjë gjuhë më e lashtë, që flitej në trevat ballkanike para ardhjes së ilirëve, trakasve etj. në këto treva⁷. Por një shtresim kohësor i mëtejshëm i këtyre fjalëve të vjetra të shqipes e të rumanishtes kërkon hulumtime dhe studime të mëtejshme. Përndryshe, në vend të disa përfundimeve të sigurta do të mbetemi në fazën e supozimeve të paargumentuara bindshëm.

10. Midis shqipes e rumanishtes vihet re edhe një bashkëpërkim në ndërtimin e disa përemrave dhe ndajfoljeve të përngjitura me kuptim të pacaktuar. Është fjala për përemrat dhe ndajfoljet e tipit *kush-do*, *zfarë-do*, *ku-do*, *kur-do(herë)*, *nga-do* etj. Këto janë formuar nëpërmjet njëfjalëzimit të dy gjymtyrëve të një fjalie të varur. Kështu, nga ndërtime të tipit *Këtë e bën kush do*; *Këtë e gjen ku do* (=ku dëshiron) etj. është arritur në ndërtime të tipit *Këtë e bën kushdo*; *Këtë e gjen kudo*, etj.

Për nga tipi i ndërtimit këto fjalë përemërore të shqipes kanë ngjashmëri me fjalët përemërore të rumanishtes të tipit *cine-va*, *care-va*, *unde-va* etj., ku elementi i parë është *cine-* “kush”, *care-* “cili”, *unde-* “ku” etj., ndërsa elementi i dytë *-va* i përgjigjet formës foljore *-do* të shqipes. Por nga kuptimi këto fjalë të përngjitura të rumanishtes u përgjigjen fjalëve të përngjitura të shqipes të tipit *ndo-kush*, *ndo-ku-nd* etj. Në kuptimin e fjalëve të tipit *kushdo*, *kudo* etj. në rumanishte përdoren fjalët e përngjitura të tipit *ori-cine*, *ori-care*, *ori-unde* etj., ku elementi i parë *ori-*(=*do-*) është i paravendosur.

Njëfarë ngjashmërie ka edhe midis fjalëve përemërore të përngjitura të shqipes të tipit *di-kush*, *di-sa* etj. dhe fjalëve përemërore të përngjitura të rumanishtes të tipit *ne-μ-care*, (=dikush), *ne-μ-tine* (=dicili), *ne-μ-te* (=dikka) etj. Në gjuhën shqipe fjalët në shqyrtim janë formuar nga përngjitja e kallëzuesit *di* të një fjalie kryesore njëkryegjymtyrëshe dhe të përemrit a të ndajfoljes pyetëse, që shërbente si gjymtyrë e vetme e një fjalie të nënrenditur kundrinore (pyetëse të zhdrejtë). Pra, ato kanë dalë nga përngjitja e pyetjeve të tilla; *Di (unë) kush?* *Di (unë) ku?* etj. Kurse në rumanishte fjalët përemërore të përngjitura të tipit *neucare* janë formuar nga përngjitja e fjalive të tilla, si *Ne utiu care* (=Nuk di kush).

Ngjashmëria midis shqipes dhe rumanishtes në ndërtimin e këtyre fjalëve përemërore të përngjitura, sidomos të atyre të tipit *kush-do* dhe *ndo-kush*, është dikka që bie në sy. Por vështirë se ky bashkëpërkim mund të jetë aq i vjetër, sa të na bëjë të pranojmë një trashëgimi të përbashkët të këtyre dy gjuhëve qysh nga ajo periudhë, kur të parët e shqiptarëve dhe të rumunëve kishin kontakte të drejtpërdrejta ndërmejt tyre⁸.

⁷ Si të tillë disa gjuhëtarë mbajnë p.sh. fjalën *mal* (shih Solta: 1980,20,113, me literaturë).

⁸ Për më shumë hollësira shih Demiraj: 1986,516 v. 527 v.

11. Në gjuhën shqipe dhe në rumanishte vihet re edhe një prirje relativisht e hershme për të zhdukur “vijën e kufirit” midis gjinive të një vargu emrash, që emërtojnë jo-frymorë. Këtu është fjala kryesisht për ndërrimin e gjinisë së atyre emrave asnjans ose mashkullorë, që emërtojnë jo-frymorë, kur ata kalojnë nga numri njëjës në shumës⁹. Në këtë rast zhdukja e “vijës së kufirit” midis gjinive është mundësuar edhe nga fakti se në numrin shumës vëmendja e folësit përqëndrohet më fort në përcaktimin e sasisë sesa në dallimin e gjinisë, që tek emrat e jo-frymorëve është thjesht konvencionale.

Në gjuhën shqipe e ndërrojnë gjininë në numrin shumës: 1) Emrat në zanafillë asnjans, që e formojnë shumësin me formantin *-ra* (geg. *-na*), si p.sh.: *ujë-ra të ftoht-a*, *djathë-ra të mir-a* etj. 2) Disa emra mashkullorë, që e formojnë shumësin gjithashtu me formantin *-ra* (geg. *-na*), si p.sh.: *mall-ra të mir-a*, *fshat-ra të pasur-a* etj. 3) Emrat mashkullorë, që e formojnë shumësin me formantin *-e*, si p.sh.: *mal-e të lart-a*, *gëzim-e të paharruar-a* etj. 4) Disa emra mashkullorë (ose në zanafillë asnjans), që e formojnë shumësin me formantin *-a*, si p.sh.: *hap-a të gjat-a*, në *rresht-a-t e par-a* etj. 5) Emrat prejmbiemërorë dhe prejpjesorë asnjans (sot femërorë), si p.sh.: *të mirë-t ~ të mir-a-t*, *të qeshur-i-t ~ të qeshur-a-t* etj.

12. Prirja për të zhdukur “vijën e kufirit” midis gjinive të emrave të jo-frymorëve sidomos në numrin shumës në gjuhën shqipe është mundësuar nga dy faktorë kryesorë, me karakter fonetik dhe gramatikor. Evolucioni i hershëm i tingujve fundorë, të cilit nuk i kanë shpëtuar as mbaresat e shumësit¹⁰ e ka bërë gjithnjë më të vështirë dallimin e gjinisë konvencionale të emrave të jo-frymorëve në atë numër. Në të tilla rrethana, kalimi i emrave mashkullorë dhe asnjans të jo-frymorëve në gjininë femërore në shumës ishte fare i mundshëm. E kjo mundësi me kalimin e kohës u bë një dukuri e zakonshme atëherë kur shumica e emrave asnjans dhe një pjesë e emrave mashkullorë të jo-frymorëve për një shprehësi më të madhe të numrit shumës erdhën e u përdorën me formantet e shumësit *-e, -a, -na/-ra*, që në zanafillë kanë qenë të gjinisë femërore dhe kanë marrë prej kohësh një karakter femërorizues.

Dukuria e ndërrimit të gjinisë së emrave të jo-frymorëve, që u përmendën në & 11, është relativisht e vjetër në gjuhën shqipe. Ajo ndeshet tek autorët e vjetër shqiptarë, përfshirë Buzuku, si edhe nëpër dialekte të ndryshme¹¹; prandaj duhet të ketë nisur të shfaqet qysh para Buzukut.

13. Ndërrimi i gjinisë së disa grupeve emrash (jo-frymorësh) në numrin shumës nuk është një dukuri e vezuar e shqipes. Ajo ndeshet edhe në disa gjuhë të tjera, sidomos në rumanishte, ku emrat mashkullorë të jo-frymorëve, që e formojnë shumësin me mbaresat *-e < lat. -ae*, dhe *-uri < lat. -or-a*, në këtë numër i marrin përcaktorët në formën e gjinisë femërore, si p.sh.: *cuvont frumos ~ cuvint-e frumoas-e*, *tren rapid ~ tren-uri rapid-e* etj.¹² Një dukuri e ngjashme, por me përmasa shumë më të kufizuara ndeshet edhe në greqishten e re dhe në ndonjë gjuhë tjetër jashtë Ballkanit¹³.

Por fakti që ndërrimi i gjinisë së disa grupeve emrash është përhapur gjerësisht në shqipe dhe në rumanishte, dy gjuhë këto që kanë edhe mjaft bashkëpërkime të tjera

⁹ Një dukuri e tillë tek emrat e jo-frymorëve vihet re edhe në numrin njëjës; shih Demiraj: 1986,205 v.

¹⁰ Shih për këto Demiraj: 1986,228-243.

¹¹ Shih Demiraj: 1972,58 v.; 1986,207.

¹² Një dukuri e tillë del edhe tek disa emra më *-iu*, si *consiliu ~ consilii* etj. (shih GLR I, 70).

¹³ Shih Demiraj: 1986,207 v. (me literaturë).

midis tyre, i ka bërë disa gjuhëtarë ta shikojnë këtë si një dukuri me burim të përbashkët; madje, ndonjë e ka kërkuar zanafillën e saj qysh në substratin trak¹⁴. Me sa duket, dukuria në shqyrtim si në shqipe edhe në rumanishte nuk duhet të jetë aq e vjetër, sa të na bëjë të ngjitemi deri në substratin trak apo në ndonjë substrat tjetër. Sidoqoftë, ka pak gjasë që kjo dukuri në këto dy gjuhë të ketë zënë fill në një kohë, kur ato kanë qenë në kontakt të drejtpërdrejtë midis tyre, d.m.th. para dyndjeve sllave në Ballkan. Prandaj dukuria në shqyrtim në këto dy gjuhë duhet të jetë zhvilluar në mënyrë të pavarur¹⁵.

14. Në shqipe dhe në rumanishte, siz dihet, krahas nyjave shquese të prapavendosura janë përfutur edhe të ashtuquajturat *nyja të përparme*, të cilat janë një zhvillim i brendshëm në secilën prej tyre¹⁶. Funkcionet, që kryejnë “nyjat e përparme” në këto dy gjuhë, të paktën, në fazën e dokumentuar të tyre, janë pjesërisht të përbashkëta dhe pjesërisht të ndryshme. Kështu, në të dyja këto gjuhë “nyjat e përparme” përdoren kryesisht:

1) Si elemente përbërëse të mbiemrave dhe të rreshtorëve. P.sh. në shqipe: *i mirë, i keq, i shkathët* etj.; *i pari, i dyti, i dhjeti* etj. Por në rumanishte mbiemrat marrin “nyja të përparme” vetëm kur përdoren pas një emri të shquar (shih & 18).

2) Si elemente përbërëse të rasës gjinore. P.sh. në gjuhën shqipe: një shok *i vëllait* ~ shoku *i vëllait*, libri *i një shoku* etj. Por në rumanishte gjinorja paranyjëzohet vetëm kur vjen pas një emri të pashquar (shih & 18).

15. Midis “nyjave të përparme” të shqipes dhe të rumanishtes ka edhe ndryshime të rëndësishme. Kështu, ndërsa në shqipe “nyjat e përparme” në të gjitha funksionet dalin me forma rasore të njëjta¹⁷, në rumanishte “nyjat e përparme” të mbiemrave kanë një burim të ndryshëm nga ato të rasës gjinore¹⁸ (shih shembujt tek shënimi 19).

Një ndryshim tjetër themelor midis këtyre dy gjuhëve është edhe shndërrimi i “nyjave të përparme” të shqipes në pjesë përbërëse të pavezueshme të mbiemrave, të rreshtorëve dhe të rasës gjinore, zka dëshmon edhe për vjetërsinë e tyre mjaft të madhe, ndërsa në rumanishte ato kanë një përdorim sintaksorisht të kufizuar. Siz dihet, në rumanishte “nyjat e përparme” mbiemërore përdoren rregullisht vetëm kur vijnë pandërmjetshëm pas një emri të shquar, ndërsa “nyjat e përparme” të gjinores përdoren rregullisht vetëm kur vijnë menjëherë pas një emri të pashquar¹⁹.

¹⁴ Shih Demiraj: 1972, 54 v.

¹⁵ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1972,49-66 dhe 1986,205-209.

¹⁶ Këtu është fjala për “nyjat e përparme”, që ndeshen në fazën e dokumentuar të këtyre dy gjuhëve, ku ato kryejnë funksione, në përgjithësi, të ndryshme nga ai i shquarsisë. Si rrjedhim, këtu nuk po ndalemi në hipotezën e disa gjuhëtarëve, sipas të cilëve në shqipe, përkatësisht në rumanishte, nyja shquese në krye të herës ka qenë e paravendosur (shih për këtë çështje Demiraj: 1986,308 v., përkatësisht Solta: 1980,188).

¹⁷ Nuk po ndalemi këtu në çështjen e diskutueshme nëse format e rasave të ndryshme të këtyre nyjave për të tri gjinitë kanë një burim të përbashkët apo jo; shih për këtë Demiraj: 1986, 352 v. Për burimin e “nyjës së përparme” të para numërorëve themelorë (*të dy, të tre* etj.) drejtpërdrejt nga përemri dëftor shumëshih *po aty*, f. 321.

¹⁸ Është fjala për “nyjën e përparme” *cel (cea, cei, cele)* të mbiemrave me burim nga dëftori *acel (acea, acei, acele)*, dhe për “nyjën e përparme” të rasës gjinore *al (a, ai, ale)*; për burimin e këtyre shih ILR II, 235, kurse për trajtat e ndryshme dialektore shih Coteanu: 1969, 114 v.

¹⁹ Khs. p.sh.: *om bun ~ omul cel bun* “njeri i mirë ~ njeriu i mirë”, nga njëra anë, dhe *o casë a vecinului ~ casa vecinului* “një shtëpi e fqinjit ~ shtëpia e fqinjit”, nga ana tjetër. Për hollësi të tjera shih Demiraj: 1986, 326 v.

16. Edhe nga sa u parashtrua përmbledhtas në §§ 14-15, del e qartë se midis “nyjave të përparme” të shqipes dhe të rumanishtes, me gjithë ndryshimet jo të pakta midis tyre (shih & 15), ka mjaft pika të përbashkëta²⁰. E kjo e bën të pashmangshme pyetjen nëse ka ndonjë lidhje historike midis tyre. Kësaj pyetjeje deri sot i janë dhënë përgjigje të ndryshme, që këtu nuk është rasti të jepen me hollësi. Disa gjuhëtarë kanë parë këtu një nga bashkëpërkimet midis shqipes dhe rumanishtes²¹, kurse disa të tjerë ose i kanë vështruar këto si dy dukuri historikisht të palidhura midis tyre²² ose nuk janë shprehur fare për këtë zësjetje²³.

17. Një sqarim sa më i saktë i këtij problemi nuk mund të bëhet, në rast se nuk mbahet parasysh koha e shfaqjes së “nyjave të përparme” në të dyja këto gjuhë, të cilat kanë të përbashkët edhe prapavendosjen e nyjës shquese. Por dokumentimi shkrimor relativisht i vonë i të dyja këtyre gjuhëve e bën shumë të vështirë që të përcaktohet me saktësi koha, kur ka zënë të shfaqet kjo risi në secilën prej tyre. Sidoqoftë, duke shfrytëzuar të dhënat e krahasimit historik të brendshëm, edhe në këtë rast mund të arrihet në disa përfundime të argumentuara.

Kështu, për të përcaktuar në vija të trasha vjetërsinë e “nyjave të përparme” në gjuhën shqipe, mund të shfrytëzohen të dhënat gjuhësore që karakterizojnë këto “nyja” në fazën e dokumentuar të kësaj gjuhe, dhe të vështrohen ato në një kornizë më të gjerë të evolucionit të sistemit emëror të saj. Në fazën e dokumentuar të gjuhës shqipe “nyjat” në shqyrtim dalin me trajta të tilla rasore, që bëjnë të mundur dallimin e tri gjinive - mashkullore, femërore dhe asnjane²⁴. Natyrisht, trajtat e gjinisë asnjane në këtë rast, ashtu si edhe në rastin e nyjave të prapme shquese, kanë ardhur duke u mënjanuar gjithnjë e më shumë gjatë këtyre shekujve të fundit. Një dukuri e tillë ka qenë në pajtim të plotë me evolucionin e vetë gjinisë asnjane në gjuhën shqipe²⁵. Duke pasur parasysh një dukuri të tillë, mund të arrihet në përfundimin që “nyjat e përparme”, për të cilat bëhet fjalë këtu, duhet të jenë shfaqur jo më vonë se ajo periudhë e evolucionit të shqipes, kur gjinia asnjane në këtë gjuhë ishte ende mjaft e gjallë. E duke qenë se ndër huazimet sllave të shqipes mungojnë gjurmë të sigurt të gjinisë asnjane, megjithëse në gjuhët sllave të Ballkanit, ashtu si në gjuhët e tjera sllave, gjinia asnjane është ruajtur mirë në rrymë të shekujve, është arritur në përfundimin që zanafilla e “nyjave të përparme” të shqipes duhet të jetë më e hershme se kontaktet e saj me sllavishten e Ballkanit²⁶.

18. Sidoqoftë, “nyjat e përparme” të shqipes, që janë bërë prej kohësh pjesë e pamungueshme e mbiemrave, e emrave prejfoljorë të tipit *të folur-i-t* dhe e rasës

²⁰ Këtu është fjala për vetë procesin e krijimit të “nyjave të përparme” në këto dy gjuhë, ku ato përdoren kryesisht me mbiemrat dhe me rasën gjinore. Të kihet parasysh edhe përdorimi i “nyjave të përparme” para numërorëve dy e lart, për të shenjuar një tërësi të përcaktuar. Khs. shqip: *të dy, të tre, të katër* etj., rumanisht: *cei doi, cei trei, cei patru* etj. (por edhe *tusdoi, tustrei, tuspatru* etj.).

²¹ Shih, ndër të tjerë, Çabej: 1963, 91, Solta: 1980, 189 v.

²² Shih për këtë Demiraj: 1986, 326 v.

²³ Shih ILR II, 235.

²⁴ Khs. p.sh. në rasën emërore të mbiemrave të nyjshëm: *djalë i mirë ~ vajzë e mirë ~ djathë të mirë* (sot *djathë i mirë*). “Nyja e përparme” e gjinisë asnjane shfaqet më dendur tek autorët e vjetër, si p.sh. tek Buzuku:... gjyqitë e ligjë të klenëve *të vërtetë*...;... sytë tat anshtë *të keq* tash... etj.

²⁵ Shih për këtë Demiraj: 1986, 181 v.

²⁶ Shih Demiraj: 1986, 326.

gjinore dhe që në të gjitha këto përdorime paraqiten me reduktime të mëdha fonetike në krahasim me format gjegjëse të përemrave dëftorë, janë pa dyshim më të hershme se ato të rumanishtes. “Nyjat e përparme” të kësaj gjuhe, sidomos ato të tipit *cel* (*cea, cei, cele*), janë relativisht më të vona. Në këtë përfundim arrihet, po të mbahet parasysh jo vetëm fakti që ato nuk janë bërë pjesë të pamungueshme të mbiemrave dhe të rasës gjinore (shih & 15), por edhe fakti tjetër që ato paraqiten më pak të reduktuara fonetikisht. Vërejtja e fundit vlen sidomos për “nyjat e përparme” të tipit *cel* (*cea, cei, cele, celor*), që nuk kanë pasur ndonjë ndryshim të rëndësishëm fonetik në krahasim me format gjegjëse të përemrit dëftor *acel* (*acea, acei, acele, acelor*) “ai (ajo, ata, ato, atyre)”²⁷. Me sa duket, ato kanë marrë vlerën e “nyjës” pas periudhës së protorumanishtes.

Disi më të vjetra duken “nyjat e përparme” të rasës gjinore *al* (*a, ai, ale, alor*). Por edhe këto nuk janë aq shumë të vjetra. Ato duhet të jenë përfutur midis shekujve XII-XIV²⁸. Në këto rrethana, nuk ka si të vendoset një lidhje historike e drejtpërdrejtë midis shqipes dhe rumanishtes as në krijimin e “nyjave të përparme” të tyre. Pra, edhe në këtë rast, ashtu si në rastin e nyjave të prapme (shih VI/14-15), kemi të bëjmë me një zhvillim paralel të përfutur nën tryshinë e evolucionit të strukturës gramatikore të ngjashme të tyre.

19. Siç u vu në dukje në VI/14,16, në gjuhën shqipe dhe në rumanishte është zhvilluar prej kohësh prirja për t'i prapavendosur përcaktorët e pavetëmjaftueshëm të emrit. Kjo prirje në gjuhën shqipe duhet të jetë mjaft e vjetër. Për këtë dëshmon jo vetëm prapavendosja e hershme e nyjës shquese (shih VI/8), por edhe një varg të dhënash të tjera, nga të cilat po përmendim këtu vetëm paranyjëzimin e mbiemrave.

Në & 17 u vu në dukje se zanafilla e “nyjave të përparme” të shqipes duhet të jetë më e hershme se kontaktet e kësaj gjuhe me sllavishten e Ballkanit. Që këtej nuk mund të mos nxirret përfundimi se prirja për prapavendosjen e mbiemrave që u paranyjëzuan, duhet të jetë më e hershme se paranyjëzimi i tyre. Dhe në të vërtetë, në das të pranohet teza e atyre gjuhëtarëve, sipas të cilëve nyja e prapme e emrit në shqipe është përfutur nëpërmjet anticipimit të nyjës së përparme të mbiemrit ndjekës, në das të pranohet teza e përkundërt, sipas nesh më e drejtë²⁹, prirja për prapavendosjen e zakonshme të mbiemrave në këtë gjuhë del relativisht mjaft e vjetër. Ajo del më e vjetër sipas tezës së parë, sepse, që të lindte nyja e prapme e emrit nëpërmjet anticipimit të nyjës së përparme të mbiemrit ndjekës, duhej që ky të përdorej rregullisht pas emrit që përcaktonte. Por edhe sipas tezës së dytë, paranyjëzimi i mbiemrave del mjaft i hershëm, qysh në periudhën parasllave të shqipes (shih & 17)³⁰.

Edhe për rumanishten mund të pohohet se prirja për prapavendosjen e zakonshme të mbiemrave dhe të rasës gjinore është më e vjetër se paranyjëzimi i tyre.

20. Shqipja dhe rumanishtja kanë dukuri tipike të përbashkëta edhe në sistemin foljor. Është fjala për përdorimin e pjesores së shkuar pas foljesh pavetore me vlerën e një paskajoreje (p.sh. shqip: *do bërë/duhet bërë*, rum. *trebuie fJcut*; khs. frengj. *il faut faire*), si edhe për krijimin e disa formave të pashtjelluara mbi bazën e kësaj pjesoreje të prirë nga disa pjesëza me origjinë kryesisht parafjalore: shqip: *me, pa, duke, për* etj.;

²⁷ Shih ILR II, 235.

²⁸ Shih Coteanu: 1969, 137.

²⁹ Shih për të gjitha këto Demiraj: 1986, 308 v. 329 v.

³⁰ Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986, 534 v.

rumanisht: *pentru, de, la, după* etj. Në rastin e fundit pjesorja e përdorur kështu është diakronikisht e emëruar; në shqipe ajo mund të jetë e papajisur me nyjën e përparme të gjinisë asnjane, si p.sh. *me ba, pa ba/pa bërë, duke ba/ duke bërë*, ose e pajisur me nyjën e përparme të gjinisë asnjane, si p.sh. *për të ba/për të bërë, me të ardhun/me të ardhur* etj., kurse në rumanishte pjesorja e emëruar është e paparanyjësuar, si p.sh. *pentru scris, de scris* “për të shkruar” etj. Në të dy gjuhët togjet foljore në shqyrtim përdoren zakonisht me kuptim vepror. Në gjuhën shqipe tek këto forma të pashtjelluara foljore është zhvilluar edhe kundërvënia formale dhe kuptimore veprorë ~ joveprorë. Forma e pashtjelluar e tipit *me ba*, që ndeshet kryesisht në të folmet veriore të shqipes, dhe ato të tipit *pa ba /pa bërë, për të ba/për të bërë*, që ndeshen në të dy dialektet e kësaj gjuhe, si edhe format e pashtjelluara të tipit *pentru scris, de scris* etj. të rumanishtes përdoren me funksione sintaksore karakteristike për paskajoren. E kjo bie ndesh me dukurinë e përgjithshme të gjuhëve ballkanike për zëvendësimin e paskajores nëpërmjet formave të shtjelluara të mënyrës lidhore ose të dëftores (shih kreun IX). Format e pashtjelluara të tipit *me ba, pa ba/pa bërë* (ashtu si edhe ajo e tipit *duke ba/duke bërë*) janë përfutur qysh në periudhën parashkrimore të gjuhës shqipe, kurse ato të tipit *për të ba/për të bërë, me të ardhun/me të ardhur* etj. janë zhvilluar në periudhën e dokumentuar të kësaj gjuhe³¹. Ne nuk dimë se kur janë gramatikalizuar togjet e tipit *de ffcut* në rumanishte. Por fakti që elementet përbërëse të këtyre togjeve nuk janë shkruar në një mënyrë të tillë që të bëjnë të mundur edhe kundërvënien formale veprorë ~ joveprorë, ashtu si në gjuhën shqipe, nuk flet për një moshë të hershme të këtij gramatikalizimi. Nga ana tjetër, duke pasur parasysh edhe moshën relativisht jo aq të hershme të gramatikalizimit të togjeve të tipit *për të bërë* në gjuhën shqipe, mund të arrihet në përfundimin se këtu kemi të bëjmë me dy zhvillime paralele, të përfutura si pasojë e një prirjeje të përbashkët të këtyre dy gjuhëve për të krijuar forma analitike foljore me vlerë paskajoreje (shih edhe IX/9-14)³².

³¹. Për gramatikalizimin e togut të tipit *numërori një* + emër prejpjesor në shqipe, në aromunishte dhe në maqedonishte shih Demiraj: 1986,991 v. (me literaturë).

³². Për më shumë sqarime shih Demiraj: 1986,953-995.

KREU XII

DISA BASHKËPËRKIME NË FUSHËN E FJALORIT

1. Në vepra përgjithësuese si edhe në studime të veçanta gjuhëtarë të ndryshëm kanë trajtuar edhe disa bashkëpërkime midis gjuhëve ballkanike në fushën e fjalorit. Madje, Sandfeldi (:1930,16-99) këtyre bashkëpërkimeve u ka kushtuar një vëmendje të posaçme, duke trajtuar me radhë fjalët greke, latine, romane, shqipe, sllave, turke etj., që ndeshen në dy a më shumë gjuhë ballkanike. Një vëmendje të posaçme u ka kushtuar fjalëve të trashëguara nga substrati si edhe huazimeve në gjuhë të ndryshme edhe Solta (: 1980). Kurse Schaller-i (: 1975,172-190), Banfi (: 1985,81-111) dhe Feuillet-i (: 1986,93-105) çështjes së bashkëpërkimeve në fushën e fjalorit midis gjuhëve ballkanike i kanë kushtuar më pak vend.

Në të gjitha këto vepra është vënë në dukje me shembuj konkretë se në gjuhët ballkanike ndeshen shumë fjalë të përbashkëta, të përhapura me rrugë të ndryshme nga greqishtja, latinishtja dhe gjuhët romane, nga gjuhët sllave jugore, turqishtja etj. Është vënë në dukje gjithashtu se në shqipe dhe në rumanishte ka një numër të konsiderueshëm fjalësh të trashëguara nga një burim i vjetër ballkanik. Dukuria e fundit, siç u shtjellua në XI/2-10, është bërë objekt studimi dhe trajtimi edhe nga një varg dijetarësh, prej të cilëve mund të përmenden: Çabej (në vepra të ndryshme), Russu (: 1970), Solta (: 1980,39-63), Brâncuș-i (1983), Demiraj (: 1988,98-105) etj.

2. Për fjalët e përbashkëta, që ndeshen në gjuhët ballkanike, vlen të shënohet një vërejtje e Schaller-it (: 1975,172) që bashkëpërkimeve leksikore “u takon vetëm një rëndësi dytësore në përshkrimin e bashkimit gjuhësor ballkanik. Bashkëpërkimet leksikore të gjuhëve ballkanike, siç dihet, nuk janë formuese të bashkimit gjuhësor; por megjithatë duhen marrë në vështrim”. Duke u nisur nga kjo vërejtje, mund të shtrohet me të drejtë pyetja nëse bashkëpërkimet leksikore midis gjuhëve ballkanike, ashtu siç janë paraqitur, duhen vështruar si ballkanizma të mirëfilltë apo jo. Siç dihet, gjuhët në kontakt, në çfarëdo treve, marrin e japin fjalë midis tyre dhe në këtë vështrim gjuhët e Ballkanit nuk mund të bënin përjashtim. Dihet gjithashtu se gjuhët e popujve me një kulturë më të zhvilluar si edhe gjuhët e popujve, që vendosin sundimin e tyre mbi popuj të tjerë për një kohë pak a shumë të gjatë, ushtrojnë një ndikim më të fuqishëm mbi gjuhët e popujve, që vijnë në kontakt me to. Prandaj nuk është aspak e papritur që në gjuhët ballkanike në përgjithësi në rrymë të shekujve kanë depërtuar një numër i konsiderueshëm huazimesh nga greqishtja, latinishtja dhe italishtja si edhe nga gjuhët sllave jugore dhe turqishtja. Por këto huazime nuk mund të vështrohen si ballkanizma të mirëfilltë, pasi nuk përbëjnë ndonjë dukuri të veçantë, që do t'i dallonte gjuhët e Ballkanit nga ato të trevave të tjera gjuhësore. Prandaj në një vepër përgjithësuese për gjuhët ballkanike në këtë rast, të shumtën, mund të vihen në dukje rrethanat historike-shoqërore, që kanë kushtëzuar përhapjen e huazimeve të burimeve të ndryshme në këto

gjuhë, si edhe sferat ku ndikimet kanë qenë më të fuqishme. Por edhe në këto raste u duhet kushtuar më shumë vend atyre huazimeve, që paraqisin më tepër interes edhe për vetë historinë e gjuhës dhënëse (shih && 9-10). Gjithashtu një vëmendje e veçantë u duhej kushtuar edhe bashkëpërkimeve të reja, që janë duke u përfutur ndër gjuhët ballkanike në kushtet e reja të marrëdhënies midis popujve ballkanas. Por kjo i kapërcen synimet e kësaj vepre. Në fund të kapitullit do të shqyrtohen shkurt disa shprehje frazeologjike tipike ballkanike.

3. Në gjuhët ballkanike ka një numër të konsiderueshëm huazimesh nga greqishtja. Një dukuri e tillë është e kuptueshme, po të kihet parasysh ndikimi i vazhdueshëm, që ka ushtruar greqishtja mbi gjuhët e Ballkanit qysh nga kohët e lashta e sidomos pas ndarjes së Perandorisë Romake në dy pjesë në fund të shekullit IV të erës sonë. Siç u vu në dukje në II/27, pas kësaj ngjarjeje historike gjuha greke erdh e u bë dalëngadalë gjuhë zyrtare e Perandorisë Romake të Lindjes dhe si e tillë do të ndikonte pa tjetër mbi fjalorin e gjuhëve të popujve, që mbetën nën sundimin e asaj perandorie. Një ndikim të fuqishëm ka ushtruar greqishtja mbi fjalorin e gjuhëve të Ballkanit edhe si gjuhë zyrtare e fesë ortodokse dhe dihet që shumica e popujve të kësaj treve, pas ndarjes përfundimtare të kishës së lindjes nga ajo e perëndimit më 1054, kanë qenë të besimit ortodoks.

Në paragrafët ndjekës do të shqyrtohen përmbledhtas huazimet e përbashkëta nga greqishtja e vjetër, e mesmja dhe e reja në gjuhët e tjera të Ballkanit.

4. Huazimet nga greqishtja e vjetër ndeshen vetëm në shqipe dhe në rumanishte. Shqipja i ka trashëguar ato nga “nëna” e saj, ilirishtja, ndërsa rumanishtja i ka trashëguar pjesërisht nga gjuha “substrat”, por më shumë nëpërmjet latinishtes ballkanike, prej së cilës u zhvillua (shih III/16). Do pasur parasysh gjithashtu se edhe në shqipe disa huazime latine e kanë zanafillën në të vërtetë tek greqishtja e vjetër, nga e cila nëpërmjet latinishtes kanë depërtuar edhe në shqipe, a më saktë në “nënë” e shqipes. Të tilla janë p.sh. fjalët *kishë* < *klisë*, *pashkë*, *i vorfën/i varfër* etj.

Numri i huazimeve të shqipes nga greqishtja e vjetër paraqitet i kufizuar. Por nuk duhet përjashtuar mundësia që një pjesë huazimesh të tilla të kenë dalë jashtë përdorimit në rrymë të shekujve. Sipas Çabejt (: 1972,21), në gjuhën shqipe ka, të paktën, nja tridhjetë fjalë nga greqishtja e vjetër “përveç disa elementeve më pak të sigurta, sidomos atyre që duket të kenë hyrë me anë të latinishtes”.

Nga fjalët e përbashkëta të shqipes dhe të rumanishtes me burim nga greqishtja e vjetër mund të përmenden: *bretkosë* (trajta më e vjetër e dokumentuar *brétëk*), rumanisht *broatec*; *pjepën/pjepër*, rumanisht *pepene*; *qersh*, rum. *cireas*; *mokën/mokër*, rum. folja *a młcina* etj.¹

Si në shqipe edhe në rumanishte fjalët e huazuara nga greqishtja e vjetër kanë pësuar disa ndryshime fonetike të vjetra, siç janë, ndër të tjera:

a) Tek fjala *mokën/mokër* e shqipes përveç evolucionit $\phi > o$ (khs. greqishten *młkhan*), që është përfutur vetëm në elementin e vjetër të trashëguar të kësaj gjuhe, është vërtetuar edhe rotacizmi *-n- > -r-* në toskërishte, dukuri kjo e periudhës para kontakteve të shqipes me sllavishten (shih IV/19). Edhe shpërngulja e theksit nga rrokja e fundit në rrokjen e parë të këtij huazimi dëshmon për vjetërsinë e tij të madhe². Të kihet parasysh prania e rotacizmit edhe tek *pjepën/pjepër*.

¹ Për fjalët rumune shih Mihăescu: 1966/2, 46-65

² Shih Demiraj: 1986,152 v.

b) Si në shqipe edhe në rumanishte huazimet nga greqishtja e vjetër e ruajnë shqiptimin e vjetër të tingullit *b*, i cili, të paktën, qysh nga shekullit I i erës sonë në gjuhën greke është shqiptuar *v*³; krahaso *brétëk* (*bretkosë*) dhe *broatec*.

5. Siç u vu në dukje në & 11, në shqipe dhe në rumanishte kanë vazhduar të depërtojnë huazime nga greqishtja edhe në periudhat e mëpastajme. Në gjuhën shqipe këto kanë depërtuar si nëpërmjet terminologjisë kishtare ortodokse, ashtu edhe nëpërmjet kontakteve të drejtpërdrejta me botën greke. Kurse në rumanishte huazimet greke kanë hyrë kryesisht nëpërmjet terminologjisë së kishës ortodokse si edhe nëpërmjet sllavishtes. Pas dyndjeve sllave në Ballkan (shih III/21) dhe formimit të gjuhëve sllave të Ballkanit filluan të depërtojnë huazime nga greqishtja edhe në këto gjuhë nëpërmjet kontakteve të drejtpërdrejta me grekët ose nëpërmjet terminologjisë kishtare ortodokse. Këtu poshtë po japim disa nga huazimet e përbashkëta greke të shqipes, të rumanishtes dhe të bullgarishtes. Një pjesë e tyre ndeshen edhe në serbo-kroatishte:

a) Nga terminologjia fetare:

ajazëm, rum. *agheasm*, bullg. *agiazma*; *igumen*, rum. *igumen*, bullg. *igumen*; *ikonë*, rum. *icoan*, bullg. *ikona*; *kallogjer* (trajta më e vjetër e dokumentuar *kllogjër/kllogjën*), rum. *cflugër*, bullg. *kaluger*; *manastir* (trajta më e vjetër e dokumentuar *munështir*), rum. *manastire*, bullg. *manastir*: *naforë*, rum. (*a*)*naforJ*, bullg. *nafora* etj.

b) Nga fusha të tjera;

dafinë, rum. *dafin*, bullg. *dafina*; *dhaskal* rum. *dascJl*, bullg. *daskal*; *livadh*, rum. *livadJ*, bullg. *livada*; *qeramidhe*, rum. *cJrJmidJ*, bullg. *keremida*; *trandafil/trëndafil*, rum. *trandafir*, bullg. *trandofil* etj. Të kihet parasysh edhe folja prej burimi grek *lips-em*, rum. *lips-esc*, bullg. *lips-am*.

Ndikimi grek mbi gjuhët ballkanike bie në sy edhe në kalket e tipit *java e madhe*, rum. *sJptJminJ mare* etj. (shih për këto Sandfeld: 1930,33-45).

6. Një vëmendje të posazme i kanë kushtuar studiuesit e gjuhëve ballkanike edhe praninë e huazimeve latine dhe romane në këto gjuhë, vezanërisht në gjuhën shqipe (shih && 8-10). Duke pasur parasysh ndryshimin e gjendjes etnike në Gadishullin Ballkanik pas ndarjes së Perandorisë Romake (shih II/27) dhe sidomos pas dyndjes së sllavëve (shih III/21), në këtë rast si zështje kryesore mbetet sqarimi i pyetjes nëse ndeshen huazime latine të drejtpërdrejta në të gjitha gjuhët ballkanike. Natyrisht, në këtë rast është fjala për praninë e huazimeve latine të drejtpërdrejta në gjuhët sllave të kësaj treve, që të kenë depërtuar në to nëpërmjet së ashtuquajturës latinishte ballkanike dhe nëse ato janë të tilla që ndeshen edhe në gjuhët e tjera ballkanike. Sqarimi i kësaj zështjeje është i lidhur ngushtë me pyetjen se 3'gjuhë flisnin popujt e fiset e trevave të Ballkanit, ku sllavët erdhën e u vendosën pas shekujve VI-VII të erës sonë.

Po ta gjykojmë nga gjendja gjuhësore e Gadishullit Ballkanik në periudhën e njohur historike, që u përshkrua përmbledhtas në kreun III, mund të pohohet se, kur zbritën në Ballkan, fiset sllave u ndeshën aty me stërgjyshërit e grekëve e të shqiptarëve dhe me një popullsi të romanizuar. Nga kontaktet me popullsinë e romanizuar të Ballkanit sigurisht kanë depërtuar në gjuhët sllave të kësaj treve edhe fjalë prej burimi latin. Nga ana tjetër, duke qenë për njëfarë periudhe nën ndikimin e pushtetit shtetëror të Bizantit, ku edhe pas ndarjes së Perandorisë Romake në dy pjesë në fund të shekullit IV latinishtja vazhdoi të përdorej për njëfarë kohe si gjuhë zyrtare, ishte e natyrshme që edhe në gjuhët sllave jugore të depërtonin fjalë prej burimi latin. Disa nga këto ndeshen edhe në gjuhët e tjera ballkanike. Këtu po përmendim vetëm disa prej tyre, sa për

³ Shih Schwyzer: 1959, I, 207 v.

shembull: lat. *cerrus*: bullg. *cer*, shqip *qarr*; lat. *furca*: bullg. *furka*, shqip *furkë*; lat. *altare*: bullg. *oltar*, shqip *lter* (=altar) etj.⁴ Por nuk mungojnë edhe fjalë prej burimi latin, që kanë mbetur vetëm në gjuhët sllave, si p.sh. *car* < lat. *Caesar* ⁵.

7. Huazime latine ndeshen edhe në greqishte, megjithëse kjo gjuhë për arsye të nivelit kulturor të popullit grek, ishte më pak e prirur t'i nënshtrohej një ndikimi të fuqishëm nga ana e latinishtes. Sidoqoftë, sundimi i gjatë latin në Greqi nuk mund të mos linte gjurmë në greqishte, ku ndeshen edhe huazime të vjetra latine⁶.

Huazime jo të pakta në greqishte kanë depërtuar edhe nga italishtja (më saktë, nga dialekti venecian) si rrjedhim i kontakteve të grekëve me venecianët, që patën vendosur kontrollin e tyre mbi shumë ishuj grekë.

8. Huazime më të shumta latine, siç dihet, ka në gjuhën shqipe, e cila këto në pjesën më të madhe i ka të trashëguara nga “nëna” e saj, ilirishtja, duke qenë se sundimi i drejtpërdrejtë romak në trevat e banuara nga stërgjyshërit e shqiptarëve mori fund aty nga fundi i shekullit IV të erës sonë, kur këto treva kaluan në varësi të Perandorisë Lindore (Bizantine) (shih II/27). Huazimet latine të shqipes paraqisin një varg zështjesh, që kanë tërhequr vëmendjen e mjaft studiuesve. Zështja themelore këtu mbetet ajo e burimit të këtyre huazimeve e kjo është e lidhur ngushtë me zështjen e vendit, ku kanë ndodhur kontaktet e stërgjyshërve të shqiptarëve me romakët. Zështja e fundit, nga ana e saj, nuk mund të sqarohet, pa përcaktuar më parë moshën e huazimeve latine më të vjetra të shqipes (shih & 9).

Në trajtimin e huazimeve latine të shqipes duhet shqyrtuar edhe pyetja nëse ato ndeshen apo jo edhe në rumanishte dhe në gjuhët romane perëndimore.

9. Për sa i takon moshës së huazimeve latine të shqipes, në këtë rast ka rëndësi të argumentohet se qysh kur ato duhet të kenë nisur të depërtojnë në këtë gjuhë. Në përgjithësi, studiuesit, që janë marrë drejtpërdrejt ose tërthorazi me problemin e elementit latin të shqipes, kanë vënë në dukje se në këtë element ka një shtresë të vjetër, që ngjitet deri para erës së re. Këtë gjë e vuri në dukje së pari Kopitari (: 1829, 254), sipas të cilit “... fjalët latine në shqipe paraqisin ende shqiptimin romak të kohës së Augustit”⁷. Këtë mendim e përforcoi më tej Meyer - Lëbke-ja (: 1914, 32), i cili pohon se “elementi latin në shqipe paraqit një gjendje gjuhësore më të vjetër se zdonjëra prej gjuhëve romane”. Ai arriti në këtë përfundim, duke u mbështetur në faktin që në elementin e vjetër latin të kësaj gjuhe bashkëtingëllojra *k-*, e ndjekur nga zanorja *-e* ose *-i*, nuk është qiellzorëzuar. Një dukuri të tillë, që e pati vënë re së pari Kopitari (shih shën. 7) dhe pas tij Meyer-i (: 1888, 805), e kanë vënë në dukje edhe gjuhëtarë të tjerë

4. Për më shumë hollësi shih Mihëscu: 1978, 34 v.

5. Shih Mihëscu: 1978, 35.

6. Sipas Mihëscu (: 1978, 30) - me literaturë, “Numri i elementeve latine të dëshmuara në literaturën bizantine arrin në afër 3.000 terma, nga të cilët 207 kanë mbijetuar në greqishten moderne.” Ai shton se më të shumtë janë termat ushtarakë, juridikë, administrativë etj. dhe se depërtimi i elementeve latine ka vazhduar për afër 1.000 vjet, qysh nga pushtimi i Greqisë, duke arritur kulmin gjatë shekujve II-IV të erës sonë. Një pjesë e mirë e këtyre elementeve latine kanë depërtuar edhe në shqipe dhe mbijetojnë edhe në rumanishte, si p.sh. *kuventa* “kuvend”, *kamisi* “këmishë”, *saita* “shëgjetë”, *spatha*, “shpatë”, *kavalla* “kal”, *tufa* “tufë” etj. (shih Mihëscu: 1978, 32 v.).

7. “... Por që shqiptarët janë pasardhës të ilirëve të vjetër... kjo mund të përforcohet edhe nëpërmjet faktit që fjalët latine në shqipe paraqisin ende shqiptimin romak të kohës së Augustit”. Dhe këtu ky dijetar përmend disa emra që në latinishte dalin me *c-* (=k-) ose *g-* të ndjekur nga një zanore e përparme, si *qiqer* < *cicer*, *qytet* < *civitas*, *peshk* < *piscis*, *shëngjetë* < *sagitta* etj.

më vonë, sidomos 3abëj në punime të tij të ndryshme. Elementit latin të shqipes ky dijetar i ka kushtuar një studim të posaçëm (shih 3abëj: 1974, 13-51), ku janë vënë në dukje, ndër të tjera, edhe treguesit arkaikë të elementit latin të shqipes. Nga këta duhen përmendur:

a) Evolucionit *au* > *a* ka prekur shtresën më të vjetër të elementit latin të shqipes, si p.sh.: *aurum* > *ar*, *gaudium* > *gas*, *laurus* > *lar* etj. Kurse në shtresën më të vonë diftongu latin *au* nuk është thjeshtuar në *a*, si p.sh.: *causa* > *kafshë*, *laud* - > *lavd* etj.

b) evolucioni - > *e*, ashtu si në elementin e trashëguar të shqipes (krahaso p.sh. *ne* < ⁺*n-s*, *te-të* < ⁺*oct-* etj.) është përfutur edhe në shtresën më të vjetër latine të saj, si p.sh.: *p-mum* > *pemë*, *h-ra* > *herë* etj.

c) Rënia e bashkëtingëlloreve mbylltore të zëshme mes dy zanoresh (ashtu si në elementin e trashëguar i.e.), si p.sh. *cubitus* > *kut*, *medicus* > *mjek*, *padul* - > *pyll* etj.

Kurse në një shtresë më të vonë latinizmesh kjo dukuri nuk shfaqet, si p.sh.: *paganus* > *i pëganë/i pëgërë*, *plaga* > *plagë* etj.

d) Evolucionit i *tj-*, *dj-*, *kj-* përkatësisht në *s-*, *z-*, *q-*, si p.sh.: *vitius* > *ves*, *ratio* > (*a*)*rësye*, *radius* > *rreze*, *facies* > *faqe*, *socius* > *shoq* etj.

10. Për vjetërsinë e madhe të ndikimit latin mbi “nënë” e shqipes dëshmojnë edhe dy fakte të tjera: 1) Prania e një numri të konsiderueshëm latinizmesh, që nuk ndeshen në rumanishte, përkatësisht në gjuhët romane perëndimore. 2) Burimi latin i terminologjisë kishtarë më të vjetër të shqipes.

Për sa i takon dukurisë së parë, MihJescu (: 1966/1, 30 v.) ka vërtetuar se në gjuhën shqipe kanë mbijetuar 85 fjalë prej burimi latin, që nuk ndeshen në asnjë gjuhë romane. Të tilla janë p.sh.: *bujk* < *bubulcus*, *mërrajë* < *hibernalia*, *shelqëror* < *sarcinarius*, *tërfurk* < *trifurcus*, *qift* < *accipiter*, *mushkonjë* < ⁺*muscone*, *kulshedër* < *chersydrus*, *shpnetkë/shpretkë* < ⁺*spleneticum*, *shull/shullë* < *solanum* etj. Po ky dijetar (po aty, f. 21) përmend 151 fjalë të shqipes prej burimi latin, që nuk ndeshen në rumanishte. Të tilla janë: *mik* < *amicus*, *anmik/armik* < *inimicus*, *bekoj* < *benedicere*, *qelq* < *calix* (*calicis*), *kështjellë* < *castellum*, *qind* < *centum*, *gjel* < *gallus*, *gjymtyrë* < *iunctura*, *mjek* < *medicus*, *rjetë* < *rete*, *shërbej* < *servire*, *shpërej* < *sperare*, *vullnet* < *voluntas* (*voluntatis*) etj.

Edhe huazimet më të hershme të terminologjisë kishtarë të shqipes prej burimi latin paraqiten me ndryshime të tilla fonetike, që dëshmojnë për një vjetërsi të madhe të tyre. Të tilla janë, ndër të tjera: *lter* < *altare*, *engjëll* < *angelus*, *bekoj* < *benedicere*, *i krishtenë/i krishterë* < *christianus*, *kryq* < *crux* (*crucis*), *klishtë/kishë* < *ecclesia*, *ipeshkv* < *episcopus*, *ungjill* < *evangelium*, *mallkoj* < *maledicere*, *meshë* < *missa* *munëg/murg* < *monachus*, *i pëganë/i pëgërë* < *paganus* etj.⁸

Duke u mbështetur në faktet e përmendura në këtë paragraf dhe në paragrafin e mëparshëm, mund të pohohet që ndikimi latin mbi “nënë” e shqipes është kryer pikërisht në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik, ku pushtimet romake kanë nisur mjaft herët (shih II/27).

11. Në studimet kushtuar gjuhësisë ballkanike është bërë fjalë edhe për ballkanizma leksikore të burimit sllav. Në këtë rast është fjala për huazime sllave në shqipe, rumanishte dhe greqishte. Në të tria këto gjuhë, ku më shumë e ku më pak, ndeshen huazime sllave, që kanë depërtuar gjatë kontakteve me popujt sllavë pas dyndjeve të tyre në Gadishullin Ballkanik, d.m.th. pas shekujve VI-VII të erës sonë. Sllavizmat në

⁸ Shih Çabëj: 1974, 19 v.

shqipe dhe në greqishte kanë depërtuar sidomos gjatë pushtimeve të shtetit bullgar (815-1018) dhe të dinastisë serbe të Nemanjiqve (shekujt XII-XIV). Por në këto gjuhë, sidomos në zonat kufitare, sllavizmat kanë depërtuar edhe më vonë nëpërmjet kontakteve të drejtpërdrejta me popullsinë sllave. Një ndikimi edhe më të fuqishëm sllav i është nënshtruar rumanishtja si rrjedhim i kontakteve të gjata me popujt sllavë, sidomos me fiset bullgare⁹.

Si rrjedhim i rrethanave historike, që u skicuan shkurt këtu sipër, më shumë fjalë sllave kanë depërtuar në rumanishte¹⁰ dhe në shqipe¹¹ dhe më pak në greqishte, e cila, në përgjithësi, u ka rezistuar më shumë ndikimeve të huaja sesa shqipja dhe rumanishtja. Në këto dy gjuhë kanë hyrë më shumë huazime nga bullgarishtja sesa nga serbokroatishtja. Për shqipen kjo vërejtje vlen sidomos për dialektin jugor. Kuptohet vetiu që edhe në greqishte huazimet sllave kanë burim bullgar (a maqedonas).

12. Sllavizmat në këto gjuhë ballkanike kanë depërtuar gjatë periudhash të ndryshme. Më të vjetra janë ato fjalë të huazuara, që kanë pësuar ndryshime fonetike¹² dhe, në përgjithësi, kanë një përhapje mbarëgjuhësore. Sipas disa gjuhëtarëve, në shqipe dhe rumanishte kanë depërtuar huazime sllave edhe para shekullit IX, kur në gjuhët sllave zuri fill “metateza e likuidave” ose “ligji i hapjes së rrokjeve të mbyllura nëpërmjet metatezës¹³”. Është fjala për evolucionin e tipit *ar-* > *ra-* dhe *al-* > *la-*, si p.sh. *Arbënë* > *Rabënë* etj. Në mbështetje të tezës së tyre për huazime të tilla të vjetra sllave ata gjuhëtarë përmendin, ndër të tjera, edhe fjalët *gardh*, *baltë*, *daltë* (rum. *gard*, *baltJ*, *daltJ*), të cilat, sipas tyre, e kanë burimin tek disa forma të rindërtuara të bullgarishtes së vjetër ⁺*gardu*, ⁺*balto*, ⁺*dalto*¹⁴. Por ky mendim është kundërshtuar me të drejtë nga disa gjuhëtarë të tjerë¹⁵, të paktën për gjuhën shqipe. Por, pavarësisht nga burimi jo-sllav i këtyre fjalëve, nuk përjashtohet mundësia që në shqipe dhe në rumanishte të ketë huazime sllave më të hershme se fundi i shekullit IX të erës sonë¹⁶.

13. Me gjithë numrin relativisht të madh të huazimeve sllave në shqipe dhe rumanishte (shih edhe shën. 10,11), fjalët e përbashkëta prej burimi sllav në këto dy gjuhë nuk janë aq të shumta. Nga huazimet e përbashkëta sllave të këtyre dy gjuhëve po përmendim këtu:

⁹ Nuk po ndalemi këtu përsëri në çështjen aq të diskutuar mbi vendin ku është formuar rumanishtja (shih III/16). Sidoqoftë, faktet historike dëshmojnë se rumunët kanë pasur kontakte të gjata jo vetëm me bullgarët, por edhe me serbët (shih Ivănescu: 1980,420 v.).

¹⁰ Me gjithë fushatën e nisur qysh nga fundi i shekullit XVIII dhe të zhvilluar sidomos gjatë shekullit XIX për spastrimin e sllavizmave nga rumanishtja, huazimet sllave në atë gjuhë janë të shumta.

¹¹ Në gjuhën shqipe huazimet sllave janë më të shumta në të folmet kufitare; por edhe në leksikun e përgjithshëm të kësaj gjuhe sllavizmat zënë një përqindje të konsiderueshme.

¹² Për huazimet e tilla në shqipe shih Selishçev: 1931,142 v.; dhe për rumanishten shih Ivănescu; 1980, 269 v. si edhe Suhaçev: 1990/2,164.

¹³ Shih për këtë Georgiev: 1964,13 v.

¹⁴ Shih Sandfeld: 1930,82 v. (me literaturë).

¹⁵ Ndër këta mund të përmenden: Jokli: 1935, I, 298 (për emrin *gardh*), Çabej: 1960,62.

¹⁶ Jokli (: 1935,I,301;II,636 v., 643 v.) pohon se ka edhe raste të tjera huazimesh sllave, që kanë hyrë në shqipe, para se të zinte fill “metateza e likuidave” në gjuhët sllave. Ai përmend në këtë rast fjalët *kërbë*, *helm* dhe *harabel*.

zudit(em), rum. *ciudesc*, *gjobë*, rum. *gloabJ*, *kastravec*, rum. *castravete*, *kokosh*, rum. *cocoμ*, *kosë*, rum. *coasJ*, *kosh*, rum. *coμ*, *lopatë*, rum. *lopatJ*, *nevojë* < *nevolë*, rum. *nevoie*, *oborr*, rum. *obor*, *opingë* (geg. *opangë*), rum. *opincJ*, *vadë*, rum. *vad* etj. Të kihet parasysh se në të dyja këto gjuhë kanë depërtuar edhe disa prapashtesa sllave, si *-icë,-ec* etj.

14. Në gjuhët e Gadishullit Ballkanik kanë hyrë, ku më shumë e ku më pak, edhe huazime nga turqishtja. Një dukuri e tillë është pasojë e drejtpërdrejtë e kontakteve të gjata të popujve të Ballkanit me turqit, të cilët sunduan mbi këta popuj disa shekuj me radhë. Siç dihet, duke nisur nga gjysma e dytë e shekullit XIV, turqit gjatë zgjerimit të perandorisë së tyre pushtuan njërin pas tjetrit edhe vendet e Gadishullit Ballkanik, duke vendosur pushtetin e tyre më në fund edhe mbi Rumaninë (shekulli XVI). Kulmin e fuqisë së saj ajo perandori e arriti pas vitit 1453, kur u pushtua kryeqyteti i Perandorisë Bizantine, Konstandinopoli (Stambolli). Pas vdekjes së Gjergj Kastriotit Skënderbeut më 1468 u pushtua më në fund edhe gjithë Shqipëria.

Gjatë sundimit të tyre disashekullor turqit ushtruan një ndikim të madh mbi popujt e Ballkanit, sidomos në pjesën që u islamizua si edhe në viset ku u vendosën kolonë turq. Gjuhët, që kanë pësuar një ndikim më të madh, kanë qenë bullgarishtja, shqipja, serbokroatishtja dhe disi më pak rumanishtja dhe më pak akoma greqishtja. Ndikimi turk në gjuhët e Gadishullit Ballkanik ka prekur kryesisht fjalorin. Në sistemin fonetik dhe në strukturën gramatikore të këtyre gjuhëve turqishtja, sipas mendimit më të përgjithshëm, nuk ka mundur të ushtrojë ndonjë ndikim. Për sa i takon strukturën gramatikore, këtu është fjala për sistemin e lakimit dhe të zgjedhimit¹⁷. Por, siç e vuri në dukje së pari Mikloshizi (:1889, 1-9), në gjuhët e Ballkanit, bashkë me fjalët e huazuara, kanë depërtuar edhe disa prapashtesa, të cilat në përgjithësi nuk janë bërë prodhimtare (shih & 16).

15. Huazimet turke, që kanë hyrë në gjuhët e Gadishullit Ballkanik, janë nga sfera të ndryshme të jetës materiale dhe shpirtërore, si p.sh. nga fusha e terminologjisë ushtarake, administrative dhe fetare, nga fjalori i jetës së përditshme (kuzhinë, ndërtim, zanate etj.). Një pjesë e këtyre huazimeve janë fjalë turke të mirëfillta. Por ka edhe mjaft asosh që janë prej burimi jo-turk dhe që kanë hyrë në gjuhët e Ballkanit nëpërmjet turqishtes. Të tilla janë, ndër të tjera, *inad*, *mëhallë*, *myfti* etj. (prej burimi arab), *bakshish*, *zoban* etj. (prej burimi persian), *efendi* (prej burimi grek). etj.

Nga huazimet turke, që kanë depërtuar në të gjitha ose në shumicën e gjuhëve të Gadishullit Ballkanik, po përmendim këtu¹⁸: *asqer*, *bakër*, *bakshish*, *basmë*, *bekzi*, *berber*, *beribat*, *bitis*, *bojë*, *bostan*, *budalla*, *zoban*, *daulle*, *dollap*, *dyfek*, *efendi*, *haber*, *hoxhë*, *inad*, *kadi*, *kaike*, *kallfë*, *myfti*, *qorr*, *syrgjyn*, *ujdis* etj.

Siç shihet, shumica dërrmuese e këtyre huazimeve janë emra. Por nuk mungojnë edhe folje, si *bitis*, *ujdis*. Në përdorim të kufizuar kanë depërtuar edhe ndajfolja *belqim* dhe lidhëza *çynqi* e ndonjë tjetër.

¹⁷ Por, sipas disa gjuhëtarëve, e ashtuquajtura mënyrë e ritregimit në bullgarishte dhe maqedonishte është përfutur nën ndikimin e turqishtes, mendim ky që është kundërshtuar nga disa të tjerë (shih Demiraj: 1986,930 v.).

¹⁸ Për të mos e ngarkuar këtë listë pa nevojë, po i japim këto huazime të përbashkëta vetëm ashtu siç paraqiten në gjuhën shqipe. Për praninë dhe trajtat e tyre në gjuhët e tjera të Ballkanit shih Mikloshic: 1889,1-9, Sanfeld: 1930,89-93, Schaller: 1975,180-183, Solta: 1980,171-179. Banfi: 1985,104-106.

Një pjesë jo e vogël e huazimeve turke kanë mbetur në përdorim edhe pas fushatave të organizuara në vende të ndryshme të Ballkanit për zëvendësimin e tyre me fjalë të vjetra vendi ose me fjalë të reja të krijuara nergut për mënjanimin e atyre huazimeve.

16. Siç u përmend në & 14, në gjuhët e Ballkanit, bashkë me huazimet, nga turqishtja kanë depërtuar edhe disa prapashtesa fjalëformuese. Ato i ka vënë në dukje së pari Mikloshiçi (: 1889, 2 v.), i cili përmend, ndër të tjera:

1) *-ça* (me origjinë persiane). Këtë prapashtesë ai e përmend vetëm për bullgarishten dhe serbishten. Por kjo prapashtesë në trajtën *-çe* ka depërtuar edhe në gjuhën shqipe, si p.sh. *fshaçe* < *fshat-çe*, *dibran-çe*, *turçe* < *turk-çe* etj.

2) *-xhi/-çi* (në të gjitha gjuhët e Ballkanit me përjashtim të greqishtes), si p.sh. në shqipe: *boja-xhi*, *sahat-çi* etj.

3) *-li/-lli*. Për këtë prapashtesë Mikloshiçi jep shembuj vetëm nga serbishtja dhe bullgarishtja; por ajo ndeshet edhe në shqipe si p.sh.: *namus-li*, *manastir-li*, *qejj-lli*, *sevda-lli* etj.

4) *-llëk* (në të gjitha gjuhët e Ballkanit, me përjashtim të greqishtes), si p.sh. në shqipe: *budalla-llëk*, *fukara-llëk*, *nikoqir-llëk*¹⁹ etj.

Prapashtesat turke, në përgjithësi, në gjuhët e Ballkanit nuk janë bërë prodhimtare. Ato rrallë u prapangjiten fjalëve të burimit jo-turk.

17. Marrëdhëniet midis popujve ballkanas gjatë shekujve dhe fatet historike të përbashkëta kanë bërë që në gjuhët e tyre të përhapen, përveç një fondi të përbashkët fjalësh (shih && 3-16), edhe mjaft shprehje frazeologjike tipike për këto gjuhë. Është fjala për shprehje frazeologjike të tilla, që ndeshen kryesisht në gjuhët e Ballkanit dhe që në përgjithësi janë fryt i një mendësie të përbashkët të popujve ballkanas, e kushtëzuar kjo nga rrethanat e ngjashme historike, në të cilat ata kanë jetuar, si edhe nga marrëdhëniet e ndërsjella midis tyre.

Megjithëse çështja e shprehjeve frazeologjike të përbashkëta të gjuhëve ballkanike nuk e ka tërhequr sa duhet vëmendjen e ballkanistëve, prapë nëpërmjet ndihmesave të botuara deri sot²⁰ ka qenë e mundur të hidhen disa hapa të mirë edhe në këtë fushë studimesh. Por duhet pranuar se këtu mbetet ende shumë punë për të bërë, jo vetëm për të mbledhur e për të vënë në dukje sa më shumë nga shprehjet frazeologjike të përbashkëta të gjuhëve ballkanike, por edhe për të shpejguar rrethanat historike-shoqërore, që i kanë dhënë shkas përhapjes së tyre në të gjitha gjuhët e Ballkanit ose në një pjesë prej tyre.

Në këto rrethana, duke pasur parasysh edhe synimet dhe përmasat e kësaj vepre, këtu po ndalemi në disa konsiderata të përgjithshme lidhur me shprehjet frazeologjike të përbashkëta të gjuhëve ballkanike. Në këtë rast na duket me interes të ndalemi në këto çështje: 1) Tipat më të përhapur të shprehjeve frazeologjike; 2) me ç'vlerë kategoriale përdoren ato dhe mënyra e ndërtimit të tyre në gjuhë të veçanta; 3) burimi i mundshëm i frazeologjizmave ballkanikë.

18. Tipi më i përhapur i shprehjeve frazeologjike në gjuhët e Ballkanit duket se është ai që është përfutur nëpërmjet shndërrimit të togfjalëshave të lirë (që vazhdojnë të përdoren ende edhe si të tillë) në togfjalësha frazeologjike. Në këta togfjalësha gjymtyra

¹⁹ Përveç këtyre, Mikloshiçi jep edhe prapashtesat *-çëk/-çik*, *-xhëk/-xhiq* në bullgarishte, rumanishte etj., *-si* në bullgarishte dhe serbishte, si edhe prapashtesën *-tar*, e cila nuk është prej burimi turk (persian *-dar*). (shih për këtë Xhuvani-Çabej: 1962,88 v.)

²⁰ Nga këto po përmendim: Papahaxhi: 1908; Çabej: 1936; Sandfeld: 1930,7 v., 205 v.; Thomaj-Lloshi; 1967; Schaller: 1975,200 v.; Banfi: 1980,109 v., etj.

emërore emërton zakonisht një gjymtyrë të trupit të njeriut dhe kuptimi frazeologjik, që kushtëzohet nga konteksti, i takon të gjithë togfjalëshit. Të tillë janë p.sh.

frazeologjizmat: shqip (më) *doli për hundësh*, rumanisht (mi-) *a equit prin nas*, greqisht (mou) *vgške ap' tš myte*, bullgarisht *izleze (mi) prez nosa; i heq veshin* (dikujt), rumanisht *il trag de ureche*, bullgarisht *dërpam ushit* (na niakogo), serbokroatisht *povuçi (koga) za uvo; i kthej kurrizin (shpinën)*, rumanisht *iu întorc spatele*, greqisht *gyríz- ta n-ta*, serbokroatisht *okrenuti (nekome) ledja*, etj.²¹

Një tip tjetër frazeologjizmesh përbëjnë ata togfjalësha, që përdoren vetëm me kuptim të figurshëm, duke qenë se togfjalëshat e lirë gjegjës nuk ndeshen në gjuhë. Të tillë janë p.sh. frazeologjizmat; shqip *s'ia pret koka*, rumanisht *nu-1 taie capul*, greqisht *dhen to koftei to kefáli*, bullgarisht *ne mu ceçe glavata; doli nga fjala*, rumanisht *equi din cuvintul sflu*; greqisht *vgške ap' to logo tou; ha dru*, arumanisht *mícfl lemn*, greqisht *tr@g- ksýlo*, etj.

Në një tip tjetër frazeologjizmesh vetëm njëra nga fjalët përdoret me kuptim të figurshëm. Të tillë janë p.sh. frazeologjizmat: shqip *i ngul sytë*, rumanisht *înfig ochii*, bullgarisht *vpervam oçi; mblidh mendjen*, arumanisht *adunfl-æi mintea*, greqisht *mazepse ta myalá sou*, bullgarisht *cëbiraj si uma*, etj.²²

19. Në përgjithësi, frazeologjizmat në gjuhët ballkanike përdoren më fort me vlerë foljore (shih shembujt tek & 18). Por ka edhe togfjalësha frazeologjike me vlerë emërore, mbiemërore dhe ndajfoljore, si p.sh.: shqip (ai do) *kalë jeshil*, rumanisht *cfl verzi*, greqisht *prasina aloga*: (njeri) *i hurit dhe i litarit*, greqisht (anthropos) *to skhoinou kai to paloukio*; bullgarisht (çovek) *ot kol i vëzhe; me gjysmë goje*, rumanisht *cu jumfltate de gurfl*, greqisht *me miso stoma* etj.²³

Për sa i takon mënyrës së ndërtimit të tyre, po kufizohemi me vërejtjen se në secilën gjuhë frazeologjizmat ndërtohen sipas rregullive gramatikore të togfjalëshave përkatës. Këtu vlen të shënohet se në ndonjë rast ndeshen edhe ndërtime, që nuk janë më aq të rëndomta në një gjuhë. I tillë është p.sh. përdorimi i parafjalës *për* me rasën rrjedhore në frazeologjizmat e gjuhës shqipe të tipit *i doli për hundësh, e kapi për veshi* etj.²⁴

20. Për burimin e frazeologjizmeve, që ndeshen në të gjitha gjuhët e Ballkanit ose edhe në një pjesë prej tyre, është e vështirë të jepet një mendim i argumentuar bindshëm. Mund të mendohej që burimi i atyre frazeologjizmeve, që dokumentohen së pari në greqishte, duhet kërkuar pikërisht në këtë gjuhë, aq më shumë kur dihet se greqishtja si gjuhë zyrtare e Perandorisë Bizantine dhe e kishës ortodokse ka ushtruar një ndikim jo të vogël mbi gjuhët e tjera të Gadishullit Ballkanik. Por një arsyetim i tillë nuk është i mjaftueshëm për të nxjerrë përfundimin që ky apo ai frazeologjizëm e ka pikënisjen pikërisht në gjuhën greke. Një përfundim i tillë mund të pranohet për ata frazeologjizma, që lidhen me ritet e fesë ortodokse, si p.sh. *vë kurorë*, greqisht *vaz-stefania*, rumanisht *a pune cunune; jap shpirt*, greqisht *paradid- to pneuma*, etj.²⁵. Për shprehjet e tjera frazeologjike me karakter ballkanik është e nevojshme të bëhen hulumtime dhe studime të mëtejshme për të përcaktuar me saktësi se në cilën gjuhë

21. Për më shumë shembuj shih Thomaj - Lloshi: 1967, 100 v. (me literaturë).

22. Për më shumë shembuj dhe hollësira të tjera shih Thomaj - Lloshi: 1967, 103 v. (me literaturë).

23. Shih Thomaj - Lloshi: 1967, 104 (me literaturë).

24. Për përdorimin e parafjalës *për* me rasën rrjedhore në gjuhën shqipe shih Demiraj: 1986, 649 v.

25. Shih Thomaj - Lloshi: 1967, 108 (me literaturë).

ballkanike janë shfaqur së pari dhe me ç'rrugë janë përhapur në gjuhët e tjera të Gadishullit.

BALKAN LINGUISTICS

(Summary)

Chapter I

Introduction

The Balkan phenomena have attracted the attention of numerous linguists since the third decade of the nineteenth century, when the Slovene scholar B.J. Kopitar wrote a long treatise dealing with some of them (1). A considerable contribution to the study of the Balkan linguistic phenomena is due to the other Slovene scholar, Fr. Miklosich, who tried to explain their origin, generally, through the substratum language (2). Miklosich's activity has certainly contributed also to the creation of the Balkan Commission of the Austrian Academy of Sciences. Among its representatives one should mention G. Meyer, who has paid a particular attention to Albanian and Greek. (3). Another well-known representative of the Balkan studies has been G. Weigand. Other scholars, too, have contributed to the further study of the Balkan linguistic phenomena. (4).

The comparative study of the Balkan languages was further developed particularly after Sandfeld's *Linguistique balkanique* of 1930. According to Sandfeld, most of the Balkan linguistic phenomena are due to the Greek influence. (5). According to СЕЛИЃЕВ, the Balkan linguistic phenomena are due partly to the substratum influence and partly to the bilingualism after the immigration of the Slavonic tribes. (6). The Linguistic Circle of Prague, too, paid a particular attention to the Balkan linguistic phenomena through the contributions by N.S. Trubeckoi, R. Jakobson etc.(7).

The Balkan linguistic studies were given a new impetus after the Second World War through the Congresses organized by the International Society of South-Eastern European Studies. (8). Several scholars have continued to explain the origin of the Balkan phenomena which have taken place in Greek, through the influence of that very language, which has an early uninterrupted attestation and, having been the official language of the Byzantine Empire and of the Orthodox Church, should have exerted an influence upon the neighbouring languages. But they have not succeeded in explaining the factor or factors, that have given rise to such phenomena in Greek itself (9). The last remark should be extended also to the so-called Balkan vulgar Latin, which has been invoked by some scholars to explain the origin of some Balkan linguistic phenomena. One of them has been Reichenkron who, nevertheless, has admitted the influence exerted by the Balkan substratum upon the Balkan Latin (10).

There have been also other explanations regarding the origin of the Balkan linguistic phenomena, as the substratum hypothesis, the reciprocal influence of the Balkan languages and the Slavonic influence. In order to find a proper solution to this problem, one should take into account the following general criteria. (11).

First of all, for each balkanism in every Balkan language one should investigate whether it has been in full conformity with the general tendency of its evolution, or not. Such an investigation presents, certainly, a series of difficulties, particularly for languages having a relatively late literary tradition, i.e. Albanian and Rumanian.(12). But as far as Rumanian is concerned, one may take into consideration its relations with Latin, whereas regarding the evolution of Albanian one should draw some conclusions based upon the tendencies evidenced in its attested phase.(13).

Secondly, one should try to establish a relative and absolute chronology for each balkanism. In this case, too, one encounters difficulties particularly for the Albanian and Rumanian languages.(14).

Thirdly, for each balkanism one should take into account its geographical extension in each Balkan language.(15).

Fourthly, one should not exclude the possibility of a parallel development in some cases. In such cases, the common factor should not be sought unconditionally in the substratum. At any rate, one should take into consideration that the influence of the substratum may have been direct or indirect.(16).

Chapter II

The Linguistic Situation of the Balkan Peninsula in Antiquity

The archeological and historical data demonstrate that the Balkan Peninsula has been an inhabited area even before the immigration of the I.E. tribes. The pre-I.E. substratum or substrata have left traces in the ancient I.E. languages of this area, which should have been transmitted to the actual Balkan languages.(1). The evolution of these languages is, of course, connected with the inheritance they have had from the ancient I.E. languages, which superseded the former ones beginning from the second millennium before the New Era, that is: Greek, Illyrian, Thracian etc. But the influence exerted by the pre-I.E. languages on Greek, Illyrian, Thracian etc. presents comprehensible difficulties, which remain to be further investigated.(2-3). Before describing the linguistic situation of the Balkan Peninsula in the Antiquity, it is necessary to define what is generally meant with Balkan peninsula and Balkan languages. Geographically this peninsula comprises the countries south of the rivers Sava and Danub. From this point of view, Rumanian should be excluded from balkanology. But it is one of the principal *Balkan languages*, whereas Serbo-Croatian contains less Balkan traits and should therefore be considered only as a *language of the Balkans*.(4).

The gradual indo-europeanization of the Balkans should have been a rather long process.(5). The southern part of the peninsula was occupied since early by Greek tribes. The Greeks established also colonies outside of Greece during the last millennium before the New Era. (6). Ancient Greek was divided into various dialects. During the V-VI centuries the Attic dialect became gradually a common language (*koinē*) for all the Greeks. Hence the actual dialectal division of Greek is a relatively recent phenomenon.(7).

Greek has an early written documentation. Although it makes part of the *centum* group, it has a particular position among the I.E. languages (8). Ancient Greek had a system of 6 vowels and 15 consonants. Its accent was a free and rather musical one. (9). It had a three-gender system and developed a prepositive definite article since relatively early times.(10). It had developed a complex verbal system, including some inherited phenomena as the quantitative apophony, the *e*-augment etc. (see the Albanian version).(11). Despite our relatively sufficient information about ancient Greek, there still remain various questions to be further investigated concerning its pre-historic and historical evolution as well as its geographical extension.(12).

Much more difficult is to describe the linguistic situation of the other areas of the Balkans in the antiquity. Who were the immediate northern neighbours of the Greeks? What languages were spoken in the western and eastern parts of the Balkans? (13). Concerning the northern neighbours of the Greeks, not only the Thracians, but also the ancient Macedonians and the inhabitants of the Northern Epirus should have spoken languages different from, but deeply influenced by, the Greek. (14). The ancient Macedonian seems to have been a *centum* language like Greek, but it differed from Greek regarding the evolution of the aspirated I.E. consonants *bh*, *gh*, *dh* and, partly, of the labiovelars. The ancient Macedonians were since early hellenized. (15). The inhabitants of Epirus were considered as *barbars* by the Greeks, i.e. they spoke a different language. One cannot, however, establish with certainty what kind of language did they speak. But one can suppose that they should have spoken a language akin to Illyrian. (16-17).

Concerning the Illyrians, in general, there still remain various questions to be further elucidated, because our informations about their language and territorial extension are insufficient. At any rate, it has become evident that the ancient *Venetians* were not Illyrians and that one should distinguish the southern Illyrians as *Illyrioi proprie dicti*. (18-19). Regarding the linguistic character of Illyrian one should take into consideration chiefly the material inherited from the southern Illyrians (*ethnonyms, place names and proper nouns*). (20-21). The

supporters of the *centum* character of Illyrian have sustained their thesis mainly through proper nouns like *Ves-cleves*, *Angros* etc. of the northern Illyrians, or through the river noun *Genusus* and the proper personal noun *Gentius* of the southern Illyrians. In most cases, however, the presupposed palatal guttural is followed by *-l-* or *-r-*, *id est* in a phonetical position, in which even in the common words of the Albanian. I.E. stock the palatal guttural has been depalatalized. Probable remain such cases as *Genusus* and *Gentius* (see the Albanian version). In such circumstances, the *centum* character of Illyrian seems not to be confirmed by facts. (22).

Regarding the eastern part of the Balkan Peninsula, it is generally admitted to have been inhabited by Thracians and some other tribes, as Mysians and Gets. (23). All of them were deeply influenced by the Greeks and particularly by the Romans (24). It is generally admitted that the Thracian and the other languages of the eastern Balkan were of *satem* character. (25-26).

The ancient peoples of the eastern and western parts of the Balkan Peninsula were exposed since early to a gradual romanization. The long Roman domination in this Peninsula gave rise to the formation of two Romance languages - Rumanian and Dalmatian. The last one disappeared definitively in the XIX century. (27).

Chapter III

The Actual Linguistic Situation of the Balkan Peninsula

The actual linguistic situation of the Balkan Peninsula, as compared to that of the ancient times (see Chapter II), has deeply changed. This transformation is mainly due to some historical events as well as to the gradual evolution of the languages spoken in this area. (1). The languages actually spoken in the Balkans have developed some common traits, which will be dealt with in the following chapters, whereas a general description of them will be briefly presented in the following paragraphs. (2).

Albanian. - It is spoken in the actual Republic of Albania, in Kosovo and other regions of ex-Yugoslavia, in northern Greece, as well as by numerous emigrants in Turkey, USA etc. (3). Its former denomination *arbën-isht/arbër-isht* has been replaced by the adverb *shqip* (=shqip) during the last four centuries. (4). Concerning the origin of Albanian, the most diffused opinion is that considering it to be derived from Illyrian. There are, however, other hypotheses on this subject. (5)

The gradual evolution of Illyrian into Albanian should have taken place during the IV-VI centuries of the New Era, *id est* before the contacts of the Albanians with the southern Slavs, as some linguistic phenomena clearly demonstrate. (see the Albanian version). (6). Albanian has a relatively late attestation. The first book in this language has appeared in 1555. Some data, however, indicate that this language has been written even earlier. In 1972 a unified literary language was established. Formerly Albanian was cultivated in two dialectal variants. (7).

Albanian has a particular position among the languages of the I.E. family. It has developed an indefinite ~ definite declension and a rich conjugational system. Its phonetic system contains 36 phonemes and is characterized by a fixed accent. It has conserved a considerable number of I.E. words, but has also borrowed numerous loanwords from various languages. (8). Its two principal dialects stretching out to the north and south of the *Shkumbini* river, are characterized mostly by phonetic differences. (9). The main Balkan phenomena of Albanian are: The presence of the central vowel *ë* (*ê*), the postposition of the definite article, the future formation with the auxiliary “will”, the redoubling of the objects, the partial replacing of the infinitive etc. (10).

Modern Greek. It is spoken mainly in Greece as well as by some minorities in other countries and by numerous emigrants in USA, Canada etc. The Greeks call themselves *Elin*. (11). Modern Greek, which has evolved from the ancient (through the middle) Greek, during the last centuries has been cultivated in two literary variants (*dhimotikm* and *katharevusa*). (12). Greek, like Albanian, has a particular position among the I.E. languages. It is characterized by a system of 31 phonemes and by a free accent. It has a double (definite ~ indefinite) declension and relatively numerous verbal forms. It has conserved a rich stock of inherited words from ancient Greek, but it has also borrowed loanwords from Italian, Slavish, Turkish etc. Its main dialects are the northern and the southern ones. (13). The main Balkan phenomena of Greek are: The coincidence of genitive and dative case forms, the future formation with “will”, the redoubling of the objects and the replacing of the infinitive. (14).

Rumanian. - It is spoken in Rumania and in some neighbouring regions of the ex-Soviet Union, ex-Yugoslavia and Hungary, as well as by numerous emigrants in USA etc. One should mention also the Arumanians in various Balkan countries, the Megleno-Rumanians and the Istro-Rumanians. (15). Rumanian has developed from the Balkan vulgar Latin during the V-VIII centuries. But the question concerning the ancient country of Rumanians has been object of discussion (see the Albanian version). (16). Rumanian, like Albanian, has a relatively late attestation; it is documented chiefly since the XVI century. (17). It is characterized by a system of 29 phonemes and by a rather free accent. It has a reduced indefinite ~ definite declension and a relatively rich number of verbal forms. It has conserved a rich stock of Latin words, but it has

also borrowed numerous (particularly) Slavish loanwords.(18). The Rumanian language is divided into some subdialects. Moreover, one should recollect also the Arumanian, Megleno-Rumanian and Istro-Rumanian.(19). The main Balkan phenomena of Rumanian are: The presence of the vowels *J* and *o* (see IV/14), the coincidence of the genitive and dative case forms, the postposition of the definite article, the future formation with “will”, the partial replacing of the infinitive etc.(20).

The Balkan Slavish Languages

They are Bulgarian, Macedonian and Serbo-Croatian. The last one is less balkanized. All of them have developed in the Balkan Peninsula after the VI-VII centuries.(21).

Bulgarian. - It is spoken in Bulgaria as well as by Bulgarian minorities in Greece etc. Its name derives from the ethnonym of the Turkish-Tatarian tribe of Bulgars.(22). It is attested since the second half of the ninth century. Its history is generally divided into three periods.(23). It has lost the nominal declension, but has developed the definite ~ indefinite opposition and a rich system of verbal forms, including the “mood of indirect narration”. It is characterized also by a system of 28 phonemes and by a free accent. In Bulgarian the sentences cannot begin with an unstressed word. (24). Bulgarian is divided into two principal (eastern and western) dialects. Its main Balkan phenomena are: The presence of the vowel (*ə*), the postposition of the definite article, the future formation with “will”, the redoubling of the objects, the replacing of the infinitive etc. (25).

Macedonian. - It is spoken in the Republic of Macedonia as well as by a minority in Greece etc. It was formerly considered as a dialect of Bulgarian, but particularly after the Second World War it has been treated as a separate language.(26). The standard Macedonian is characterized by a system of 31 phonemes and by a rather fixed accent, that should fall upon the antepenultimate syllable. It has developed the analytic perfect with the auxiliary “have”. It is also characterized by a system of three kinds of definite articles.(27). The main Balkan phenomena of Macedonian are the same as in Bulgarian (see & 25) with the exception of the vowel *ə*.(28).

Serbo-Croatian. - It is spoken in Serbia, Croatia, Bosnia-Hertzevovina, Montenegro etc. The ethnonyms Serbian and Croatian are relatively early attested. They have undergone different influences and belong to two different churches, Orthodox and Catholic, respectively. The first written attestations in Serbo-Croatian date from the X century. Standard Serbo-Croatian has been established in the XIX century.(29). It is characterized by a system of 30 phonemes and by a rather free accent. The sentence cannot begin with an unstressed word. It is divided into three main dialects. (30). The Balkan phenomena of Serbo-Croatian are limited. One should mention here the future formation with “will” and the partial replacing of the infinitive.(31).

Chapter IV

Some Phonetic Correspondences

It has been generally admitted that such correspondences in the Balkan languages are limited. Such an opinion has been, however, conditioned by the comprehensible difficulties in this field of studies.(1). The first scholar who included the presence of the vowel *ɔ* among the Balkan phenomena, was Miklosich. Later on some other phenomena were also included.(2). The first effort for a full comparative study of the phonetic systems of the Balkan languages was made by Havranek, who paid a particular attention to the expiratory accent and to the absence of the vowel quantitative opposition as well as to the presence of the vowel *ɔ* in the Balkan languages. Havranek's results will be further discussed. (3-4). Even in the recent balkanologic studies the phonetic problems have occupied a relatively minor place.(5).

The predominance of the expiratory accent in the Balkan languages is in full conformity with a relatively ancient tendency of the I.E. languages in general. Among the Balkan languages such a tendency can be better attested in New Greek, as compared to the Ancient Greek.(6). Rumanian should have inherited its expiratory accent from Latin. But one should take into account that the Rumanian accentuation has undergone an evident evolution, as in this language, differently from Latin, the accent may fall on the last syllable, too.(7). The accentuation in Bulgarian and Eastern Macedonian has generally conserved the usual Slavish regularities. But Western Macedonian has undergone an evident evolution by establishing a rather fixed accent, which falls usually on the ante-penultimate syllable.(8). In Albanian, too, the accentuation has undergone an evident evolution by having been fixed since early on a certain syllable. It falls usually upon the penultimate syllable of the theme by nouns and upon the last one by verbs.(9). Thus, Albanian and Western Macedonian have developed a most important innovation in word-stressing. Greek and Rumanian, too, have had so evident innovations.(10).

Regarding the elimination of the opposition between long and short vowels each Balkan language has followed its own way (see the Albanian version). (11). As far as Albanian is concerned, it is to be admitted that the ancient I.E. opposition between long and short vowels has disappeared since ancient times. The long vowels of the attested Albanian are due to various new factors (see the Albanian version). (12).

As a typical Balkan phonetic phenomenon has been considered the presence of the vowel *ɔ* in Albanian, Rumanian and Bulgarian. Such a phenomenon has been attributed to the substratum by some linguists, but some others have rejected such a hypothesis. (13). The vowel in question appears in Rumanian as *J* and *o* (*casJ*, *batron*); *J* has appeared during the V-VIII centuries, whereas *o* has appeared after the XVI century. (14).

The vowel *ě* (= *ɔ*), brought about in unstressed syllables, is attested in all Albanian dialects; its appearance should have taken place before the VIII century. In some cases the unstressed *ě* has disappeared. (15). A similar vowel has appeared in stressed syllables before a nasal consonant only in the southern dialect. Most probably, it is a later phenomenon in comparison with the unstressed *ě*, but at any rate it should have appeared prior to the penetration of Slavish loanwords. (16-17). A similar vowel is encountered in Bulgarian, too, in unstressed syllables. Such a vowel is attested since the XIII century. (18).

Some linguists have treated as a balkanism also the rhotacism in the southern dialect of Albanian and in Rumanian. In both cases it is, most probably, a parallel development. (19-20).

Chapter V

The Coincidence of Genitive and Dative Case Forms

Since Miklosich the formal coincidence of these two functionally distinct cases has been acknowledged as a Balkan phenomenon. But its origin in the various Balkan languages has been differently explained. Some scholars have tried to explain it through the influence of the substratum, whereas according to some others, its origin is due to the Greek or Latin influence. (1-2).

In Greek the use of the genitive form also as a dative is attested since the first centuries of the New Era. But In New Greek the dative is expressed also by the accusative form preceded by the preposition *tou*. (3).

In attested Albanian the genitive and dative come out with the same case endings in both numbers. Such a formal coincidence, which is wide-spread in all Albanian dialects, including those of the Arbëreshs of Greece and Italy, should date back to much earlier times than the XVI century. Historically, the endings of these both cases in the singular belong to the dative, whereas in the plural they have a genitive origin. (4). But since its pre-literary period Albanian has distinguished the genitive case through the so-called prepositive “article”. (5). The last phenomenon, which has taken place in Rumanian, too, should have appeared after the coincidence of the two cases in question. This formal coincidence, however, remains unclear. It should have been brought about by factors of syntactic or morphological character. It is, in all probability, due to the relatively ancient reduction of their case endings and to the action of analogy. (6-7). As the genitive prepositive “article” has originated through the mechanical repetition of the postpositive article of the preceding noun, this phenomenon should have taken place, at first, in such word-groups in which the first noun was in the definite form. The distinction of the genitive was achieved in such a way, since the end of the caseform was overcharged by the presence of the case ending and of the definite article. On the other hand, the use of a preposition in this case was incompatible with the declension system of Albanian (8). The coincidence of the genitive and dative case forms in Rumanian is almost similar to that of Albanian (see the Albanian version).(9). In Rumanian, too, the genitive has been pre-articulated, but only when it follows an indefinite noun form. This phenomenon in Rumanian has appeared between the XII and XIV centuries.(10).

In Bulgarian and Macedonian the analytic form of the dative has been extended to the genitive, too. This phenomenon seems to have appeared not earlier than the XV century.(11).

It has also been pointed out that in Greek, Bulgarian-Macedonian and Rumanian the dative form of the personal pronouns is used enclitically as a possessive genitive.(12). Albanian, too, should not be excluded in this case. The question is not only of the personal pronouns of the third person, but also of the possessive pronouns in general. Such a phenomenon in Albanian is of a relatively ancient date (see the Albanian version).(13).

The formal coincidence of the genitive and dative cases has been differently explained by various scholars.(14). Some of them have sought its origin in the substratum, which has been differently thought about. Such a hypothesis seems to be groundless.(15). According to some other scholars, this phenomenon in the Balkan languages is due to the Greek influence. Such a hypothesis, too, is liable to criticism (see the Albanian version).(16). The Latin origin of the phenomenon, invoked by some other scholars, may be admitted only for Rumanian (see the Albanian version).(17-18). It seems most probable that the coincidence of the genitive and dative in the Balkan languages is due to a parallel development.(19).

Chapter VI

The Postposition of the Definite Article

The postposition of the definite article in Albanian, Rumanian, Bulgarian and Macedonian has been rightfully considered as a balkanism, although such a phenomenon is encountered also in other languages out of the Balkans.(1). In all the Balkan languages, as elsewhere, the definite article owes its origin to the evolution of the respective demonstrative pronoun. Western Macedonian has developed a series of three different definite article forms.(2). The postposition of the definite article in the Balkan languages has since early attracted the attention of numerous linguists.(3). Their opinions regarding the source of this Balkan phenomenon may be summed up as follows: a) Balkan substratum; b) vulgar Latin; c) Albanian language; d) Slavonic influence; e) Greek influence; f) an independent development.(4).

In such circumstances, it is rather difficult to reach a common conclusion. At any rate, the Slavonic and Greek sources are to be excluded, if one takes into account that in Bulgarian and Macedonian the postpositive article has not appeared earlier than the thirteenth century, whereas Greek has developed only a prepositive article.(6-7). In Rumanian the definite article should have appeared before the tenth century.(8). In Albanian, too, the postpositive article should have appeared at a relatively ancient period, at least before the VII-VIII centuries.(9).

According to Reichenkron (: 1963,99 s.), the postposition of the definite article in the Balkan languages is due to the fact that they have been characterized by a descendent curve, as in eastern Romanian, whereas in western Romanian the curve was an ascendent one. But he fails to explain the reason of such a difference in eastern Romanian. In such a case the influence of the substratum could hardly be excluded.(9).

In Bulgarian (and Macedonian) the appearance of the postpositive article might be explained as an internal development, but certainly under the influence of the substratum as well as of the neighbouring languages.(10).

The hypothesis regarding the Balkan vulgar Latin as the source of the postpositive article in the Balkan languages is much disputable. At least, this hypothesis is not at all plausible as far as Albanian is concerned, if one takes into account that such an article in Albanian has appeared earlier than in Rumanian.(11). Nor can one agree to Georgiev's hypothesis that the appearance of the postpositive article in the Balkan languages is due to the Greek influence through the intermedium of Bulgarian, as the Bulgarian article is of a more recent origin than that of Albanian and Rumanian.(12).

The substratum hypothesis, too, cannot be invoked in this case, being the ancient Balkan languages quite unknown to us. But if one were to admit such a hypothesis, the following question would naturally arise: In which of the Balkan languages has appeared such a phenomenon at first?(13).

It is also not plausible to uphold the possibility of an Albanian influence upon Rumanian in developing its postpositive article, as this phenomenon in that language has appeared after the seventh century, namely after the interruption of the direct contacts between the ancestors of the Albanians and those of the Rumanians. The postposition of the definite article, at least, in these two languages should be viewed in straight connection with their ancient tendency to place the "bound" determinatives after the noun (see XI/19), as well as with a general ancient tendency of the I.E. languages not to begin the sentence with an unstressed word. (14) The very process of creating a definite article in these both languages should be viewed also in straight connection with a relatively ancient tendency of numerous I.E. languages to create the opposition of definiteness ~ indefiniteness by the nouns. (15). It should also be pointed out that the anaphoric demonstrative, which gave birth to the definite article, has been a "bound" determinative. (16).

Chapter VII

Future Forms

One of the common phenomena of the Balkan languages has been rightfully considered the formation of the future tense by means of the auxiliary “will”. (1). It is generally acknowledged that future forms in all I.E. languages are innovations. (2). Their creation in various I.E. languages has been due to the need of expressing more clearly the future time. Such an innovation, which has taken place early in some languages like Greek, Latin etc., has been realized through the grammaticalization of such word groups, in which one of the members should be an auxiliary verb (as “have”, “be”, “will”, “become” etc), followed by another verb, usually in the infinitive or in another equivalent form. (3). After the creation of the future tense, in various I.E. languages there have appeared other compound forms expressing *future in the past*, *future perfect* etc. (4).

All the Balkan languages have developed a common type of future, composed of the auxiliary “will”, generally fossilized, and the subjunctive present (in Bulgarian-Macedonian, indicative present). (5). The evolution of such a future type can be best attested in Greek, where the second member of the word group, formerly an infinitive, was since the middle Greek expressed by the subjunctive present. In middle Greek there are also traces of a future form with the auxiliary “have”. (6).

The future form with the auxiliary “will” is since early attested in the Balkan Slavish languages, too. The analytic future form, in which the second member was an infinitive, is attested in middle Bulgarian, whereas the actual form is documented since the XVII-XVIII centuries. (7-8). Serbo-Croatian has conserved the old form, in which the infinitive follows or precedes the reduced finite form of “will”. (9).

In Rumanian, too, the most diffused future form is that with the auxiliary “will”, which is encountered in three variants: 1) *voi* (*vei*, *va* etc.) followed by the infinitive; 2) *oi* (*ei*, *a* etc.) followed by the infinitive; 3) *o* (fossilized) followed by the subjunctive. It is to be noted that the word group formed by the verb “will” and an infinitive is attested also in Latin (since Plautus). In Rumanian one can encounter also the future formed by the auxiliary “have” and a subjunctive present. (10-11).

In Albanian the future tense is expressed by analytical forms, in which the first member is the auxiliary “will” (fossilized) or “have” (finite forms). Buzuku (1555) utilizes also the subjunctive to express the future tense. (12). The future type formed by the fossilized *do* “will” and the subjunctive present is an all-Albanian formation and is not restricted to the southern dialect, as some scholars had formerly thought about. This future type is earlier attested in the northern dialect. But it is early attested in the southern dialect, too. (13). As this type appears completely evolved by Buzuku (1555) and Matranga (1592) as well as in the various sub-dialects of the Arbëreshs of Greece and Italy, it should have appeared, at least, two or three centuries earlier. (14). Albanian has developed also the future type formed with the auxiliary “have”, followed by the infinitive form of the type *me ba* (see IX/12), or *për të bërë* (see IX/13) or by the subjunctive. (15). Thus, the data of attested Albanian demonstrate that this language has originally created two types of future tense, that with the auxiliary “will” indicating the willingness of the speaker, and that with the auxiliary “have” indicating an obligation. (16). The presence of future formations with “will” and “have” in Albanian renders unavoidable the question as to which of these two types has appeared first. This question, to which different answers have been given so far, has been often connected with the very origin of these two future types in the Balkan languages. (17). Some scholars (Sandfeld and others) have sought the origin of the future type with “will” in Greek, someone else (Weigand) in the so-called “Thracian-Albanian”. About the future type with the auxiliary “have”, too, Sandfeld and

Weigand have had different opinions, the first sustaining a Roman source, the second a "Thracian-Albanian" origin. But some other linguists have not adhered to such opinions.(18). In order to achieve an adequate solution of this complex problem, it is necessary to take into account the following general considerations: 1) The creation of future analytic forms through the grammaticalization of former free word groups is a well-known phenomenon of numerous I.E. languages. 2) The future type built by means of the auxiliary "will" is encountered also in languages outside the Balkans. 3) The future type with the auxiliary "have" is not encountered only in the Romance and Balkan languages, but in other languages as well. 4) The influence of a language upon the grammatical structure of another one is an extraordinary phenomenon. Even when such a rare phenomenon appears, the influenced language should have previously developed the premises for such an influence. In such cases, one should take into account the chronology of facts as well. 5) The creation of more than one type of future tenses is not an unknown phenomenon.(19). On the basis of the above general considerations one can draw the following conclusions with regard to the Albanian future formations: 1) The attestation of both future types since the pre-literary period of Albanian is a clear evidence of their relatively old age in both of its dialects, in which they have obviously developed through the grammaticalization of two different types of word groups, as *futurum voluntatis* and *futurum necessitatis* respectively. Later on, however, their modal nuances have disappeared. 2) The relatively early attestation of the type *do të punoj* in the northern dialect is also a clear evidence against Sandfeld's affirmation that this future type has come from the southern Albania, where it was allegedly formed under the Greek influence. 3) Sandfeld's other opinion about the formation of the future type with "kam" under the Latin influence is not less liable to criticism either.(20).

The above mentioned observations (& 20) are still more valid for Rumanian, for which, because of its geographical position, a direct or indirect Greek influence can hardly be sustained.(21). For the Balkan Slavish languages, in this case, one can think of a further reviving of the word group with the auxiliary "will", probably, under the influence of the neighbouring languages or of the substratum.(22).

The above observations aim mainly at rediscussing Sandfeld's well-known thesis about the Greek influence upon the other Balkan languages in coining the future tense forms with the auxiliary "will". This problem, however, requires further investigations.(23).

On the basis of what was exposed in §§ 19-23, one can draw the following general conclusions concerning the future formation with the auxiliary "will": 1) This type is due to the grammaticalization of a former free word group. 2) The fossilization of the auxiliary "will", followed by the subjunctive, should have taken place after the replacing of the infinitive (see Chapter XI). 3) The last phenomenon demonstrates a relatively ancient tendency of the Balkan languages to get rid of biflectivism in grammaticalized word groups.(24).

Chapter VIII

The Redoubling of the Objects

This syntactic phenomenon developed in all the Balkan languages, particularly in Albanian and Macedonian, has been generally considered as a balcanism as well, although it is encountered also in some western Romance languages.(1). In current Albanian the redoubling of the direct object has become a generalized phenomenon only when it is expressed by a personal pronoun of the first two persons, representing the *rheme* of the communication or making part of it. Such a phenomenon appears likewise in the deeds of the Albanian ancient authors, particularly by Budi. In this function it is not conditioned by its position before or after the predicate. (2). But when it is expressed by other words, i.e. not by the personal pronouns of the first two persons, the redoubling of the direct object takes place only when it represents the *theme* of the communication or is a part of it. The same situation appears also in the deeds of the ancient Albanian authors. (3). The redoubling of the indirect object, too, has become a generalized phenomenon in current Albanian, when it is expressed by the personal pronouns of the first two persons, representing the *rheme* of the communication. In other cases it is redoubled not only when it represents the *rheme*, but also the *theme* of the communication (see the Albanian version). In both cases the redoubling takes place independently of the position of the object before or after the predicate. In the deeds of the ancient authors, particularly by Buzuku, the redoubling of the indirect object is not so frequent as in current Albanian.(4).

The situation exposed in §§ 2-4 represents the further evolution of a syntactic phenomenon that had begun since the preliterate period of Albanian. It goes without saying that in more ancient times the opposition *rheme* ~ *theme* was realized by other means (see the Albanian version).(5).

The main factor accounting for the redoubling of the objects expressed by a personal pronoun of the first two persons has obviously been the aim of the speaker to render more evident these chief complementing terms of the predicate, when they represented the *rheme* of the communication, or made part of it. It is more likely that such a phenomenon has originally occurred in sentences, in which the object, on account of emphasis, was placed at the outset. One cannot, however, rule out the possibility that in some cases the unstressed form should have anticipated the stressed one. At any rate, this phenomenon in both cases has developed since early.(6).

The redoubling of the objects by the unstressed pronominal forms of the third person is still more difficult to be historically explained. It is to be presumed that in such cases the redoubling of the objects has originally taken place in sentences, in which they represented the *theme* of the communication. The chief factor of the redoubling then should have been the desire of the speaker to render more concrete the indefinite semantic content of the unstressed forms of the third person of the personal pronouns. At any rate, in this case, too, the question is of a relatively ancient tendency of the Albanian language to use redundant linguistic means whenever it was necessary.(7).

The redoubling of the objects expressed by the first two persons of the personal pronouns has taken place, most probably, somewhat earlier. In such a case, one should not exclude the possibility that it may have exerted a certain influence upon the redoubling of the objects expressed by the unstressed forms of the personal pronouns of the third person.(8).

In Rumanian, too, the redoubling of the objects expressed by the first two persons of the personal pronouns has become a generalized phenomenon, independently of their position before or after the verb. In the remaining cases, the redoubling of the objects may be either obligatory, or facultative, or impossible. It is to be emphasized that the redoubling of the indirect object in Rumanian has not been generalized, as in Albanian. It seems that the main

factors accounting for the redoubling of the objects in Rumanian have been the same as in Albanian.(9). This phenomenon in Rumanian seems not to be so ancient. It should also be recalled that this phenomenon in Rumanian has not been so frequent during the XVI-XVIII centuries.(10). In current Rumanian, too, the situation has not changed so much. For ex. the redoubling of the indirect object expressed by a noun, generally, does not occur, when it is placed after the predicate.(11). It should also be recalled that the direct object, too, expressed by a noun placed after the predicate is generally not redoubled.(12).

The redoubling of the objects is a well-known phenomenon of Bulgarian and Macedonian, too, particularly of western Macedonian, whereas in literary Bulgarian it is rather of “a facultative character”. It seems that the redoubling of the objects in these languages, too, has been conditioned by the same factors as in Albanian and Rumanian.(13-14). In Bulgarian-Macedonian this phenomenon seems to be not so ancient. At any rate, it has developed there after the XII-XIII centuries, probably under a certain influence of the other Balkan languages.(15).

It seems that in Greek, too, the redoubling of the objects has been conditioned by the same factors mentioned above.(16). It seems also not to be so ancient in that language. At any rate, it is necessary to make further researches not only for the written attestations but also for its dialectal extension.(17).

As the Slavish and Greek sources of this Balkan phenomenon are to be excluded, it remains to examine some other principal opinions expressed so far on this question. Miklosich has included it among the Balkan phenomena of autoctonous origin. But Miklosich's conjecture seems not to be plausible, since this phenomenon in the Balkan languages should not be so ancient. Moreover, it gives no answer to the questions: In which language should it have occurred at first and how has it been extended to the other languages? (18-19). According to Ilievski, who criticizes Miklosich's view, the source of this Balkan phenomenon is to be sought, most likely, in the Balkan vulgar Latin.(20). It should be borne in mind, however, that the phenomenon under discussion has had a larger diffusion in the Balkan languages than in the western Romance languages. Moreover, in the Balkan languages it does not seem to be so ancient as to be traced back to that period, when one can speak of a Balkan vulgar Latin.(21). The rise and development of such a phenomenon could not have been due to pure chance. It should have been brought about by one or more factors. This remark is unavoidable, even if one were to admit the so-called Latin influence in this regard. Such an influence could not have been possible, if the Balkan languages should not have felt the need for such a phenomenon. Among the factors suggested so far for the explanation of this phenomenon in all the Balkan languages or in a particular one of this area one may cite those of the “over-determination”, of the homonymy of case forms, and of the actual division of the sentence.(22). The first explanation has been presented by Boissin for the Albanian language.(23). A similar view has been expressed also for the Rumanian phenomenon by various linguists, particularly by Budagov. According to this linguist, the redoubling of the object in Rumanian was brought about to re-express the “definiteness”, as the postpositive article in that language had lost much of its “demonstrative” ability, as compared to the prepositive article of the western Romance languages. Budagov's thesis is liable to various critical remarks (see the Albanian version).(24). According to some other scholars, particularly by Лорѣов, the redoubling of the objects in the Balkan languages has been brought about by the need to avoid the homonymy between the nominative and accusative, on one hand, as well as that between genitive and dative, on the other. This thesis, too, is liable to various critical remarks (see the Albanian version).(25). Some other linguists have tried to explain the redoubling of the objects in this or that Balkan language by means of the actual division of the sentence. This theory should be considered as a step forward in the way of resolving the question under discussion. But it fails to make clear the phenomenon in all its complexity. In this connection, one should bear in mind the different syntactic conditions, wherein the redoubling of the objects occurs when they are expressed by the first two persons, and by the third person of the personal pronouns or by means of other words, respectively.(26).

The repetition or the anticipation of the objects in the Balkan languages is, in essence, a redundant use of grammatical means for particular communicative connotations. In all the cases described so far the basis of the *double* object ~ *undoubled* object oppositions is, in essence, the same, although the factor of redoubling by means of the unstressed pronominal forms of the first two persons is different from that of the third person, and this is one of the most difficult questions to make clear.(27). The redoubling by means of the unstressed pronominal form of the third person, as it was already pointed out, has been, in all probability, brought about to distinguish the object representing the *theme* from that representing the *rheme* of the communication. Thus, here we have to do, in essence, with a manifestation of a somewhat general tendency of the Balkan languages to make the oral communication as clear as possible through the redundant use of lexical-grammatical or purely grammatical means.(28). The redoubling of the objects expressed by the first two persons of the personal pronouns is surely a manifestation of the above-mentioned tendency as well. But such a phenomenon in this case has been brought about on account of emphasis, the object representing the *rheme* of the communication.(29). On the other hand, when the objects are expressed by means of the personal pronouns of the third person (be they full or unstressed forms), they cannot represent the *rheme* of the communication because of their indefinite semantic content (see also & 7). In such a case the full forms redoubling the unstressed forms are used whenever the speaker likes to render the objects somewhat more concrete.(30).

In the western Romance languages, too, the repetition or the anticipation of the objects through the unstressed forms of the personal pronouns is likely to have been brought about by those factors accounting for the same phenomenon in the Balkan languages. But this hypothesis, of course, should be made subject to further researches and argued through the data of those languages.(31).

Chapter IX

The Replacing of the Infinitive

The replacing of the infinitive in the Balkan languages has been rightfully acknowledged as a common trait of these languages.(1). The infinitive is generally acknowledged to have developed as a verbal category not only in the I.E. languages, but also in other linguistic families. It has had a different development in various I.E. languages both from the formal and functional point of view.(2). One cannot, however, help acknowledging that the infinitive in these languages has, in general, acquired some essential features which clearly distinguish it from the other finite and infinite forms of the verb. It is the representative form of the verb and among its functions should be included those of the subject, object and predicative. Despite its nominal origin, it has been fully integrated into the verbal system having acquired morphological categories and syntactic functions which are characteristic of the verb.(2-3). The tendency to create the infinitive should have originated since an early stage, but the accomplishment of that tendency dates surely from a period, when the various I.E. languages had already begun the long process of their parallel evolution.(4). In several languages the infinitive is, in numerous cases, preceded by a preposition, which has gradually lost its meaning, thus becoming an integral part of the infinitive (cp. English *to go* etc.). The use of prepositions before the infinitive demonstrates, at the same time, its insufficiency to express all the various functional nuances, with which it has been used during the historical evolution of the various I.E. languages.(5).

The replacing of the infinitive in such a developed language as Greek is an unexpected phenomenon. Nevertheless, Greek has replaced it since relatively early times by the subjunctive preceded by *ina/na*.(60). The same phenomenon has taken place also in Bulgarian-Macedonian, in which the infinitive has been replaced by the indicative present, preceded by *da*, after the XI-XII centuries. Such a phenomenon is encountered also in some southern Serbo-Croatian sub-dialects.(7). In Rumanian, too, the infinitive has been generally replaced by the subjunctive preceded by *sJ*, particularly in the southern dialects. This process should have begun there since before the XVI century.(8). But, in the meantime, in Rumanian, as in Albanian (see && 11,13), an opposite phenomenon has taken place, i.e. the coining of the non-finite forms of the type *de/pentru fJcut*.(9).

As far as Albanian is concerned, several scholars have affirmed the existence of a former synthetic infinitive, but some others have not admitted such an affirmation.(10). Both of these opinions have not been duly argued. In such circumstances, one cannot give a clear-cut answer to the question whether Albanian has ever had a synthetic infinitive similar to those of the other I.E. languages. On the other hand, it would be difficult to explain the coining of the non-finite forms of the type *me ba* and *për të bërë* in Albanian at a period, when the infinitive in the other Balkan languages was being replaced.(11).

The non-finite form of the type *me ba*, fulfilling infinitive functions, has been coined by the grammaticalization of a word group formed by a preposition and a verbal noun. Such a grammaticalization should have taken place early, before the contacts of Albanian with the Balkan Slavish languages. This non-finite form is not used in the southern dialect, but some scholars think that it has existed formerly in that dialect, too.(12). After the XVI century both Albanian dialects have developed the non-finite form of the type *për të ba/për të bërë* fulfilling most of the infinitive functions.(13). In such circumstances, one may suppose that the sense of the infinitive should not have been unknown to the forefathers of present-day Albanians. Otherwise, one should presume that Albanian has developed two non-finite verbal forms during a period, in which the other Balkan languages were replacing the infinitive. From these two hypotheses the first seems to be more probable. In such a case one should admit that the

tendency to replace the infinitive in Albanian has not been so strong as in the other Balkan languages.(14).

The replacing of the infinitive in the Balkan languages has been differently explained by various scholars. Some linguists, like Miklosich, Weigand and Gabinski, have tried to seek its origin in a substratum language, which has been differently thought about by each of them. All of them, however, assume that the substratum accounting for the gradual disappearance of the infinitive in the Balkan languages, had not developed an infinitive at all. (15-16). Thus, all of them have based their opinions upon an unconfirmed hypothesis. Moreover, even if such a hypothesis were to be assumed without any reserve, it should yet remain to make clear how such a substratum language has exerted such a great influence upon the other Balkan languages in replacing their infinitives. The establishment of a relative chronology in such a case is indispensable.(17).

Some other scholars, like Meyer, Pedersen, Sandfeld, Rohlf's etc., have upheld the thesis that the disappearance of the infinitive in the Balkan languages is due to the Greek influence. Sandfeld has sustained his opinion by the following arguments: 1) The phenomenon is more restricted in areas far from Greece. 2) Greek has exerted a great influence upon the Balkan languages. 3) This phenomenon in Greek is relatively early attested.(18). The presumed Greek influence should have been more convincingly argued. It should be recalled that the disappearance of the infinitive in such a language as Greek is an unexpected phenomenon. Moreover, the early attestation of the phenomenon in Greek cannot be considered as an indisputable argument either.(19).

According to Reichenkron, who does not exclude a certain secondary Greek influence, the phenomenon under discussion in the Balkan languages (Greek excluded) is due to the syntaxis of the vulgar Latin. Such an opinion has been rightfully criticized.(20).

Some other linguists have considered the phenomenon under discussion in the Balkan languages as a parallel development brought about by the "lack of clarity", "lack of expressiveness", "abstract character" of the infinitive.(21).

From the above survey it clearly emerges that the Balkan infinitive problem is rather complicated. In such circumstances, it seems more plausible to see in this phenomenon one of the most evident consequences of an ancient tendency of the Balkan languages to render the oral communication as clear as possible by utilizing even redundant linguistic means. The replacing of the infinitive by a finite form should have been one of the consequences of that tendency.

However, if one takes into consideration the relative chronology of such a phenomenon, then one cannot rule out the possibility of an external influence particularly upon those languages, in which it is of a relatively recent date, as in the case of Bulgarian-Macedonian. It remains to be further investigated whether such an influence should be presumed for Rumanian, too.(22).

As far as Albanian is concerned, this problem seems still more complicated, because its solution is conditioned by the clarification of the very question of its infinitive (see && 10-14). If one admits the opinion that Albanian or "proto-Albanian" has had a synthetic infinitive, then it is necessary to fix the time of its disappearance - before or after the coining of the type *me ba*. If it has disappeared before the creation of the type *me ba*, namely at a relatively early time, then one would hardly think of a Greek influence in this regard. On the contrary, if it has disappeared simultaneously to the grammaticalization of the type *me ba*, then the problem of the infinitive in Albanian should be presented in quite a different way. In such a case one has to admit that the former type has been gradually replaced by a more expressive formation. On the other hand, if one admits the opinion that Albanian has never had a synthetic infinitive before the type *me ba*, then the problem of the replacing of the infinitive might be put forward only for the southern Albanian dialect. Some scholars, who presume that the type *me ba* has existed in the southern dialect, too, maintain that its disappearance is due to the Greek influence. (23). Such an influence cannot be categorically ruled out. It should be recalled, however, that in the course of the last four centuries the southern Albanian dialect, despite the presumed Greek influence, has developed the non-finite form of the type *për të bërë*, whose functions mostly correspond to those of the infinitive. This phenomenon throws much doubt upon the presumed Greek

influence in this case. Thus, the problem of the infinitive in Albanian in general and in its southern dialect in particular requires further investigations and researches.(24).

Chapter X

Some Other Correspondences Among the Balkan Languages

Some other correspondences of the Balkan languages, which are to be met outside the Balkan, too, will be briefly dealt with in the following paragraphs.(1).

In Albanian, Rumanian and in the Balkan Slavish languages the numerals 11-19 are built up by inserting a preposition between the small number and “ten”. Such a phenomenon is to be encountered in some other languages, too. It is generally acknowledged as a Baltic-Slavish-Albanian isogloss. The Slavish influence upon Rumanian in this case is not to be excluded.(2). In all the Balkan languages the third person singular of the verb ‘have’ is used impersonally with the meaning “there is, there are”. Such a use, which is encountered also out of the Balkans, is difficult to be historically explained for the Balkan languages, where it may be due, in some cases, to the contacts among the peoples of this area. In Albanian it is attested since 1555 (by Buzuku).(3).

Regarding the analytic perfect with the auxiliary “have”, which is used in Albanian, Rumanian, Greek and western Macedonian, some scholars think that it has developed under the influence of the Balkan Roman. Someone else upholds a substratum hypothesis. The Latin influence has been suggested for the Germanic analytic perfect too, by A. Meillet, but such an opinion has not been supported by some other linguists. In Greek and Albanian such an analytic perfect is probably due to their internal development.(4).

Finally, a few words about a correspondence between Albanian, on one hand, and Bulgarian-Macedonian, on the other. The question is of the Albanian “admirative mood” and the Bulgarian-Macedonian “indirect narrative mood”. The Albanian admirative is used also to reproduce with reservation and doubt another man's words, as it is the case of the Bulgarian-Macedonian “indirect narrative mood”. (5-6). The last formation is relatively recent, according to some scholars, who retain that it has appeared under the Turkish influence. But some others reject that opinion.(7). One should recollect that the Albanian admirative present forms have developed through the conglutination of the inverted analytic perfect and that such conglutinated admirative forms are already attested in Buzuku's deed (1555), which demonstrates that they had been coined since the pre-literary period of Albanian.(8).

Concerning the question whether there is any historical connection between the Albanian admirative and the Bulgarian-Macedonian “indirect narrative mood”, the answers so far have been quite different. But in order to achieve an adequate solution of this problem, it is necessary to previously make clear a set of questions, like the following: How old is the “indirect narrative mood” and has it developed under the Turkish influence? Is the admirative sense in such a formation secondary or primary? Where has such a formation been historically more frequent, in Bulgarian or in Macedonian? It should also be taken into account that the Albanian admirative has been coined since the pre-literary period, whereas the “indirect narrative mood” seems to be relatively more recent.(9).

Chapter XI

Some Concordances Between Albanian and Rumanian

Albanian and Rumanian have some particular concordances between them, as: 1) A considerable number of ancient words; 2) some indefinite pronouns having a similar construction; 3) gender shift of some inanimate nouns in the plural; 4) the prepositive “articles” of the genitive and of the adjectives; 5) the postposition of some determinatives; 6) some peculiar uses of the past participle.(1).

The ancient lexical concordances between Albanian and Rumanian are of a great interest also for balcanology.(2). Since Miklosich it has been acknowledged that these common ancient words, having phonetic and semantic similarities, have been inherited from pre-Slavish times.(3). It is generally admitted that such words are relatively numerous. According to Russu, they amount to 70 unities, while according to Врѣнциѹ, their number amounts to, at least, 89. (For such common words see the Albanian version).(4).

According to some scholars, the source of these Albanian-Rumanian common words is to be sought in an ancient Balkan substratum language. Some others have sought their source in Albanian, from which they should have penetrated into Rumanian at a period, when the contacts between these two languages were not yet interrupted by the Slavish invasions. Some of those who sustain the substratum hypothesis, uphold a Thracian or Daco-Mysian origin of Albanian.(5). Such a hypothesis has been criticized by some other linguists, among whom is also Забей. According to Забей, one cannot admit the substratum hypothesis, as far as Albanian is concerned. He tries to explain the ancient Albanian-Rumanian common words mainly through their pre-Slavish long neighbourhood. But he, at the same time, admits that a part of those common words may owe their origin to a “non-Greek I.E. language of the ancient Balkan”. (For further details see the Albanian version).(6).

This rather complicated problem, which requires further more profound investigations, cannot be adequately solved without a previous chronological stratification of the words under discussion. Such a stratification, however, presents great difficulties because of the rather late written attestation both of Albanian and Rumanian. Nevertheless, the ancient phonetic mutations as well as some ancient place-names of the western and eastern Balkan Peninsula may help us to separate, at least, the oldest layer of these ancient Albanian-Rumanian common words as well as its *post quem non* limit. If that time-limit is anterior to the very formation of Albanian and Rumanian, then one cannot speak either of Albanian or of Rumanian loanwords. In such a case one can rather speak of common words, which Albanian has inherited from its “parent” language, whereas Rumanian should have inherited them from its substratum. The further discussion of this problem should be connected with the elucidation of the most ancient and historical relations among the I.E. languages that were spoken in the western and eastern regions of the Balkan Peninsula prior to the formation of Albanian and Rumanian.(7).

Rumanian is generally acknowledged to have been formed during the V-VIII centuries (see III/16), whereas Albanian has been formed during the IV-VI centuries (see III/6). Therefore their inherited common words, which can be dated prior to these periods, should be included in the inherited stock of Albanian and Rumanian respectively. Such are for ex. *mal* and some other words, which have undergone a rather ancient evolution (see the Albanian version).(8). The words pertaining to that ancient layer may have been partly a common I.E. stock of the “parent” language of Albanian and of the Rumanian substratum. But partly they may have penetrated from the one language into the other during their long contacts on the Balkan Peninsula. Moreover, some of those common words may have been inherited from a more ancient Balkan language.(9).

In Albanian and Rumanian there are also some indefinite pronouns of a similar type of construction.; cp. Alb. *kush-do*, Rum. *cine-va*; Alb. *di-kush*. Rum. *ne- μ -tine* etc. (see the Albanian version). The similarity of their construction is striking. (10).

In Albanian and Rumanian one can also observe a relatively old tendency to cross out “the boundary line” among the genders of inanimates. That is why there have often happened gender shifts among such nouns particularly in the plural, where the attention is rather concentrated upon the distinction of the number. In Albanian such a gender shift takes place with masculine and neuter inanimates forming their plural by the formants *-e*, *-a*, *-ra/-na*. (11). This phenomenon in Albanian has been supported by two main factors: 1) The evolution of the stem final sounds, which has since long levelled the distinction among the three genders in the plural; 2) the use of these nouns with plural formants of feminine source. Such a phenomenon is relatively ancient in Albanian; it has taken place before Buzuku (1555). (12).

In Rumanian, too, inanimate masculine nouns forming the plural by *-e* < Lat. *-ae*, or *-uri* < Lat. *-ora*, behave as feminines in that number. Such a gender shift is encountered also in Greek (rarely) and in some other languages. This phenomenon is to be considered as a parallel development, as in Albanian and Rumanian it has taken place at a period, when they had no more direct contacts between them. (13).

Besides the postpositive article, Albanian and Rumanian have coined also prepositive “articles” serving as constitutive parts of adjectives and of the genitive case. (14). But, whereas in Albanian in both cases the prepositive “articles” have the same form, in Rumanian they are of different sources. Moreover, in Rumanian the adjectives are pre-articulated only when they follow a definite noun, whereas the genitive is used with a prepositive “article”, when it follows an indefinite noun (cp. *om bun* ~ *omul cel bun*; *o cas* *J a vecinului* ~ *casa vecinului*). (15). In order to give a right answer to the question whether there is a historical connection between Albanian and Rumanian in this regard, it is necessary to determine the time, in which the prepositive “articles” have appeared in these languages. In Albanian they should have appeared before its contacts with the Balkan Slavonic. (16-17). But in Rumanian they should have appeared somewhat later, after the XII century. Therefore one cannot establish a direct historical relation between Albanian and Rumanian in this regard. (18).

Among the syntactic innovations brought about in Albanian and Rumanian in the course of their evolution one should mention also their relatively ancient tendency to place the “bound” determinatives (adjectives, possessives, the genitive case etc.) after the noun; whereas the “unbound” determinatives (demonstratives, interrogatives etc.) are regularly placed before the noun. In both languages the postposition of the “bound” determinatives should have taken place before the pre-articulation of the adjectives and of the genitive case. (19).

Another phenomenon common to Albanian and Rumanian is the use of the past participle after impersonal verbs with the value of an infinitive (cp. Alb. *do bërë*, *duhet bërë*, Rum. *trebuie făcut* “it should be done”), as well as the formation of some non-finite forms by means of the participle preceded by prepositions (see also IX/11-13).

Chapter XII

Some Lexical Coincidences

With the exception of Sandfeld, the other scholars have generally paid less attention to the lexical coincidences among the Balkan languages. (1). It is to be acknowledged that the lexical coincidences play a minor role in a "Sprachbund". It is also to be pointed out that the language of a dominating or of a more civilized people exerts a greater influence upon another one. Therefore it is quite natural that a considerable number of Greek, Latin, Italian and Turkish loanwords have penetrated into the Balkan languages. (2). A considerable number of Greek loanwords have penetrated into the other Balkan languages particularly after the partition of the Roman Empire at the end of the fourth century, when most of the Balkan countries were assigned to the Eastern Empire. Greek has also been the official language of the Orthodox Church. (3). Loanwords from ancient Greek are to be encountered only in Albanian and Rumanian. Such loanwords have undergone great phonetic mutations. (4). Greek loanwords have penetrated into Albanian and Rumanian during the later periods, too. Such loanwords are to be met also in the Balkan Slavish languages. (5).

As far as the Latin loanwords are concerned, they are to be found in all Balkan languages; late Latin loanwords have penetrated also into the Balkan Slavish languages. (6). Ancient Latin loanwords are to be found in Greek, in which later on Italian loanwords have also penetrated. (7). Latin loanwords have penetrated particularly into Albanian; some of them date since ancient times. The latter have undergone profound phonetic mutations (see the Albanian version). A considerable number of Latin loanwords of Albanian are not encountered either in Rumanian or in the western Romance languages. It should be noted that the oldest layer of the Christian Church terminology of Albanian is of Latin source. Such facts demonstrate that the Latin influence upon the "parent" language of Albanian has been exerted in the western part of the Balkan Peninsula. (8-10).

After the Slavish immigrations into the Balkan Peninsula and particularly during the dominations of the Bulgarian and Serbian dynasties (IX-XIV centuries) numerous Slavish loanwords have penetrated into Rumanian, Albanian and (less) in Greek. (11). In Albanian and Rumanian there are Slavish loanwords penetrated before the evolution *ar-* > *ra-* and *al* > *la-* of the Slavish languages, which has taken place at the end of the IX century. (12). The number of common Slavish loanwords in Rumanian and Albanian is relatively restricted. (13).

After the Ottoman conquest of the Balkans numerous Turkish loanwords have penetrated into all the languages of this area. (14). The Turkish loanwords of the Balkan languages belong to various spheres of the vocabulary. Some of them are to be found in all the Balkan languages. (15). Alongside with the loanwords there have penetrated also some Turkish suffixes, but they have not become productive. (16).

The frequent relations among the Balkan peoples since ancient times have rendered possible also the diffusion of numerous common phraseological expressions in their languages. (17). The principal type of the Balkan phraseological expressions seems to be that which has been realized through the transformation of free word groups into phraseological expressions. In some cases only one of the component parts of the phraseology is used with a figurative meaning. (19). The Balkan phraseological expressions function generally as verbs. (20). The source of the Balkan phraseological expressions is rather difficult to be specified. But some of them may be of Greek origin. At any rate, further researches should be undertaken in this field of Balkan studies. (21).

BIBLIOGRAFI

- Aalto: 1953 = Aalto, Pentti. Studien zur Geschichte des Infinitivs im Griechischen. Helsinki, 1953.
- Acta et diplomata: 1913 = Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Vol. I. Vindobonae 1913.
- Actes VI: 1968 = Actes du premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes. VI. Sofia 1968.
- Agalliu: 1975 = Agalliu, Fatmir. Ndërtimi dëftor + emër i shquar në gjuhën shqipe. SF 1975/1.
- Agalliu: 1976 = Agalliu, Fatmir. Numërorët e paranyjzuar. Vlera dhe përdorimi i tyre. SF 1976/4.
- Ajeti: 1961 = Ajeti, Idriz. Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra. Sarajevo 1961.
- Ajeti: 1968 = Ajeti, Idriz. La présence de l'albanais dans les parlers des populations slaves de la Péninsule Balkanique a la lumière de la langue et de la toponymie. SA 1968/2.
- Ajeti: 1969 = Ajeti, Idriz. Historia e gjuhës shqipe (Morfologjia historike). Prishtinë 1969.
- Ajeti: 1972 = Ajeti, Idriz. Për historinë e marrëdhënieve të hershme gjuhësore shqiptare-sllave. SF 1972/4.
- Akten Innsbruck = Akten der Internationalen Albanologischen Kolloquiums Innsbruck 1972. Zum Gedächtnis an Norbert Jokl. Herausgegeben von Hermann M. Ölberg.
- Altimari 1988 = Altimari, Francesco. Studi linguistici arbëreshë. Quaderni di "Zjarri" (S. Demetrio Corone) 1988.
- Anonimi i Elbasanit = Dorëshkrimi i Anonimit të Elbasanit; nga I. Zamputi. BISH 1951/3-4.
- Arhiv = Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. Beograd 1923-1926.
- Asan: 1961 = Asan, Finuša. Reluarea complementului on limba romonJ. Në Studii de gramaticJ, III. București 1961.
- Asenova: 1980/1 = Asenova, Petja. Këm karakteristikata na balkanskija ezikov sëjuz (fonemna, morfemna i imenna sistema). Annuaire de l'Universitë de Sofia "Kliment Ohridski", Facultë des philologies slaves. Linguistique. Tome 74,1. 1980.
- Asenova: 1980/2. = Asenova, Petja. Aperçu sur le redoublement de l'objet en bulgare et en français. Në LB XXII (1980), 4.
- Ashta: 1957 = Ashta, Kolë. Shënime e vërejtje rreth gjuhës dhe leksikut të Lekë Matrëngës. BSHSH 1957/1.
- Ashta: 1964 = Ashta, Kolë. Leksiku i plotë i veprës së Gjon Buzukut. RSHIP 1964/1.
- Ashta: 1972 = Ashta, Kolë. Leksiku i shqipes i nxjerrë nga "Dictionarium Latino - Epiroticum" i Frang Bardhit. BSH 1972/1, 1973/2.
- Ashta: 1978 = Ashta, Kolë. Leksiku i nxjerrë nga "Kuvendi i Arbënit". BSH 1978/1.
- Avram: 1990 = Avram, Andrei. Sur les voyelles neutres en roumain, en albanias et dans les langues romanes occidentales. Në RRL 1990/1.
- BA = Balkan - Archiv. Fortsetzung des Jahresberichtes des Instituts für Rumänische Sprache. Herausgegeben von Dr. Prof. G. Weigand. Leipzig 1925-1928.
- Bacinski: 1946. = Bacinski, Pila. L'infinitif et les moyens de son remplacements. Bucarest 1946.
- Banfi: 1985 = Banfi, Emanuele. Linguistica balcanica. Bologna 1985.

- Banfi: 1991 = Banfi, Emanuele. Storia linguistica del sud-est europeo. Milano 1991.
- Bardhi: 1635 = Blancus, Franciscus. Dictionarium Latino - Epiroticum. Romae 1635.
- Barie: 1955 = Barie, Henrik. Нумје në historinë e gjuhës shqipe. Prishtinë 1955.
- Barie: 1961 = Barie, Henrik. La perte de l'infinifit dans les langues balkaniques. "Годилњак" II. Sarajevo 1961.
- Barry: 1975 = Barry, Nimrod. Тиме, propos et pronoms atons en albanais. BSLP, T. LXX - 1975, fasc. 1.
- Battisti: 1949 = Battisti, Carlo. Avviamento allo studio del latino volgare. Bari 1949.
- BB = Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. Herausgegeben von A. Bezzenger. Göttingen.
- BE = Balkansko ezikoznanie. Bëlgarska Akademija na Naukite. Sofija.
- Beci: 1978 = Beci, Bahri. Rreth tipareve karakteristike të dy dialekteve të shqipes. SF 1978/4.
- Beci: 1981 = Bahri, Beci. Vëzhgime për hundorësinë e zanoreve në të folmet veriore të shipes. SF 1981/3.
- Beci: 1982 = Lashtësia e dialekteve të shqipes - dëshmi e vendbanimit të hershëm të shqiptarëve. SF 1982/3.
- Benveniste: 1966 = Benveniste, Emile. Problèmes de linguistique générale. I. Paris 1966.
- Benveniste: 1974 = Benveniste, Emile. Problèmes de linguistique générale. II. Paris 1974.
- Bezzenger: 1890 = Bezzenger, Adalbert. Die indogermanischen Gutturalreihen. BB VI (1890).
- BISH = Buletin i Institutit të Shkencave. Tiranë.
- Bogdani: 1685 = Bogdani, Pjetër. Cuneus prophetarum. Patavii 1685.
- Boissin: 1950 = Boissin, Henri. Formes nominales d'interminées et ind'interminées en albanais. BSLP, T. 46 (1950).
- Bokshi: 1980 = Bokshi, Besim. Rruga e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes. Prishtinë 1980.
- Bokshi: 1984 = Bokshi, Besim. Prapavendosja e njëjës në gjuhët ballkanike. Prishtinë 1984.
- Bonfante: 1978 = Bonfante, Giuliano. La posizione linguistica dell'albanese fra le lingue indoeuropes. Palermo 1978.
- Bopp: 1854 = Bopp, Franz. Ueber das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen. Abhandl., d. Preuss. Akad. d. Wissenschaften. Phil. - hist. Kl. 1854.
- Boretzky: 1968 = Boretzky, Norbert. Der bestimmte Artikel nach Ррдpositionen im albanischen. KZ 1968/1.
- Врвнцу: 1971 etj. = Врвнцу, Grigore. Albanoromanica. SCL 1971/4, 1972/3, 1973/3.
- Врвнцу: 1983 = Врвнцу, Grigore. Vocabularul autohton al limbi romëne. Bucureşti 1983.
- Brugmann: 1913 = Brugmann, K. - Delbrück, B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der idg. Sprachen; zweite Bearbeitung. II. Band. Strassburg 1913.
- Brugmann: 1916 = Brugmann, K. - Delbrück, B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der idg. Sprachen. II. Band., III. Teil. Strassburg 1916.
- BSLP = Bulletin de le Sociëti de Linguistique de Paris.
- BSH = Buletin Shkencor i Institutit Pedagogjik të Shkodrës.
- Buchholz: 1977 = Buchholz, Oda. Zur Verdoppelung der Objekte im Albanischen. Berlin 1977.
- Buchholz: 1987 = Buchholz, Oda. Zu komparativischen und superlativischen Konstruktionen in den Balkansprachen. Berlin 1987.
- Buchholz: 1989 = Buchholz, Oda. Zu Konstruktionen mit unpersönlich gebrauchten 'haben' in den Balkansprachen. në: Z. Phon. Sprachwissenschaft. Kommun. Forschung (ZPSK). Berlin 42 (1989) 3,329-338.
- Buda: 1967 = Buda, Aleks. Vendi i shqiptarëve në historinë evropiane të shekujve VIII-XVIII. "Studime historike" 1967/1.
- Buda: 1980. = Buda, Aleks. Rreth disa zështjeve të historisë së formimit të popullit shqiptar, të gjuhës e të kulturës së tij. "Studime historike" 1980/1.
- Budagov: 1968 = Budagov, R. A. Etjudy po sintaksisu rumynskogo jazyka. Moskva 1968.
- Budi: 1618 = Budi, Pjetër. Dottrina christiana. Roma 1618.
- Budi: 1621/1 = Budi, Pjetër. Speculum confessionis. Roma 1621.
- Budi: 1621/2 = Budi, Pjetër. Rituale romanum. Roma 1621.
- BUSHT, SSSH = Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore.
- Buzuku = Shih Zabej: 1968.
- Camarda: 1864 = Camarda, Demetrio. Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese. Livorno 1864.

- Camarda: 1866 = Camarda, Demetrio. Appendice al Saggio di grammatologia sulla lingua albanese. Prato 1866.
- Ceka: 1951 = Ceka, Hasan. Elementi ilir në qytetet Dyrrachium dhe Apollonia. BISH 1951/3-4.
- Cimochowski: 1950 = Cimochowski, Waclaw. recherches sur l'histoire du sandhi dans la langue albanaise. LP II, 1950.
- Cimochowski: 1951 = Cimochowski, Waclaw. Le dialecte de Dushmani. Poznan 1951.
- Cimochowski: 1958 = Cimochowski, Waclaw. Prejardhja e gjuhës shqipe. BUSHT, SSHSH 1958/2.
- Cimochowski: 1960 = Cimochowski, Waclaw. Des recherches sur la toponomastique de l'Albanie. LP VIII, 1960.
- Cimochowski: 1973 = Cimochowski, Waclaw. Pozicioni gjuhësor i ilirishtes ballkanike në rrethin e gjuhëve indoevropiane. SF 1973/2.
- Cipo: 1949 = Cipo, Kostaq. Gramatika shqipe. Tiranë 1949.
- Cipo: 1952/1 = Cipo, Kostaq. Sintaksa. Tiranë 1952.
- Cipo: 1952/1 = Cipo, Kostaq. Vërejtje fonetike, morfologjike dhe sintaktike mbi Doktrinën e kërshenë të Budit. BSHSH 1952/1.
- CL = Cercetjri de lingvisticJ, Revista a Institutului de LingvisticJ al Academiei R.S. Romone. Filiala Cluj.
- Coteanu: 1956 = Coteanu, Ion. Despre pozitia articolului on limba romonJ. SCL 1956/1-2.
- Coteanu: 1969 = Coteanu, Ion. Morfologia numelui on protorombnJ. Bucuresti 1969.
- Cowgill: 1986 = Cowgill, Warren. Indogermanische Grammatik. Band I, pjesa e parë. Heidelberg 1986.
- Zabej: 1936 = Zabej, Eqrem. Parallele Ausdrücke und Redensarten in den Balkansprachen. Revue Internationale des Etudes Balkaniques II (1936).
- Zabej: 1955 = Zabej, Eqrem. Gjon Buzuku. BSHSH 1955/1-4.
- Zabej: 1957 = Zabej, Eqrem. Kuantiteti i zanoreve të theksuara të shqipes. BUSHT, SSHSH 1957/2.
- Zabej: 1958 = Zabej, Eqrem. Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e emrave të vendeve. BUSHT, SSHSH 1958/2.
- Zabej: 1960 = Zabej, Eqrem. 1. Hyrje në historinë e gjuhës shqipe 2. Fonetika historike e shqipes (dispensë e botuar nga Universiteti i Tiranës, 1960; ribotuar nga Universiteti i Prishtinës, 1970).
- Zabej: 1960 etj. = Zabej, Eqrem. Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe (botuar në BUSHT, SSHSH që nga 1960/4 deri më 1964; më pas në SF 1964-1967; ribotuar në Studime gjuhësore, I-II, Prishtinë 1976).
- Zabej: 1962 = Zabej, Eqrem. Disa probleme themelore të historisë së vjetër të gjuhës shqipe. BUSHT, SSHSH 1962/4 (gjeranisht në SA 1964/1).
- Zabej: 1963 = Zabej, Eqrem. Rreth disa zështjeve të historisë së gjuhës shqipe. BUSHT, SSHSH 1963/3 (versioni rumanisht në SCL 1954/4).
- Zabej: 1964 = Zabej, Eqrem. Disa faza më të mozme të shqipes në dritën e gjuhëve fqinjë. RSHIPSH 1964/1.
- Zabej: 1968 = Zabej, Eqrem. "Meshari" i Gjon Buzukut. Pj. I, Tiranë 1968; pj. II, Tiranë 1968.
- Zabej: 1970 = Zabej, Eqrem. Mbi disa rregulla të fonetikës historike të shqipes. SF 1970/2 (gjeranisht në "Die Sprache", Wien 1972).
- Zabej: 1972/1 = Zabej, Eqrem. L'ancien nom national des albanais. SA 1972/1.
- Zabej: 1972/2 = Zabej, Eqrem. Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe. SF 1972/4.
- Zabej: 1974 = Zabej, Eqrem. Karakteristikat e huazimeve latine të gjuhës shqipe. SF 1974/2 (gjeranisht në RL 1962/1).
- Zabej: 1975 = Zabej, Eqrem. Disa mendime mbi marrëdhëniet gjuhësore rumune-shqiptare. SF 1975/1 (gjeranisht në RRL 1965/1-3).
- Zabej: 1975/2 = Zabej, Eqrem. Histori gjuhësore dhe strukturore e arbërishtes së Italisë. SF 1975/2.
- Zabej: 1975/3 = Zabej, Eqrem. Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke në gjuhën shqipe. SF 1975/4.
- Zabej: 1976 = Zabej, Eqrem. Studime etimologjike në fushë të shqipes.; vëll. II, Tiranë 1976.
- Zabej: 1979 = Zabej, Eqrem. Mbi disa dukuri të historisë së gjuhës shqipe të para në lidhje me gjuhët e tjera ballkanike. SF 1979/4.
- Zabej: 1982 = Zabej, Eqrem. Studime etimologjike në fushë të shqipes; vëll. I. Tiranë 1982.
- Zeliku: 1968 = Zeliku, Mehmet. Mbi grupimin e të folmeve të gegërishtes jugore dhe mbi disa tipare të tyre. SF 1968/3.
- jerniak: 1990/1 = jerniak, A.B. Arumynskij jazyk; në OBJa.
- jerniak: 1990/2 - jerniak, A. B. Meglenorumynskij jazyk; në OBJa.
- Da Lecce: 1716 = Da Lecce, Fr. Maria. Osservazioni grammaticali nella lingua albanese. Roma 1716.

- DC = Shih Budi: 1618.
- Debraekeleer: 1966 = Debraekeleer, R. Une catégorie verbale complexe et originale du bulgare moderne: le mode de la "narration indirecte", në "Annuaire de l'institut de Philologie et d'Historie orientales et Slaves. T. XVII (1963-1965). Bruxelles 1966.
- Demina: 1959 = Demina, E.I. Pereskazyvatelnye formy v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke; në Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo jazyka. Moskva 1959 (faqe 313-378).
- Demiraj, B.: 1986 = Demiraj, Bardhyl. Formanti -të në sistemin e numërimit të gjuhës shqipe. SF 1986/4.
- Demiraj, B.: 1990 = Demiraj, Bardhyl. Die Bildung der Zahlwörter 11 bis 19 im Albanischen. SA 1990/2.
- Demiraj: 1953 = Demiraj, Shaban. Disa shënime të krahasuara mbi gjuhën e Varibobës. BSHSH 1953/1,2,3,
- Demiraj: 1955 = Demiraj, Shaban. Gjuha e Sami Frashërit (leksiku), BSHSH 1955/3.
- Demiraj: 1958 etj. = Demiraj, Shaban. Disa shënime rreth lëvrimin të gjuhës shqipe gjatë shekullit XIX. BUSHT, SSSH 1958/4, 1959/1.
- Demiraj: 1967 = Demiraj, Shaban. Historia e gjuhës së shkruar shqipe (dispensë e botuar nga Universiteti i Tiranës më 1967, ribotuar nga Universiteti i Prishtinës më 1970).
- Demiraj: 1972 = Demiraj, Shaban. Zëshjtje të sistemit emëror të gjuhës shqipe. Tiranë 1972.
- Demiraj: 1975 = Demiraj, Shaban, Sistemi i lakimit të gjuhës shqipe. Tiranë 1975.
- Demiraj: 1981 = Demiraj, Shaban. A ka ndikime të huaja në strukturën morfologjike të shqipes? Gj. J. 1981/2.
- Demiraj: 1982 = Demiraj, Shaban. Koha e formimit të gjuhës shqipe në dritën e disa të dhënave të strukturës së saj gramatikore. SF 1982/3.
- Demiraj: 1986 = Demiraj, Shaban. Gramatikë historike e gjuhës shqipe. Tiranë 1986 (ribotuar në Prishtinë më 1988).
- Demiraj: 1988 = Demiraj, Shaban. Gjuha shqipe dhe historia e saj. Tiranë 1988 (ribotuar në Prishtinë më 1989).
- De Simone: 1986 = De Simone, Carlo. Gli illiri del Sud. Tentativo di una definizione. "Iliria" (Tiranë) 1986/1.
- Desnickaja: 1964 = Desnickaja, A.V. O kategorii »isla v albanskom jazyke. Leningrad 1964.
- Desnickaja: 1966 = Desnickaja, A.V. Rekonstrukcija elementov drevnealbanskogo jazyka i ob'»ebalkanskije lingvisti»eskie problemy. Moskva 1966.
- Desnickaja: 1968 = Desnickaja, A.V. Albanskij jazyk i ego dialekty. Leningrad 1968.
- Desnickaja: 1976 = Desnickaja, A.V. Kategorija sobiratelnosti i kategorija massy v istorii gramati»eskogo stroja albanskogo jazyka; në GSBJa. Leningrad 1976.
- Desnickaja: 1979 = Desnickaja, A.V. O sovremennoj teorii balkanisti»eskih issledovanii. Leningrad 1979.
- Desnickaja: 1984 = Desnickaja, A.V. Sravnitelnoe jazykoznanie i istorija jazykov. Leningrad 1984.
- Desnickaja: 1990 = Desnickaja, A.V. Albanojazy»nye poselenija Italii; në OBJa. Leningrad 1990.
- Dodi: 1963 = Dodi, Anastas. Fonetika e gjuhës së sotme shqipe (dispensë e botuar nga Universiteti i Tiranës më 1963, ribotuar nga Universiteti i Prishtinës më 1970).
- Domi: 1961 = Domi, Mahir. Morfologjia historike e shqipes (dispensë e botuar nga Universiteti i Tiranës më 1961).
- Domi: = Domi, Mahir. Prapashtesa ilire dhe shqipe, përkime dhe paralelizma. SF 1974/4.
- Domi: 1975 = Domi, Mahir. Considérations sur les traits communs ou parallèles de l'albanais avec les autres langues balkaniques et sur leur étude. SA 1975/1.
- Domi: 1981 = Domi, Mahir. Përkime e paralelizma sintaksore shqipe-rumune. SF 1981/3.
- Domi: 1982 = Domi, Mahir. Probleme të historisë së formimit të gjuhës shqipe, arritje dhe detyra. SF 1982/3-4.
- Ducellier: 1972 = Ducellier, Alain. Nouvel essai de mise au point sur l'apparition du peuple albanais dans les sources historiques. SA 1972/2.
- Durante: 1959 = Durante, Marcello. Il nome di Pesaro e l'accento iniziale in illirico; në: Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli. Roma 1959.
- Dhrimo: 1969 = Dhrimo, Ali. Mbi disa zëshjtje të klasifikimit morfologjik të mbiemrave në shqipen e sotme letrare. SF 1969/1.
- Dhrimo: 1970 = Dhrimo, Ali. Kategoritë gramatikore të mbiemrave. SF 1970/3.
- Ernout: 1935 = Ernout, A. Morphologie historique du latin. Paris 1935.
- Ernout-Meillet: 1967 = Ernout, A. - Meillet, A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. 4e Édit. Paris 1967.

- Feuillet: 1986 = Feuillet, Jack. La linguistique balkanique; në "Cahiers balkaniques", No. 10. Paris 1986.
- Fiedler: 1966 = Fiedler, W. Zu einigen Problemen des albanischen Admirativs; në "Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl - Marx - Universität Leipzig". 15. Jahrgang, Heft 3, 1966.
- Fiedler: 1968 = Fiedler, W. Zu einigen Problemen des Admirativs in den Balkansprachen; në: Actes VI (1968).
- Fiedler: 1975 = Fiedler, W. Zhvillimi i infinitivit gegë nga aspekti i ballkanologjisë. Gj. Alb., SSHF 1975.
- Fiedler: 1987/1 = Fiedler, W. Zur Typologie der grammatischen Interferenz zwischen den Balkansprachen im Bereich der Konnektive. Linguistische Studien - Reihe A. Berlin 1975.
- Fiedler: 1987/2 = Fiedler, W. Zur Arealtypologie des Konjunktivs in den Balkansprachen. Linguistische Studien - Reihe A. Berlin 1987.
- Filia: 1911 = Filia, N. I krishteu i arbresh mbësuar në mistiriet klishësë shejtë (botuar nga M. Marchiano: Il cristiano albanese. Roma, 1911).
- Fischer: 1990 = Der Fischer Welt Almanach 1990. Zahlen, Daten, Fakten. Redaktionsschluss 1.9.1989. Darmstadt 1990.
- Fjalori 1954 = Fjalori i gjuhës shqipe. Instituti i Shkencave. Tiranë 1954.
- Fjalori 1980 = Fjalori i gjuhës së sotme shqipe. Akademia e Shkencave e RPSSH. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë 1980.
- Floqi: 1969 = Floqi, Spiro. Mbi disa zësjet të rendit të fjalëve në shqipen e sotme. SF 1969/2.
- Fon dhe gram. II = Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe, II. Akademia e Shkencave e RPSSH. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë 1976.
- Friedman: 1977 = Friedman, V.A. The grammatical categories of the Macedonian indicative. Columbus. Ohio. 1977.
- Friedman: 1981 = Friedman, V.A. Admirativity and confirmativity. ZB XVII/1 (1981).
- Furiqi: 1931 = Phourik§, P.A. Pothen to ethnikon Arvanit§s? Athinë 1931.
- Furiqi: 1933 = Phourik§, P.A. H§ en Attik§ Hell§n Alvanik§ dialektos. Athinë 1933.
- Gabinskij: 1967 = Gabinskij, M.A. Voznikovenie infinitiva kak vtori»nyj balkanskij jazykovoij process. Leningrad 1967.
- Gabinskij: 1990 = Gabinskij, M.A. Sefardskij jazyk; në OBJa.
- Geografia: 1621 = Geografia cioi Descriptione universale della terra. Padova MDCXXI.
- Georgeta et altri: 1974 = Georgeta, Ciampec et altri. Limba rombnJ contemporanJ; vol. I. Bucureti 1974.
- Georgiev: 1960 = Georgiev, Vladimir. Albanisch, Dakisch - Mysisch und Rumdnisch. BE 1960/2.
- Georgiev: 1963 = Georgiev, Vladimir. Thrace et illyrien. BE 1963/6.
- Georgiev: 1964 = Georgiev, Vladimir. Vokalnata sistema v razvoja na slavjanskite ezici. Sofija 1964.
- Georgiev: 1966 = Georgiev, Vladimir. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee. Roma 1966.
- Georgiev: 1968 = Georgiev, Vladimir. Le probleme de l'union linguistique balkanique. Shih Actes VI.
- Georgiev: 1972 = Georgiev, Vladimir. Probleme der historischen Lautlehre des Albaischen. Shih Akten Innsbruck.
- Georgiev: 1972 = Georgiev, Vladimir. Ilirët dhe fiqnjët e tyre SF 1972/4.
- Georgiev: 1977 = Georgiev, Vladimir. L'union linguistique balkanique. L'itat actuel des recherches. BE XX/1-2 (1977).
- Gëlëbov: 1962 = Gëlëbov, Ivan. Problemët za »lena v bëlgarski i rumënski ezik. Sofije 1962.
- Giordano: 1963 = Giordano, Emanuele. Fjalori i arbëreshëve të Italisë. Bari 1963.
- GLR = Gramatica limbii romone. (Editura Republici Populare Romone). I (ed a douJ). Bucureti 1963.
- Graur: 1957 = Graur, Al. Lidhjet ndërmyet gjuhës rumune dhe gjuhës shqipe. BUSHT, SSSH 1957/2.
- Grevisse,; 1980 = Grevisse, M. Le bon usage. Duculot 1980.
- Gj.Alb. (SSHF) = Gjurmime Albanologjike (Seria e Shkencave Filologjike). Instituti Albanologjik. Prishtinë.
- GSBJa = Grammati»eskij stroj balkanskih jazykov. Leningrad 1976.
- Gjinari: 1968 = Gjinari, Jorgji. Për historinë e dialekteve të gjuhës shqipe. SF 1968/4.
- Gjinari: 1969 = Gjinari, Jorgji. Mbi vazhdimësinë e ilirishtes në gjuhën shqipe. SF 1969/3.
- Gjinari: 1976 = Gjinari, Jorgji. Struktura dialektore e shqipes e parë në lidhje me historinë e popullit. SF 1976/3.
- Gjinari: 1981 = Gjinari, Jorgji. Zanoret hundore të gegërishtes dhe ë-ja e theksuar e toskërishtes. SF 1981/3.
- Gjinari: 1982 = Gjinari, Jorgji. Dëshmi të historisë së gjuhës shqipe për kohën dhe vendin e formimit të popullit shqiptar. SF 1982/3.
- Gjinari: 1989 = Gjinari, Jorgji. Dialektet e gjuhës shqipe. Tiranë 1989.
- G.J.J. = Gjuha jonë (revistë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë).

- Haebler: 1965 = Haebler, Claus. Grammatik der albanischen Mundart von Salamis. Wiesbaden 1965.
- Hahn: 1853 = Hahn, Georg von. Albanesische Studien. Wien 1853.
- Hamp: 1958 = Hamp, E.P. Gender shift in Albanian; në "Romance Philology" XII, 2 (1958).
- Hamp: 1966 = Hamp, E.P. The position of Albanian; në: Ancient Indo-European Dialects. Berkeley and Los Angeles 1966.
- Helbig: 1903 = Helbig, R. Die italienischen Elemente im Albanesischen. JB 1903.
- Hetzer: 1983 = Hetzer, Armin. Wortkundliche Probleme bei Sprachbunden unter besonderer Berücksichtigung des südosteuropäischen Areals. ZB XIX/1 (1983).
- Hirt: 1898 = Hirt, Hermann. Zur Lösung der Gutturalfrage im Indogermanischen. BB XXIV (1898).
- Hirt: 1921 etj. = Hirt, Hermann. Indogermanische Grammatik. II, III, VI, VII. Heidelberg 1921, 1927, 1934, 1937.
- Hubschmid: 1982 = Hubschmid, Johannes. Interpretimi historik i barazimeve shqiptaro-rumune të fjalëve dhe substrati dako-miz. SF 1982/3.
- IF = Indogermanische Forschungen. Strassburg - Berlin.
- IJ = Indogermanisches Jahrbuch. Strassburg - Berlin - Leipzig.
- Ilievski: 1962-63 = Ilievski, Petar. Prilog kon hronologijata na eden balkanizma vo makedonskiot jazik. MJ XIII-XIV (1962-63), kn.1-2.
- Ilievski: 1973 = Ilievski, Petar. Kon interpretaciata na modelot na udvoeniot objekt vo makedonskiot jazik. "Godišen" i Universitetit të Shkupit. 1973.
- Ilirët dhe Iliria - Ilirët dhe Iliria tek autorët antikë. Tiranë 1965.
- ILR II = Istoria limbii rombne; vol. II. Editura Republici Socialiste Rombnia. Bucureşti 1969.
- Ismajli: 1972 = Ismajli, Rexhep. A propos de la quantité vocalique de l'albanais. Akten Innsbruck.
- Ismajli: 1973 = Ismajli, Rexhep. Mbi disa zështje të zhvillimit historik të sistemit fonetik të shqipes. Sf 1973/3.
- Itineraria: 1916 = Itineraria romana. Römische Reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana, dargestellt von Konrad Miller. Stuttgart MDCCCXXVI.
- IvJnescu: 1980 = IvJnescu, G. Istoria limbii rombne. Japri 1980.
- JB = Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache. Leipzig.
- Jespersen: 1958 = Jespersen, Otto. The philosophy of grammar (reedition). London 1958.
- Jireček: 1916/1 = Jireček, Konstantin. Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien. "Illyrisch-Albanische Forschungen", vol. I. München und Leipzig, 1916.
- Jireček: 1916/2 = Jireček, Konstantin. Valona in Mittelalter. Po aty.
- Jireček: 1916/3 = Jireček, Konstantin. Skutari und sein Gebiet in Mittelalter. Po aty.
- Jokl: 1911 = Jokl, Norbert. Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung. Wien 1911.
- Jokl: 1923. = Jokl, Norbert. Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen. Berlin und Leipzig 1923.
- Jokl: 1924 = Jokl, Norbert. Albaner. Eberts Reallexicon der Vorgeschichte, I. Berlin 1924.
- Jokl: 1926 = Jokl, Norbert. Illyrier. Eberts Reallexicon der Vorgeschichte, II. Berlin 1926.
- Jokl: 1931 etj. = Jokl, Norbert. Zur Geschichte des alb. Diphthongs. -ua- -ue-. IF 49,50 (1931-1932).
- Jokl: 1931 = Jokl, Norbert. Ein Beitrag der alb. Vertretung der idg. Labiovelare. (në: Mälanges offerts a Holger Pedersen). Aarhus 1937.
- Jokl: 1967 = Jokl, Norbert. Marrëdhëniet e afri së shqipes me gjuhët e tjera indoevropiane. SF 1967/3 (dhe "Die Sprache", Wien 1963).
- Jorn: 1986 = Jorn, I. Qvonje. Ueber den Vokativ und die Vokativformen in den Balkansprachen und im europäischen Sprachareal. Copenhagen 1986.
- Katičić: 1976 = Katičić, Radoslav. Ancient languages of the Balkans. The Hague - Paris 1976.
- Kazazi: 1743 = Kazazi, Gj. N. Breve compendio della dottrina cristiana tradotta in lingua albanese per l'utilità dei fanciulli di quella nazione. Roma 1743.
- KDSA = Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike; vol. III. Tiranë 1969.
- Koneski: 1967/1 = Koneski, BlaSe. Istorija na makedonskiot jazik. Skopje 1967.
- Koneski: 1967/2 = Koneski, BlaSe. Gramatika na makedonskiot kniSoven jazik. Skopje 1967.
- Kopitar: 1829 = Kopitar, B.J. Albanische, walachische und bulgarische Sprache. Wien 1829; ribotuar më 1945 në Ljubljana.
- Kostallari: 1977 = Kostallari, Androkli. Rreth depërtimit të turqizimave në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII. "Gjurmime albanologjike", SShF, Prishtinë VII/1977.
- KPSA = Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike. Tiranë 1965.
- Krahe: 1925 = Krahe, Hans. Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. Heidelberg 1925.
- Krahe: 1955 = Krahe, Hans. Die Sprache der Illyrier. Wiesbaden 1955.

- Krahe: 1966 = Krahe, Hans. Indogermanische Sprachwissenschaft, I. (Sammlung Gŭschen, B. 59). Berlin 1966.
- Krahe: 1970 = Krahe, Hans. Einleitung in das vergleichende Sprachstudium. Herausgegeben von W. Meid. Innsbruck 1970.
- Krasniqi: 1979 = Krasniqi, M. Gjurmĕ e gjurmime. Prishtinĕ 1979.
- Kretschmer: 1896 = Kretschmer, Paul. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Gŭttingen 1896.
- Kurylovicz: 1956 = Kurilovicz, J. L'apophonie en indo-europĕen. Wroclaw 1956.
- Kurylovicz: 1964 = Kurylovicz, J. The inflectional categories of Indo-European. Heidelberg 1964.
- Kurylovicz: 1967 = Kurylovicz, J. Phonologie und morphonologie; nĕ "Phonologie der Gegenwart". Wiener Slavistisches Institut", VI, 1967.
- Kuvendi i Arbĕnit = Concilium Provinciale sive Nationale Albanum habitum. Anno MDCCIII. Romae 1705.
- KZ = Zeitschrift fŭr vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Begŭndet von A. Kuhn. Berlin und Gŭtersloh.
- Lafe: 1973 = Lafe, Emil. Toponime latino-romane nĕ truallin e shqipes. SF 1973/3.
- Lafe: 1975 = Lafe, Emil. Mbi habitoren dhe disa trajta tĕ saj. SF 1975/2.
- Lafe: 1983 = Lafe, Emil. Njĕsi dhe vijimĕsi nĕ formimin e etnonimeve shqiptare. SF 1983/1.
- La Piana: 1937 = La Piana, Marco. Intorno al riflesso della vocale "o" lunga dall'indoeuropeo e dal latino nell'albanese. Palermo 1937.
- La Piana: 1939 = La Piana, Marco. Studi linguistici albanesi, I. Palermo 1939.
- La Piana: 1949 = La Piana, Marco. Studi linguistici albanesi, II. Palermo 1949.
- LB = Linguistique balkanique (shih BE).
- Leake: 1811 = Leake, W.M. Researches in Greece. London 1811.
- Likaj: 1978 = Likaj, Ethem. Mbi format analitike nĕ gjuhĕn shqipe. SF 1978/3.
- Likaj: 1984 = Likaj, Ethem. Analogjia gramatikore nĕ strukturĕn morfologjike tĕ gjuhĕs shqipe. Tiranĕ 1984.
- Lindemann: 1970 = Lindemann, Fr. O. Einfŭhrung in die Laryngal-theorie. (Sammlung Gŭschen. B. 1247/1247 a). Berlin 1970.
- Lombard: 1934 = Lombard, Alf. Le groupement des pronoms personnels rŭgimes atones en italien. Uppsala 1934.
- Lombard: 1972 = Lombard, Alf. Les pronoms personnels du roumain; nĕ Stockholm Studies in Modern Philology, N.S. vol. 4. 1972.
- Lombard: 1974 = Lombard, Alf. La langue roumaine. Paris 1974.
- Лораљов: 1978 = Лораљов, Ју. А. Местоименные повторы дополнения в балканских языках. Ленинград 1978.
- Лораљов: 1990 - Лораљов, Ју а. Новогре»eskij jazyk; nĕ OBJa.
- LP = Lingua posnaniensis. Poznan.
- Lunt: 1952 = Lunt, Horace. Grammar of the Macedonian literary language. Skopje 1952.
- Man: 1950 = Man, St. E. The Indo - European vowels in Albanian. "Language", v. 26/3 (1950).
- Man: 1952 = Man, St. E. The Indo - European consonants in Albanian. "Language", v. 28/1 (1952).
- Mangold: 1988 = Mangold, Max. Uvod v ezikoznaniĕto s ogled i na bĕlgarskija ezik. Sofija 1988.
- Manolova: 1979 = Manolova, Liliana. Upotreba na udvoenoto dopĕlnenie v bĕlgarskija kniSoven ezik. (nĕ vĕllimin Vaprosi na savremenija bĕlgarski kniSoven ezik, XXIII), Sofija 1979.
- Mansaku: 1980 = Mansaku, Seit. Ndĕrtimet me foljen ndihmĕse *kam* + paskajore tek autorĕt e vjetĕr. SF 1980/2.
- Mansaku: 1981 = Mansaku, Seit. Paskajorja e shqipes dhe kategoritĕ gramatikore tĕ saj. SF 1981/1.
- Mansaku: 1982 = Mansaku, Seit. Autoktonia e shqiptarĕve nĕ dritĕn e tĕ dhĕnave tĕ toponimisĕ sĕ lashtĕ. SF 1982/3.
- Mansaku: 1983 = Mansaku, S. Funksionet sintaksore tĕ paskajores tek autorĕt e vjetĕr. SF 1983/2.
- Martinet: 1970 = Martinet, Andrŭj. Economie des changements phonŭtiques; 3^e ĩd. Berne 1970.
- Martinet: 1986 = Martinet, Andrŭj. Des steppes aux ocŭans. Paris 1986.
- Masci: 1808 = Masci, Angelo. Discorso sull'origine, costumi e stato attuale della nazione albanese. 1808.
- Matrĕnga = Shih Sciambra, pĕrkatĕsisht Sulejmani.
- Mayer: 1959 = Mayer, Antun. Die Sprache der alten Illyrier. B. II. Wien 1959.
- Mayrhofer: 1986 = Mayrhofer, Manfred. Indogermanische Grammatik. Band I, pjesa e dytĕ. Heidelberg 1986.
- Meid: 1971 = Meid, Wolfgang. Das germanische Prŭteritum. Innsbruck 1971.

- Meillet: 1926 = Meillet, Antoine. Linguistique historique et linguistique générale. Paris 1926.
- Meillet: 1930 = Meillet, Antoine. Aperçu d'une histoire de la langue grecque (3^e édition). Paris 1930.
- Meillet: 1931 = Meillet, Antoine. Esquisse d'une histoire de la langue latine. (2^e édition). Paris 1931.
- Meillet: 1936 = Meillet, Antoine. Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne 1936.
- Meillet: 1937 = Meillet, Antoine. Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes. (8^e édition). Paris 1937.
- Melander: 1928 = Melander, J. Etude sur l'ancienne abréviation des pronoms personnels r gimes dans les langues romanes. Uppsala 1928.
- Meyer: 1884 = Meyer, Gustav.  ber die Stellung des Albanesischen im Kreis der indogermanischen Sprachen. BB VIII (1884).
- Meyer: 1886 = Meyer, Gustav. Der Einfluss des Lateinischen auf die albanesische Formenlehre. (N : Miscellanea di filologia e linguistica in memoriam di Napoleone Caix e Angelo Canello). Firenze 1886.
- Meyer: 1888 = Meyer, Gustav. Die lateinischen Elemente im Albanesischen. (N : Grubers Grundriss, I; I. Auflage) (1888).
- Meyer: 1891 = Meyer, Gustav. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg 1891.
- Meyer: 1882 etj. = Meyer, Gustav. Albanesische Studien. I - Wien 1882; III - 1892; V - 1896.
- Meyer-L bke: 1900 = Meyer-L bke, Wilhelm. Grammaire des langues romanes. T. III, 1- re Partie. Paris 1900
- Meyer-L bke: 1914 = Meyer-L bke, Wilhelm. Rumänisch, romanisch, albanesisch. (N : Mitteilungen des Romanischen Instituts an der Universität Wien. I. Heilderberg 1914.
- Meyer - L bke: 1904 - 1906 = Meyer - L bke, Wilhelm. Die lateinischen Elemente im Albanesischen, von Gustav Meyer; neubearbeitet von... (N : Grubers Grundriss I, 2^e Auflage) (1904-1906).
- MihJescu: 1966/1 = MihJescu, Haralambie. Les éléments latins de la langue albanaise. RESEE 1966/1-2.
- MihJescu: 1966/2 = MihJescu, Haralambie. In uen a greceasc  asupra limbii rom ne. Bucure ti 1966.
- MihJescu: 1978 = MihJescu, Haralambie. La langue latine dans le sud-est de l'Europe. Bucure ti - Paris 1978.
- MihJescu: 1982 = MihJescu, Haralambie. Linguistika dhe etnogjeneza e shqiptar ve. SF 1982/3.
- Miklosich: 1861 = Miklosich, Fr. Die slavischen Elemente im Rumunischen. (N : Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philos. - histor. Classe VII). Wien 1861.
- Miklosich: 1870/1 = Miklosich, Fr. Die Slavischen Elemente im Albanischen mit einer Einleitung. Albanische Forschungen, I. Wien 1870.
- Miklosich: 1870/2 = Miklosich, Fr. Die romanischen Elemente im Albanischen. Albanische Forschungen, II. Wien 1870.
- Miklosich: 1871 = Miklosich, Fr. Die Form entlehnter Verba im Albanischen und einigen anderen Sprachen. Albanische Forschungen, III. Wien 1871.
- Miklosich: 1889 = Miklosich, Fr.  ber die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen. Wien 1889.
- Minissi: 1961 = Minissi, Nullo. La categoria del genere nelle lingue slave. "Annali" dell'Istituto Universitario Orientale. Sezione Slava, IV/1. Napoli 1961.
- Mirambel: 1959 = Mirambel, Andr . La langue grecque moderne. Paris 1959.
- Mirçev: 1950 - Mirçev, Kiril. Istorija na b lgarskija ezik. Sofija 1950.
- Mladenov: 1929 = Mladenov, Stefan. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin und Leipzig 1929.
- Moser-Philtsov: 1964 = Moser - Philtsov, Maria. Lehrbuch der neugriechischen Volkssprache. M nchen 1964.
- Mulaku: 1978 = Mulaku, Latif. Mbi disa toponime masjetare t  Kosov s. SF 1978/3.
- Mulaku-Bardhi: 1972 etj. = Mulaku, L. Bardhi, M. Mbi t  folmen shqipe t  Peshterit. Gj. Alb., SSHF II-1972; III/1973.
- Nahtigal: 1961 = Nahtigal, Rajko. Die slavischen Sprachen. Abriss der vergleichenden Grammatik. Wiesbaden 1961.
- Neoell nik  gram. = Neoell nik  grammatik  (t s demotik s). Athin  1941.
- OBJa = Osnovy balkanskogo jazykoznanija. Jazyki Balkanskogo regiona. (Novogre eskij, albanskij, romanskije jazyki). Akademija Nauk SSSR. Institut Jazykoznanija. Leningradskoe otdelenie. Leningrad 1990.
-  lberg: 1972/1 =  lberg, Hermann. Einige Überlegungen zur Laryngaltheorie (an Hand des Albanischen). KZ 86/1 (1972).

- Цлberg: 1972/2 = Цлberg, Hermann. Einige Ueberlegungen zur Autochtonie der Albaner auf der Balkanhalbinsel. Akten Innsbruck (1972).
- Цлberg: 1976 = Цлberg, Hermann. Zwei oder drei Gutturalreihen? (Scritti in onore di Guliano Bonfante, vol. II) Brescia 1976.
- Цлberg: 1982 = Цлberg, Hermann. Kontributi i gjuhësisë për zështjen e atdheut ballkanik të shqiptarëve. SF 1982/3.
- Pancratz: 1925 = Pancratz, Arnold. Das Partizipium Perfekti Passivi und seine Anwendung im Rumdnischen. BA I (1925).
- Pedersen: 1894 = Pedersen, Holger. Bidrag til den albanesiske sproghistorie. (Festskrift til Vilhelm Thomsen). Kцbenhavn 1894.
- Pedersen: 1895 = Pedersen, Holger. Albanesische Texte mit Glosar. Leipzig 1895.
- Pedersen: 1897 = Pedersen, Holger. Die albanesichen l-Laute. KZ 33 (1897).
- Pedersen: 1900 = Pedersen, Holger. Die Gutturale im Albanesischen. KZ 36 (1900).
- Pedersen: 1905 = Pedersen, Holger. Albanesisch 1905. Rom. Jb. IX (1905). Erlangen 1909.
- Pedersen: 1907 = Pedersen, Holger. Les pronoms dйmonstratifs de l'ancien armйnien. (Det.Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter; Sjette Raecke.) Kцbenhavn 1907.
- Pedersen: 1913 = Pedersen, Holger. Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen. II. Guttingen 1913.
- Pekmezi: 1908 = Pekmezi, G. Grammatik der albanesischen Sprache. Wien 1908.
- Pellegrini: 1977 = Pellegrini, G. B. Introduzione allo studio della lingua albanese (dispensë). Padova 1977.
- Pellegrini: 1982 = Pellegrini, G.B. Disa vёzhgime mbi elementin latin tё shqipes. SF 1982/3.
- Philippide: 1928 = Philippide, Alexandru. Originea Romonilor. II. Ce spun limbile romonJ µi albanezJ? Јаµи 1928.
- PhPr = Philologica Pragensia. Nakladatelstvi jekolovenskJ Akademie.
- Piotrovski: 1960 = Piotrovski, R. G. Formirovanie artiklja v romanskih jazykah. Moskva 1960.
- Pisani: 1972 = Pisani, Vittore. Sulla genesi dell'albanese. Akten Innsbruck (1972).
- Pisani: 1964 = Pisani, Vittore. Les origines de la langue albanaise. SA 1964/1.
- Pisani: 1969 = Pisani, Vittore. L'articolo posposto in albanese e questioni connesse. SA 1969/1.
- Pisani: 1972 = Pisani, Vittore. Ilirët në Itali. SF 1972/4.
- Popovic: 1960 = Popovic, I. Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden 1960.
- Porzig: 1954 = Walter, P. Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebietes. Heidelberg 1954.
- Qvonje: 1986 = Qvonje, J. Ueber den Vokativ und die Vokativformen in den Balkansprachen und im europдischen Sprachareal. Copenhagen 1986.
- Reichenkron: 1962 = Reichenkron, Gыnter. Der Typus der Balkan-sprachen. ZB I (1962).
- Reinhold: 1856 = Reinhold, C.H.T. Noctes Pelasgicae. Athenis, 1854.
- Reinhold: 1854 = Reinhold, C.H.T. Pelasgica (material i litografuar). Athenis 1856.
- Reiter: 1984 = Reiter, N. Verfahrensweisen zur Kommunikationssteuerung in den Balkansprachen. LB XXVII/4 (1984).
- RES = Revue des Etudes Slaves. Institut d'Etudes Slaves. Paris.
- RESEE = Revue des Etudes Sud-Est Europйennes. Edition de l'Acadйmie de la Rйpublique Socialiste de Roumanie.
- Rix: 1976 = Rix, Helmut. Historische Grammatik des Griechischen. Darmstadt 1976.
- Riza: 1965 = Riza, Selman. Emrat në shqipe. Sistemi i rasave dhe tipet e lakimit. Tiranë 1965.
- Riza: 1958 = Riza, Selman. Nyjat e shqipes. BUSHT, SSHSH 1958/4.
- Riza: 1959 etj. = Riza, Selman. Pronorët e shqipes. BUSHT, SSHSH 1959/2, 3;1960/3.
- Riza: 1979 = Riza, Selman. Studime albanistike. Prishtinë 1979.
- Riza: 1982 = Riza, Selman. Probleme të nyjave të shqipes. SF 1982/1.
- RL = Revue de Linguistique. Edition de l'Acadйmie de la Rйpublique Populaire de Roumanie. Bucureµt.
- Rohlf: 1949 = Rohlf., Gerhard. Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten. I-II. Bern 1949.
- Rohlf: 1958 = Rohlf., Gerhard. La perdita dell'infinito nelle lingue balcaniche e nell'Italia meridionale. (në: "Omagiu lui Iorgu Iordan"). Bucureµti 1958.
- Rosetti: 1964 = Rosetti, Alexandru. Istoria limbii romone, I,II (ed. a patra). Bucureµti 1964.
- Rosetti: 1985 = Rosetti, Alexandru. La linguistique balkanique suivie par Le nouveau en linguistique dans l'oeuvre de A. Rosetti. Bucureµti 1985.
- RR = Shih Budi: 1621/2.

- RRL = Revue Roumaine de Linguistique. Edition de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie. Bucarest.
- RSHIPSH = Revistë Shkencore e Institutit Pedagogjik të Shkodrës.
- Russu: 1967 = Russu, I.I. Limba traco-dacilor. Bucureşti. 1967.
- Russu: 1969 = Russu, I.I. Illirii. Bucureşti 1969.
- Russu: 1970 = Russu, I.I. Elemente autohtone on limba rombnJ. Bucureşti 1970.
- SA = Studia albanica. Tiranë.
- Sala: 1970 = Sala, Marius. Contribuții la fonetica istoricJ a limbii rombne. Bucureşti 1970.
- Sandfeld: 1930 = Sandfeld, Kristian. Linguistique balkanique, problemes et rësultats. Paris 1930.
- Saramandu: 1966 = Saramandu, N. Reluarea și anticiparea complementului indirect exprimat prin substantiv on limba romonJ din secolul al XVIII-lea SCL 1966/4.
- SC = Shih Budi: 1621/1.
- Schaller: 1975 = Schaller, H.W. Die Balkansprachen. Eine Einföhrung in die balkanphilologie. Heidelberg 1975.
- Schwyzler: 1959 = Schwyzler, E. Griechische Grammatik. Auf der Grundlage von K. Brugmanns Griechischer Grammatik. (3^e Auflage), I,II, Mönchen 1959.
- Sciambra: 1964 = Sciambra, Matteo. La "Dottrina cristiana" albanese di Luca Matranga. Roma 1964.
- SCL = Studi și cercetări lingvistice. Editura Academiei Republicii Socialiste Rombnia. Bucureşti.
- Seliљ»ev: 1925 = Seliљ»ev, A.M. Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un balkanisme ancien en bulgare. RES 1925/5, 35-57.
- Seliљ»ev: 1931 (1981) = Seliљ»ev, A. M. Slavjanskoe naselenie v Albanii. Sofija 1931; ribotuar më 1981.
- SF = Studime Filologjike. Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë.
- Skok: 1926 = Skok, P. Considérations gññrales sur la déclinaison nominale roumanino-albanaise. "Arhiv za arban. starinu" III/1-2.
- Solta: 1960 = Solta, G.R. Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. Wien 1960.
- Solta: 1980 = Solta., G.R. Einföhrung in die Balkanlinguistik mit besonederer Beröcksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen. Darmstadt 1980.
- Steblin-Kamenskij: 1953 = Steblin-Kamenskij, M.I. Istorija skandinavskih jazykov. Moskva 1953.
- Steblin-Kamenskij: 1957 = Steblin-Kamenskij, M.I. Gramatika norveSkogo jazyka. Moskva 1957.
- Stepanova-Suha»ev: 1990 = Stepanova, L.G. - Suha»ev, N.L. Dalmatinskij jazyk. (në OBJa). 1990.
- Stojanov: 1977 = Stojanov, Stojan. Gramatika na bëlgarskija kniSoven ezik. Sofija 1977.
- Suha»ev: 1990/1 = Suha»ev, N.I. Latinskaja re»ë na Balkanah. (në OBJa).
- Suha»ev: 1990/2 = Suha»ev, N.L. Rumynskij jazik. (në OBJa).
- Suha»ev: 1990/3 = Suha»ev, N.L. Istrorumynskij jazyk. (në OBJa).
- Sulejmani: 1979 = Sulejmani, Fadil. E mbsuame e krështerë e Lekë Matrëngës. Prishtinë 1979.
- Svane: 1965 = Svane, Gunnar. Lëvizjet në fushën e sistemit foljor të shqipes. (në KPSA).
- Svane: 1982 = Svane, Gunnar. Formimi i gjuhës letrare shqipe siz paraqitet në "Pasqyrën e të Rrëfyemit" të Budit (1621). SF 1982/3.
- Szemerényi: 1980 = Szemerényi, Oswald. Einföhrung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1980.
- Sytov: 1976 = Sytov, A.P. Iz istorii albanskoj glagolnoj fleksii. (në GSBJa).
- Љарapova: 1990 = Љарapova, L.V. Albanojazy»nye poselenija Grecii. (në OBJa).
- Sheperi: 1927 = Sheperi, I.D. Gramatika dhe sintaksa e gjuhës shqipe. Vlorë 1927.
- Shkurtaj: 1979 = Shkurtaj, Gjovalin. Shënime për të folmen arbëreshe të San Marcanos. SF 1979/4.
- Љufflay: 1916 = Љufflay, Milan. Die Kirchenzustände in vortürkischen Albanian. Illyrisch-Albanische Forschungen, I. Mönchen und Leipzig 1916.
- Shuteriqi: 1956 = Shuteriqi, Dhimitër. Mbi disa zështje të Arbërit dhe mbi emrin Shqipëri. BSHSH 1956/3.
- Shuteriqi: 1958 = Shuteriqi, Dhimitër. Edhe një herë mbi disa zështje të Arbërit. BSHSH 1958/3.
- Tagliavini: 1924 = Tagliavini, Carlo. Sulla questione della posposizione dell'articolo. (në "Dacoromania" III). Cluj 1924.
- Tagliavini: 1937 = Tagliavini, Carlo. L'albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo, presso Zara. Firenze 1937.
- Tagliavini: 1965 = Tagliavini, Carlo. La stratificazione del lessico albanese. Elementi indoeuropei. Bologna 1965.

- Trubeckoj: 1934 = Trubeckoj, N.S. Gedanken über Morphonologie. "Travaux du Cercle Linguistique de Prague", 52 (1934).
- Thomaj: 1981 = Thomaj, Jani. 3ëshjtje të frazeologjisë së gjuhës shqipe. Tiranë 1981.
- Thomaj: 1984 = Thomaj, Jani. Leksikologjia e gjuhës shqipe. Tiranë 1984.
- Thomaj - Lloshi: 1967 = Thomaj, Jani - Lloshi, Xhevat. Paralele frazeologjike të shqipes me gjuhë të tjera të Ballkanit. SF 1967/1.
- Thumb: 1910 = Thumb, A. Handbuch der neugriechischen Volkssprache. 2. Auflage. Strassburg 1910.
- Thumb: 1926 = Thumb, A. Altgriechische Elemente des Albanesischen. IF 26 (1926).
- Thunmann: 1774 = Thunmann, Johann. Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig 1774.
- Vendryes: 1950 = Vendryes, J. Le langage. Paris 1950.
- Vjetari 1990 = Vjetari statistikor i R.P.S. të Shqipërisë. Tiranë 1990.
- Vondrak: 1928 = Vondrak, Wenzel. Vergleichende slawische Grammatik. II (2e Auflage). Göttingen 1928.
- Wackernagel: 1892 = Wackernagel, J. Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. IF I (1892).
- Walter: 1966 = Walter, H. Zum Problem der sog. verdoppelten Objekte in den Balkansprachen. (in Résumés des communications - Linguistique - du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et sud-Est Européennes. Sofia 1966).
- Weigand: 1911 = Weigand, Gustav. Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo bei Zara in Dalmatien. Jb XVII (1911).
- Weigand: 1913 = Weigand, Gustav. Albanesische Grammatik im südgeegischen Dialekt. Leipzig 1913.
- Weigand: 1926 = Weigand, Gustav. Das Albanesische in Attika. BA II. (1926).
- Weigand: 1927 = Weigand, Gustav. Sind die Albaner die Nachkommen der Illyrier oder der Thraker? BA III. (1927).
- Xhuvani: 1956 = Xhuvani, Aleksandër. Studime gjuhësore. Tiranë 1956.
- Xhuvani: 1980 = Xhuvani, Aleksandër. Vepra, I. Tiranë 1980.
- Xhuvani - Zabej: 1962 = Xhuvani, Aleksandër - Zabej, Eqrem. Prapashtesat e gjuhës shqipe. Tiranë 1962.
- ZB = Zeitschrift für Balkanologie. München.
- sugra: 1976 = sugra, A.V. O proishozhenii albanskogo futuruma toskskogo tipa. (in GSBJa). Leningrad 1976.
- sugra-Sytov: 1990 = sugra, A.V. - Sytov, A.P. Albanskij jazyk. (in OBJa). Leningrad 1990.

TREGUESI I AUTORËVE TË CITUAR

- Aalto, P.: I/9 (sh. 24), IX/19 (sh. 52).
Ajëti, I.: VI/3,8 (sh. 14), VII/13 (sh. 43,44), IX/12 (sh. 43).
Altimari, F.: VII/15 (sh. 50), 24 (sh. 55).
Andreizin,: X/6,7.
Asan, F.: VIII/21 (sh. 43).
BA: I/4.
Bacinski, I.: IX/21.
Balan, A.T.: X/6.
Benfi, E.: I/7 (sh. 21), II/13 (sh. 42), 15 (sh. 49,50), IV/13 (sh. 20), VI/3, VII/9 (sh. 28), IX/6 (sh. 12,13), 7 (sh. 19), 8 (sh. 24,25), 18, XII/1.
Barie, H.: II/20 (sh. 68), III/5 (sh. 18). VII/5 (sh. 8).
Berleti,: III/7.
Barry, N.: VIII/22,26.
Baodouin de Courtenay,: I/7.
Beci, B.: III/1 (sh. 4), 3 (sh. 6).
Benveniste, E.: VII/3 (sh. 5), 6 (sh. 13).
Berneker, E.: X/3 (sh. 6).
Boissin, H.: VIII/22,23.
Bokshi, P.: VI/3,4,8 (sh. 14).
Брвнцуи, G.: XI/4, XII/1.
Brugmann, K.: IV/6 (sh. 3), V/1 (sh. 1), VII/2 (sh. 2), IX/4.
Buchholz, O.: X/3 (sh. 5), VIII/22,26.
Budagov, R.A.: VIII/24.
Camarda, D.: IX/13 (sh. 47).
Cimochowski, W.: III/5 (sh. 16).
Cipo, K.: IX/13 (sh. 47).
Conev, K.: X/7.
Coteanu, I.: III/16 (sh. 53), V/9 (sh. 20), 10 (sh. 22), X/2 (sh. 2), XI/15.
Cowgill, W.: II/8 (sh. 22).
Zabej, E.: II/17,22 (sh. 81), III/4 (sh. 11), 5 (sh. 16), IV/9 (sh. 7), 12 (sh. 14), 17 (sh. 33), 19 (sh. 45), 20 (sh. 51), VI/3,8 (sh. 14), VII/13 (sh. 45), IX/10, 12 (sh. 42), XI/5 (sh. 5), 6, 16 (sh. 21), XII/1,4,9,10 (sh. 8), XII (sh. 15).
jerniak, A.B.: III/15 (sh. 49,50), 19 (sh. 63).
Da Lecce, F.M.: IX/13 (sh. 47).
Debraekeleer, R.: X/6.
Demiraj, Sh.: I/4 (sh. 14), II/20 (sh. 68,69), III/4 (sh. 13,14,15), 5 (sh. 16,17,18,20), IV/9 (sh. 7,8), 15 (sh. 24,25,26,29), 16 (sh. 30), 19 (sh. 46,47), V/3 (sh. 4), 4 (sh. 5-8), 7 (sh. 9-14), 8 (sh. 14,15), 13 (sh. 29-33), VI/4, 8 (sh. 14), VII/12 (sh. 39), 17 (sh. 52), VIII/2 (sh. 4), 4 (sh. 12), 5 (sh. 13), 7 (sh. 15), 8 (sh. 16), 22,

25 (sh. 46), 26, IX/9 (sh. 28), 12 (sh. 43,44), 13 (sh. 45-48), 23 (sh. 60), X/4 (sh. 17), 8 (sh. 22), XI/14 (sh. 16), 15 (sh. 17,19). 16 (sh. 22), 17 (sh. 25, 26), 19 (sh. 29,30). 20 (sh. 31,32), XII/1,4 (sh. 2).
Densusianu, O.: XI/5 (sh. 5).
De Simone, C.: II/22 (sh. 80).
Desnickaja, A.V.: III/5 (sh. 16).
Dilenskij, G.: X/7.
Dioskorides, P.: II/25.
Ernout, A.: V/1 (sh. 1).
Ernout, A. - Meillet, A.: X/3 (sh. 8).
Feuillet, J.: II/13 (sh. 42), VI/3, IX/18, XII/1.
Fiedler, W.: X/7,9.
Fischer, J.: III/3 (sh. 6), 22 (sh. 66), 26 (sh. 83), 29 (sh. 90).
Friedman, V.: III/27 (sh. 88) X/6 (sh. 19).
Froncu, C.: IX/22.
Gabinskij, M.A.: IX/10,13 (sh. 47), 16,23.
Gaster, M.: V/15.
Georgiev, V.: II/23 (sh. 85), 25 (sh. 90), III/5 (sh. 19), 24 (sh. 77), IV/13 (sh. 18).
Gëllebov, I.: VI/4,6 X/7.
Giordano, E.: III/3 (sh. 10), X/3 (sh. 9).
GLR: V/10 (sh. 21), 12 (sh. 28), VII/11 (sh. 34,36), VIII/9, 11 (sh. 22), IX/9 (sh. 26,27), XI/13 (sh. 12).
Grevisse, M.: VIII/21 (sh. 43).
Gullelmus Adae: III/7.
Gjinari, J.: III/10 (sh. 39), IV/12 (sh. 15), 17 (sh. 34).
Hahn, G.v.: IX/10, 13 (sh. 47).
Hamp, E.: II/17 (sh. 60), 22 (sh. 76), III/5 (sh. 20).
Harff, A.V.: VII/13.
Havranek, B.: IV/3, X/4.
Hirt, H.: II/20 (sh. 68), VI/1 (sh. 4), VII/2 (sh. 2), IX/4.
Hubschmid, J.: III/5 (sh. 16).
Ilievski, P.: VIII/1 (sh. 2), 15,17,18 (sh. 39), 20,25 (sh. 45).
ILR: III/16 (sh. 53), IV/11 (sh. 10), 14 (sh. 21,22), V/10 (sh. 20,22), VII/10 (sh. 33), XI/15 (sh. 18), 16 (sh. 27).
IvJnescu, G.: IX/8 (sh. 21,25), 18,22 (sh. 59), XII/12 (sh. 12).
Jakobson, R.: I/7.
Jespersen, O.: VII/3 (sh. 5).
Jokl, N.: IV/9 (sh. 7), 17 (sh. 32), 19 (sh. 44), VI/8 (sh. 14), X/2 (sh. 3), XI/5 (sh. 5), XII/12 (sh. 16).
Kati»ie, R.: II/1 (sh. 1), 2 (sh. 3), 3 (sh.5,6,7), 5 (sh. 10), 7 (sh. 15), 14 (sh. 44,45), 15 (sh. 47,48), 16 (sh. 51,52,53), 17 (sh. 56,58), 18 (sh. 61,62), 19 (sh. 63,64,65,66), 20 (sh. 70), 21, 23 (sh. 84,86,87,88), 26 (sh. 93,94), III/5 (sh. 16).
Koneski, B.: I/20 (sh. 44), III/23 (sh. 71), 26 (sh. 86), 27 (sh. 88,89), V/11 (sh. 24), 12 (sh. 27), VI/6, VII/7 (sh. 18,20), 8 (sh. 21-27), VIII/14, IX/22 (sh. 57), X/6 (sh. 19), 7.
Kopitar, B.J.: I/1, VI/3, VII/1, XII/9.
Krahe, H.: II/22 (sh. 80),
Krasniqi, M.: III/3 (sh. 7).
Krezmer, P.: II/17, 20 (sh. 69).
Kristoforidhi, K.: IX/13 (sh. 47).
Kurylovicz, J.: VII/2 (sh. 2).
La Piana, M.: VI/8 (sh. 14), IX/23.
Leake, W.M.: II/17 (sh. 57), III/5 (sh. 16).
Leskien, J.: VIII/18.
Lettenbauer, W.: V/16 (sh. 36).
Lombard, A.: VII/10 (sh. 29,30), 11 (sh. 34,35,36).
Lopashov, J.A.: VIII/14,16,25.
Malecki, M.: X/4.
Martinet, A.: II/2 (sh. 3), 6,8 (sh. 22).
Mayer, A.: II/22 (sh. 77,78).
Mayrhofer, M.: II/8 (sh. 23).
Meillet, A.: II/10 (sh. 37), V/15, VII/3 (sh. 5), 5 (sh. 8), X/4.

- Meyer, G.: III/5 (sh. 16), IV/12 (sh. 13,14), IX/10, 13 (sh. 47), IX/18, XII/9.
Meyer-Lübke, W.: IV/9 (sh. 7), 17 (sh. 32), 19 (sh. 43), VIII/21 (sh. 43), XII/9.
MihJescu, H.: I/10 (sh. 25), II/27 (sh. 97), III/5 (sh. 16) 18 (sh. 61), VII/10 (sh. 32), XII/4 (sh. 1), 6 (sh. 4,5), 7 (sh. 6).
Miklosich, F.: I/2, III/5 (sh. 16), IV/2,13, V/1, 15, VI/3, 4, VII/1, VIII/1,18,19,20, IX/16, XI/3,14,16.
Miljetic, Lj.: VI/4.
Miljeti», Lj.: VI/4.
Mirambel, A.: VIII/17 (sh. 38).
Mir»ev, K.: III/23 (sh. 72,73), 24 (sh. 77), 25 (sh. 80), IV/18 (sh. 37,38), V/11 (sh. 23,24), VI/6, VII/7 (sh. 19), 8 (sh. 21,22,23, 26,27), VIII/15 (sh. 33), IX/7 (sh. 17), X/7.
Mladenov, S.: III/22 (sh. 70), 25 (sh. 81), IV/18 (sh. 36,38).
Moser-Philtsov, M.: VIII/17 (sh. 38).
Nilson, M.P.: II/17.
Omagiu lui Iorgu Iordan: I/19 (sh. 33).
Pancratz, A.: IX/9 (sh. 27).
Paul, H.: VII/3 (sh. 6).
Pedersen, H.: II/20 (sh. 69), III/5 (sh. 16), V/18, IX/2 (sh. 1), 10,12 (sh. 42), 18.
Pekmezi, G.: IX/10, 13 (sh.47)
Petrovi», E.: IV/13 (sh. 20).
Piotrovski, R.G.: VI/4,11, (sh. 16,17).
Ptolemeu: III/4 (sh. 11).
Reichenkron, G.: I/10, V/17,18 (sh. 37), VI/3,4,9, VII/18 (sh. 54), IX/20,22 (sh. 57).
RES I/6 (sh. 20).
Rheinfeller,: III/18 (sh. 59).
Rix, H.: II/7 (sh. 15,19,20), 8 (sh. 24), 9 (sh. 25,26,27,29,32), IV/11 (sh. 9).
Rohlf, G.: I/9 (sh. 24), VII/5 (sh. 8), 6 (sh. 15), VIII/21 (sh. 41), IX/7 (sh. 17), 18,23.
Roques, M.: V/16.
Rosetti, A.: IV/13 (sh. 17).
Rusek, J.: VIII/15 (sh. 33).
Russu, I.I.: II/20 (sh. 69), 22 (sh. 82), 25 (sh. 89,91), 26 (sh. 93,95), XI/4, XII/1.
Sala, M.: IV/14 (sh. 23), 20 (sh. 49,50).
Sandfeld, K.: I/5,10 (sh. 26), II/13 (sh. 42), IV/19 (sh. 39), V/1 (sh. 3,4), 12 (sh. 26), 16,17, VI/3,4,7, VII/2 (sh. 3), 6, (sh. 11,12,14,15), 18,20,23, VIII/13, IX/6 (sh. 12,14), 7 (sh. 17), IX/8 (sh. 25), 9 (sh. 27), 18,19,22 (sh. 57,58), 23, X/2 (sh. 1), 4 (sh. 16), XII/1,12 (sh. 14).
Saramandu, N.: VIII/10.
Schaller, H.W. = II/13 (sh. 42), III/29 (sh. 91), IV/13 (sh. 16,17,19), V/15 (sh. 34,35), 16 (sh. 36), VI/3, VII/18 (sh. 53), IX/7 (sh. 18), 8 (sh. 23), 18, XII/1,2.
Schleicher, A.: I/2.
Schrupfer, J.: V/15.
Schuchardt, H.: I/7.
Schwyzer, E.: II/8 (sh. 24), 9 (sh. 28), VII/3 (sh. 4), 6 (sh. 10), X/4 (sh. 15), XII/4 (sh. 3).
Sciambra, M.: VII/13 (sh. 47).
Selj»ev, A.M.: I/6, VIII/13, XII/12 (sh. 12).
Skiroi, Z.: III/7 (sh. 31).
Skok, P.: V/16.
Skuld, H.: V/15.
Solta, G.R.: I/9, II/2 (sh. 4), 15 (sh. 46), 27 (sh. 96,98), V/18 (sh. 39), VI/3, VII/18 (sh. 53), VIII/1 (sh. 1), IX/6 (sh. 12), 8 (sh. 23,25), XI/14 (sh. 16), XII/1.
Stebliin-Kamenskij, M.I.: VI/1 (sh. 2).
Stojanov, S.: III/22 (sh. 70), 23 (sh. 72), 24 (sh. 76,78, 79), 25 (sh. 81,82), 27 (sh. 87), V/12 (sh. 26), VII/8 (sh. 25), X/6.
Suha»ev, N.L.: III/15 (sh. 48,51,52), 17 (sh. 53), 18 (sh. 62), XII/12 (sh. 12).
Sheperi, I.D.: IX/13 (sh. 47).
Shkurtaj, Gj.: VII/13 (sh. 46), 24 (sh. 55).
Tagliavini, C.: VI/1 (sh. 3), 3.
Triponov, J.: X/7.
Trubeckoi, N.S.: I/7.
Thumb, A.: VII/6 (sh. 16), VIII/16,17 (sh. 38).

Vendryes, J.: VIII/5 (sh. 8).

Wackernagel, J.: VI/11 (sh. 15).

Weigand, G.: I/4, III/5 (sh. 18), VII/18, IX/10,13 (sh. 47), 16, X/6,7,9.

Khuvani, A.: IX/10,13 (sh. 47).

Khuvani, A-3abej, E.: IX/18 (sh. 51), XII/16 (sh. 19).

TREGUESI ALFABETIK I ÇËSHTJEVE

A

- r > ë III/9.
- ÿ > o XII/4.
- abur I/2 (sh. 71), XI/4,8.
- accipiter XII/10.
- Acra-banus II/22.
- Agata-para II/23.
- AgheasmJ XII/5.
- agiazma XII/5.
- ajazëm XII/5.
- Akrokerauni II/16.
- al- > la- XII/12.
- Alban III/4.
- albanenses III/4 (sh. 12).
- albanese III/4 (sh. 12).
- albanë-t II/18,20 (sh. 71).
- albanoi III/4 (sh. 11).
- Albanopolis II/20 (sh. 73), III/4 (sh. 11).
- altare XII/6.
- Ambracia II/16.
- amfilokë-t II/16.
- amicus XII/10.
- am IJudat ~ IJudassem X/4.
- angelus XII/10.
- Angros II/22.
- anmik XII/10.
- ar- XII/12.
- ar- > ra- XII/12.
- Arban III/4.
- Arbënë/Arbërë III/4.
- Arbënë > Rabënë XII/12.
- (e) arbëneshe/(e) arbëreshe III/4.
- arbënisht/arbërisht III/4.
- ardianë-t II/18,20 (sh. 71).
- e) ardhme (koha):
 - në anglishte VII/3,4 (sh. 7)
 - në bullgarishte e maqedonishte III/25, VII/8,22.
 - në frengjishte VII/5 (sh.8).
 - në greqishte të vjetër VIII/3.
 - në greqishte të re III/14.
 - në gjermanishte VII/3,4 (sh. 7).
 - në gjuhët ballkanike I/1, VII/1-24.
 - në gjuhët i.e. VII/2.
 - në gjuhë të ndryshme VII/3-4.
 - në gjuhët romane perëndimore VII/10 (sh. 31).
 - në gjuhët sllave VII/2.
 - në gjuhët sllave të Ballkanit VII/7,22.

- në italishte VII/4 (sh. 7), 5 (sh. 8).
- në rumanishte III/20, VII/10-11.
- në serbokroatishte III/21 (sh. 65), 31, VII/9,
- në shqipe I/14,III/10,VIII/12-17, 20.
- tipi i së ardhmes me foljen “dua” I/1,14, III/10, VII/1,5-13,14, 18,23.
- tipi i së ardhmes me foljen “kam” I/14,III/10,VII/15,16,17,18.
- arësye XII/9.
- armenishtja II/18.
- arnaut III/4, (sh. 12).
- aromunë-t III/15.
- aromunishtja III/19.
- Arta II/16.
- arvanit-as III/4 (sh. 12).
- asnjanëse (gjinia) III/16,XI/11.
- su > a XII/9.
- au > av XII/9.
- Aureliani III/16.
- aurum XII/9.
- avull I/2 (sh. 7), XI/4,8.

B

- b > v II/9 (sh. 28).
- BA I/4.
- bJiat XI/4 (sh. 2).
- bakër XII/15.
- bakshish XII/15.
- Bal-acros II/22.
- baltJ XI/4,8, XII/12.
- baltë XI/4,8, XII/12.
- ⁺balto XII/12.
- Ballkan II/4.
- ballkanizmat I/2,7,11-20, II/4
 - në bullgarishte III/25.
 - në greqishte III/14.
 - në maqedonishte III/28.
 - në serbokroatishte III/31.
 - në shqipe III/10.
- Bardylis II/20 (sh. 72).
- (i) bardhë XI/4.
- Barz XI/4.
- basçJ XI/4.:
- baskë-t II/5 (sh. 11).
- basmë XII/15.
- bashkë XI/4.
- bashkëpërkime midis gjuhëve ballkanike në fushën e fonetikës IV/1-20.

- mungesa e dallimeve kuantitative tek zanoret
IV-11-12.

- ndihmesa e Mikloshizit dhe e Havranekut
IV/2,3.

- rotacizmi IV/19-20.

- theksi IV/4,6-10.

- zanorja /ë/ e patheksuar IV/13-15,18.

- zanorja /ë/ e theksuar IV/16.

bashkëpërkime midis shqipes dhe rumanishtes:

- fjalët e vjetra të përbashkëta I/2,XI/1-10.

- format e pashtjelluara mbi bazën e pjesores
XI/20.

- ndërrimi i gjinisë së emrave në shumës
XI/11-13.

- nyjat e përparme XI/14-18.

- prapavendosja e përcaktorëve të
pavetëmjaftueshëm XI/19.

bekzi XII/15.

bekoj XII/10.

belqim XII/15.

benedicere XII/10.

berber XII/15.

beribat XII/15.

Besa-para II/23.

besë-t II/24.

bitis XII/15.

boja-xhi XII/16.

bojë XII/15.

bostan XII/15.

brad XI/4.

bredh XI/4.

brendon II/20 (sh. 70).

brention II/20 (sh. 70).

bretëk XII/4.

bretkosë XII/4.

brez I/2 (sh. 7), XI/4,8.

bronzJ XI/4 (sh. 2).

brou XI/4,8.

broatec XII/4.

bubulcus XII/10.

(a se) bucura XI/4,8.

budalla XII/16.

budalla-llëk XII/16.

bujk XII/10.

(i) bukur XI/4,8.

bullgar III/22.

bullgarishtja I/1,2,III/22-25:

- dialektet III/25.

- dokumentimi dhe periodizimi III/23.

- dukuritë ballkanike III/25.

- tipare gjuhësore III/24.

buzJ I/2 (sh. 7), XI/4,8.

buzë I/2 (sh. 7), XI,4,8.

C

Caesar XII/6.

cakonishtja II/7 (sh. 21).

calix XII/10.

cJlugJr XII/4.

Car XII/6.

cJrJmidJ XII/5.

careva XI/10.

cark XI/4.

castellum XII/10.

castravete XII/13.

causa XII/9.

ceafJ XI/4.

centum XII/10.

cer XII/6.

cerrus XII/6.

chersydrus XII/10.

christianus XII/10.

cicer XII/9 (sh. 7).

cineva XI/10.

cioarJ XI/4,8.

cireascJ XII/4.

ciudesc XII/13.

civitas XII/9 (sh. 7).

coasJ XII/13.

cocoμ XII/13.

copil XI/4 (sh. 2).

coμ XII/13.

crux/cruxis XII/10.

cubitus XII/9.

curpen XI,4,8.

cursJ XI/4,8.

3

-3a / -3i XII/16.

3am II/17 (sh. 60).

3amëri-a II/17 (sh. 57).

3farëdo XI/10.

-3ëk / -3ik XII/16 (sh. 19).

-3i / -xhi XII/16 (sh. 19).

3oban III/15, XII/15.

3uditem XII/13.

3ynqi XII/15.

D

Dacia Maluenisis XI/8.

Dacia Ripensis XI/8.

dafinJ XII/5.

dafinë XII/5.

dakë-t II/23.

dako-getë-t II/23.

dalmatë-t II/21. (sh. edhe sh. 64).

dalmatishtja II/27.
daltJ XII/12.
daltë XII/12.
+dalto XII/12.
dardanë-t II/19 (sh. 67).
dasaretë-t II/18, 19 (sh. 65), 20 (sh. 71).
dascal XII/5.
daskal XII/5.
daulle XII/15.
dibran-ze XII/16.
dikush XI/10.
Dimalum XI/8.
disa XI/10.
dj- > z- XII/9.
do bërë IX/11.
Doki-dava II/23.
dollap XII/15.
dorishtja II/7.
dre / drojë XI/4.
droaie XI/4.
droje XI/4.
duhet bërë IX/11.
Durrachion II/20 (sh. 73).
Durrës III/5 (sh. 17).
dyfek XII/15.
dygjuhësia në Ballkan I/6.
dyndjet sllave në Ballkan III/21.
Dyrrhachium III/5 (sh. 17).

Dh

dhallë XI/4,8.
dhanorja me vlerën e gjinore (shih gjinore-dhanorja).
dhanorja e pronësisë V/12.
dhaskal XII/5.
dhimotiqi II/7,III/12.

E

ecclesia XII/10.
efendi XII/15.
(i) egër II/22 (sh. 79).
ëkhei X/3.
ekjo (eikha) demeno X/4.
elinë III/11.
elinika III/11.
+Enetoi en tş Adriaş II/20 (sh. 75)
engjëll XII/10.
enkeleas-it II/19 (sh. 65), 20 (sh. 71).
eolishtja II/7.
Epicadus II/20 (sh. 72).
Epir II/16.
epirot-ët II/14,16;

- gjuha e tyre II/17.
episcopus XII/10.
Etleva II/20 (sh. 72).
evangelium XII/10.
Ezirovo (unaza) II/25 (sh. 90).

Ë

ë (zanorja) në gjuhët ballkanike I/2, IV/2-4, 13.
- në bullgarishte I/2, III/25, IV/18.
- në rumunishte I/2, III/18, IV/14.
- në shqipe I/2, III/10,IV/15.
në dialektin jugor të shqipes IV/16-17.

F

facies XII/9.
familje gjuhësore I/7.
faqe XII/9.
fJromJ XI/4.
flutur XI/4.
fluture XI/4.
forma e pashtjelluar e tipit *me ba* IX/10,11,12,14.
forma e pashtjelluar e tipit *për të bërë* IX/11,13,14, XI/20.
forma e pashtjelluar e tipit *pentru (de) scris* IX/9, XI/20.
fqinjët veriorë të grekëve II/14.
fsha-ze < fshat-ze XII/16.
fukara-llëk XII/16.
furca XII/6.
furka XII/6.
fûrkë XII/6.

G

Gadishulli Ballkanik II/4,5.
- ndryshimi i gjendjes gjuhësore në... III/1.
gJlbeazJ XI/4.
gallus XII/10.
gard XI/4,8, XII/12.
+gardu XII/12.
gardh XI/4,8, XII/12.
gas XII/9.
gaudium XII/9.
gegërishtja III/9.
Gentius II/20 (sh. 72), 22.
Genusus II/20 (sh. 73), 22.
Germi-sara II/23.
getë-t II/23.
ghimpe XI/4.
ghiuj XI/4.
gloabJ XII/13.
graecus III/11.
grekë-t II/6.

Greqia e Madhe II/6.

greqishtja e re III/11-14:

- dialektet e saj III/13.
- dukuritë ballkanike III/14.
- emërtimi i popullit dhe i gjuhës III/11.
- gjuhët letrare. III/12.
- koha e formimit III/12.
- ku flitet? III/1,11.
- ndikimi i greqishtes I/5, V/16.
- sistemi fonologjik dhe fjalori III/13.
- vendi i saj në rrethin e gjuhëve i.e. III/13.

greqishtja e vjetër II/7-13:

- dialektet II/7.
- dokumentimi shkrimor II/8.
- gjuhë *kentum* II/8.
- kolonitë greke II/12.
- sistemi fonetik II/10.
- sistemi emëror II/10.
- sistemi foljor II/11.

groapJ XI/4.

gropë XI/4.

grua II/22 (sh. 79).

grumaz I/2 (sh. 7), XI/4.

gurmaz I/2 (sh. 7), XI/4.

guμJ I/2 (sh. 7), XI/4,8.

gushë I/2 (sh. 7), XI/4,8.

Gj

gjendja e sotme gjuhësore në Gadishullin Ballkanik III/1-31.

gjendja gjuhësore e Gadishullit Ballkanik në lashtësi II/1-27,

gjinore-dhanorja (njësimit formal) në gjuhët ballkanike I/2, V/1-2.

- në bullgarishte e maqedonishte I/2, III/25, 28, V/11, 18.

- në greqishte III/14, V/3.

- në rumanishte I/2, III/20, V/9 -10.

- paranyjëzimi i gjinore në rumanishte V/10.

- në shqipe I/2, V/4-8.

- paranyjëzimi i gjinore në shqipe V/5-6,8.

- faktorët e njësimit të gjinore me dhanoren: hipoteza e substratit V/14-15.

- faktorët e njësimit të gjinore me dhanoren:

hipoteza e ndikimit grek V/16

hipoteza e ndikimit latin V/17-18.

hipoteza e substratit V/14-15.

hipoteza e zhvillimit paralel V/19.

- dhanorja e patheksuar e përemrave vetorë me vlerën e gjinore në gjuhët ballkanike V/12-13.

gjobë XII/13.

gjuha bullgare (shih bullgarishtja).

gjuha greke (shih greqishtja).

gjuha maqedone (shih maqedonishtja).

gjuha rumune (shih rumanishtja)

gjuha serbokroate (shih serbokroatishtja).

gjuha shqipe (shih shqipja).

gjuhë të Ballkanit II/4, III/1.

gjuhët ballkanike II/4, III/1.

gjuhët sllave të Ballkanit III/1.

gjymtyrë XII/10.

gjysh XI/4.

H

(vi,ci) ha X/4.

haber XII/10.

habet X/4.

habitorja (në shqipe) X/1,5,8,9.

Haemus II/23.

haonë-t II/16.

harabel XII/12.

helenë-t (elinët) II/6.

helenizimi i fiseve jo-greke II/12.

helm XII/12.

herë XII/9.

hibernalia XII/10.

h-ra XII/9.

hoxhë XII/15.

huazimet në gjuhët ballkanike:

- nga greqishtja XII/3-5.

- nga latinishtja XII/6-10.

- nga sllavishtja XII/11-13.

- nga turqishtja XII/14-16.

I

icoanJ XII/5.

igumen XII/5.

ikona XII/5.

ikonë XII/5.

ilirë-t II/18-19,21.

ilirishtja II/20-22.

il y a X/3.

Illyrion Enetoi II/20 (sh. 75).

ima (nema/niama/niema) X/3.

imam (imall) resheno X/4.

inad XII/15.

inimicus XII/10.

ipeshkëv XII/10.

istrorumunë-t III/5.

Ishëm III/5 (sh. 17).

“ishujt gjuhësorë” III/1.

iunctura XII/10.

J

jonik-antik II/7.

K

k', g' (në ilirishte) II/22.
ka (si pavetore) X/1,3.
kadi XII/15.
kafshë XII/9.
kaike XII/15.
kalugar XII/5.
Kallama II/17 (sh. 57,60).
kallfë XII/15.
kallogjer XII/5.
kam (si ndihmëse e së kryerës) X/4.
kastravec XII/13.
katundet shqiptare të Serbisë III/1.
katharevusa II/7, III/12.
kavalla XII/7 (sh. 6).
keramida XII/5.
këlbazë XI/4.
kërbë XII/12.
kështjellë XII/10.
kj>q XII/9.
kishë XII/4, 10.
kisha ortodokse I/5.
klohi, Zis II/22.
kllogjër/kllogjën XII/5.
koha e ardhme (shih e ardhmja).
koha e e kryer (shih e kryera analitike).
koine-ja II/7.
kokosh XII/13.
kolonitë greke të Detit të Zi II/24 (sh. 87).
Komisioni Ballkanik I/3,4.
Kongreset e Studimit për Evropën Jug-Lindore I/8, IV/5.
kopile XI/4 (sh. 2).
kosë XII/13.
i krishtenë/i krishterë XII/10.
kronologjia relative dhe absolute I/14.
e kryera analitike në gjuhët ballkanike X/1,4.
kryq XII/10.
kuantiteti i zanoreve në gjuhët ballkanike IV/3,4,6,11.
kuantiteti i zanoreve në shqipe IV/12.
kudo XI/10.
kulpën/kulpër XI/4,8.
kulshedër XII/10.
kundrinat (shih rimarrja e kundrinave).
kurdoherë XI/10.
kurth XI/4,8.
kushdo XI/10.
kut XII/9.
kuventa XII/7 (sh. 6).

L

-l->-ll- në shqipe XI/8.

-l->-r- në rumanishte XI/8
lakimi në ballë të fjalës III/6
lar XII/9.
latinishtja vulgare I/10, III/16.
- ndikimi i latinishtes I/10, 20, V/17-18.
laurus XII/9.
lavd XII/9.
Lesh III/5 (sh. 17).
-li/-lli- XII/16.
lidhje gjuhësore I/7.
Lineari A,B II/7.
lips-am XII/5.
lips-em XII/5.
lips-esc XII/5.
Lissus II/20 (sh. 73).
livada XII/5.
livadJ XII/5.
livadh XII/5.
lopatJ XII/13.
lopatë XII/13.
lter XII/6.

M

(a) macina XII/4.
mÿkhanÿ XII/4.
mal I/2 (sh. 7), XI/4,8.
maledicere XII/10.
mallkoj XII/10.
manastir XII/5.
manastire XII/5.
manastir-li XII/16.
maqedonët e vjetër dhe gjuha e tyre II/14, 15.
maqedonishtja I/1, III/26-28:
- dialektet III/27.
- dukuritë ballkanike III/28.
- gjuha letrare III/26, 27.
- ku flitet? III/26.
maxharishtja X/1 (sh. 1).
medicus XII/9,10.
meglenorumunë-t III/15.
meglenorumunishtja III/19.
mesapishtja II/21.
meshë XII/10.
metafonia III/6.
metateza e likuideve në gjuhët sllave III/24, XII/12.
mënyra e ritregimit në bullgarishte III/24 dhe në maqedonishte III/27.
mënjanimi i paskajores (shih paskajorja në gjuhët ballkanike).
mërrenjë XII/10.
mëz XI/4,8.
mik XII/10

mikenishtja II/7.
monz XI/4,8.
missa XII/10.
mizë-t II/23.
mjek XII/9,10.
mjekrë II/22 (sh. 79).
mokën/mokër XII/4.
mollosë-t II/16
μομ ~ μοαμJ XI/4.
moshë XI/4.
mugull XI/4,8.
mugur XI/4,8.
munëg/murg XII/10.
munështir XII/5.
muscones XII/10.
myfti XII/15.

N

nafora XII/5.
(a)naforJ XII/5.
naforë XII/5
namus-lli XII/16.
nJporcJ XI/4,8.
ndërrimi i gjinisë në shumës në shqipe dhe rumanishte XI/11-13.
ndikimi latin mbi ilirishten III/6.
ndokund XI/10.
ndokush XI/10.
ne XII/9.
nepërkë XI/4,8.
neçcare XI/10.
neçtine XI/10.
nevoie XII/13.
nevojë<nevolë XII/13.
ngulitja e theksit në shqipe III/6.
niegull (mjegull) XI/4,8.
niegurJ XI/4,8.
nikoqir-llëk XII/16.
n-s XII/9.
nyjat e përparme në shqipe dhe rumanishte XI/14, 16.
- ndryshimet midis tyre XI/15
- mosha e tyre në shqipe XI/17 dhe në rumanishte XI/18.
nyjat e prapme në gjuhët ballkanike I/1,2,17, VI/1-16.
- në bullgarishte III/25, VI/2,6,10.
- në maqedonishte III/27, VI/2,6,10.
- në rumanishte III/20, VI/7, 14-15.
- në serbokroatishten jugore III/21 (sh. 65).
- në shqipe III/10, VI/8, 14-15.
nyja shquese në greqishte të vjetër /II/ 10 (sh. 37), VI/7,15.

Nj
një-mbë-dhjetë etj. në gjuhët rumune, shqipe dhe sllave I/2, X/1,2.

O
- > e XII/9.
+ oct- XII/9.
oltar XII/6.
opincJ XII/13.
opingë/opangë XII/13.
oricare XI/10.
oricine XI/10.
oriunde XI/10.

P

padul- XII/9.
paganus XII/9,10.
panonë-t II/21. (sh. edhe shën. 64).
parthenë-t II/19 (sh. 65), II/20 (sh. 71).
paskajorja (në gjuhët i.e.) IX/2-4.
paskajorja (mënjanimi i...) në gjuhët ballkanike I/1,2, IX/5, 22, 24.
- në bullgarishte III/25, IX/7,22.
- në greqishte III/14, IX/6.
- në greqishte të vjetër IX/2.
- në maqedonishte IX/7, 22.
- në rumanishte III/20, IX/8,9.
- në serbokroatishte III/31, IX/7.
- në shqipe III/10, IX/10-14,23.
paskajorja (burimi i mënjanimit të saj):
- hipoteza e trako-shqipes IX/15,16-17.
- hipoteza e ndikimit grek IX/15,18-20.
- hipoteza e ndikimit latin IX/20.
- hipoteza e zhvillimit paralel IX/21.
- si duhet shtruar zështja për gjuhët ballkanike IX/22,24.
dhe për gjuhën shqipe IX/23.
paskajorja në gjuhët e tjera i.e.;
- në gjuhët kelte IX/2 (sh.1).
- në italishte IX/2 (sh.2).
- në latinishte IX/20.
- shoqërimi me parafjalë IX/5.
pashkë-t XII/4.
pellazgë-t II/3,
pellazgjishtja II/3.
pemë XII/9.
peonë-t II/19 (sh. 67).
pepene XII/4.
peshk XII/9 (sh. 7).
Perandoria Bizantine I/5.
(i) pëganë/i pëgërë XII/9,10.

përcaktorët e pavetëmjaftueshëm në shqipe dhe në rumanishte III/10, VI/14;16 XI/19.

përdua I/2 (sh. 7), XI/4.

porou I/2 (sh. 7), XI/4.

pirustë-t II/20 (sh.71)

piscis XII/9 (sh. 7)

pjepën/pjepër XII/4.

plaga XII/9.

plagë XII/9.

Pleuratus II/20 (sh. 72).

p-mum XII/9.

Plovdiv II/23, 24 (sh. 88).

prapashtesa sllave në gjuhët ballkanike XII/13.

prapashtesa turke në gjuhët ballkanike XII/16.

prapavendosja e nyjës shquese:

- në armenishte VI/1.

- në gjuhët balltike VI/1.

- në gjuhët ballkanike (sh. nyjat e prapme në..)

- hipotezat për prapavendosjen e nyjës shquese

në gjuhët ballkanike:

- hipoteza e ndikimit grek VI/4,5,12.

- hipoteza e ndikimit latin VI/4,;11.

- hipoteza e ndikimit sllav VI/4,5,10.

- hipoteza e ndikimit të substratit VI/4,13.

- hipoteza e ndikimit të shqipes VI/4,14.

- hipoteza e zhvillimit të pavarur VI/4,14.

prapavendosja e përcaktorëve të pavetëmjaftueshëm (sh.përcaktorët e pavetëmjaftueshëm).

protobullgarë-t (gjuha) II/1.

Pulpudeva II/23,24 (sh. 88).

pyll XII/9.

Q

qafë XI/4.

qanj <klanj II/22 (sh. 79).

qarr XII/6

qejf-lli XII/16.

qelq XII/10.

qeramidhe XII/5.

qershi XII/4.

qift XII/10.

qind XII/10.

qiçer XII/9 (sh. 7).

Qirili dhe Metodi III/23.

qorr XII/15.

quanj <kluanj II/22 (sh. 79).

qytet XII/9 (sh. 7).

R

Rabënë XII/10.

radius XII/9.

ratio XII/9.

remë ~ temë VIII/2-8.

rete XII/10.

rëndës XI/4.

rënia e bashkëtingëlloreve mbylltore ndërzanore XII/9.

ronzJ XI/4.

rjetë XII/10.

ridondanca e mjeteve gjuhësore në gjuhët ballkanike VIII/6.

rimarrja e kundrinave në gjuhët ballkanike I/2, VIII/1-31.

- burimi i kësaj dukurie:

- hipoteza e gjymtyrimit aktual të fjalisë VIII/22, 26.

- hipoteza e mbipërcaktimit të kundrinës VIII/22,23,24.

- hipoteza e ndikimi latin VIII/20-21.

- hipoteza e ndikimit të substratit VIII/18-20.

- hipoteza e përdorimit ridondant të mjeteve gjuhësore VIII/27-30.

- hipoteza e zhdukjes së homonimisë VIII/22,25.

rimarrja e kundrinave në bullgarishte I/2, III/25, VIII/13,14,15.

- vjetërsia VIII/15.

rimarrja e kundrinave në greqishte I/2, III/14, VIII/16-17.

- shtrirja gjeografike dhe vjetërsia VIII/17.

rimarrja e kundrinave në maqedonishte I/2, III/28, VIII/13,14,15.

- vjetërsia VIII/15.

rimarrja e kundrinave në rumanishte I/2, III/20, VIII/9-12, 24.

- rimarrja e kundrinës së drejtë VIII/12.

- rimarrja e kundrinës së zhdrejtë VIII/11.

- vjetërsia VIII/10.

rimarrja e kundrinave në shqipe I/2, III/10, VIII/2,3-8.

- rimarrja e kundrinës së drejtë për dy vetat e para VIII/2,6; dhe për vetën e tretë VIII/3,7.

- rimarrja e kundrinës së zhdrejtë VIII/4.

- vjetërsia e kësaj dukurie VIII/5,8.

rimarrja e kundrinave në gjuhët romane perëndimore VIII/1, 21,31.

romanizimi i Ballkanit II/27.

romën III/15.

romëneshte III/15.

rotacizmi në shqipe III/9, IV/19-20, XI/8; dhe në rumanishte IV/20, XI/8.

rumanishtja III/15-20:

- bashkëpërkimet me shqipen XI/1-20.

- burimi dhe ku e kur është formuar III/16.

- dialektet III/19.

- dokumentimi me shkrim III/17.

- dukuritë ballkanike III/20.
- emërtimi III/15.
- tipare gjuhësore III/18.

Rr

Rrethi Gjuhësor i Pragës I/7.
rreze XII/9.

S

sabaia II/20 (sh. 70).
sagitta XII/9 (sh. 7).
sahat-zi XII/16.
saita XII/7 (sh. 6).
sarbJd XI/4.
sarcinarius XII/10.
Sarpi-sara II/23.
Scodra II/20 (sh. 73).
scrum XI/4.
serbokroatishtja III/21, 29-31.
- dialektet III/30.
- dokumentimi shkrimor dhe gjuha letrare III/29.
- dukuritë ballkanike III/31.
- ku flitet III/29.
- tipare gjuhësore III/30.
servire XII/10.
Skerdilaidus II/20 (sh. 72).
socius XII/9.
solanum XII/10.
sorrë XI/4,8.
spatha XII/7 (sh. 6).
sperare XII/10.
+ splenicum XII/10.
Sprachbund I/7 (shih edhe lidhje gjuhësore).
Stefan Nemanja III/29 (sh. 93).
strepede XI/4,8.
strugure XI/4 (sh. 2).
Strum-n II/26 (sh. 94).
strungJ XI/4,8.
substrati (roli në ballkanizmat); I/11,16, II/2,
IV/13, V/14-15, VI/4,13, VIII/18-20. XI/5-6.
syrgjyn XII/15.

Sh

shelqëror XII/10.
shëngjetë XII/9 (sh. 7).
shërbej XII/10.
Shkodër III/15 (sh. 17).
shkrum (b) XI/4.
Shkumbin II/22 (sh. 81).
shoq XII/9.
shpërej XII/10.

shpnetkë/shpretkë XII/10.
shqip III/4.
shqipja II/8, III/3-10.
- bashkëpërkimet me rumanishten III/10, XI/1-20.
- burimi (hipotezat e ndryshme) III/5-6).
- dialektet III/9.
- disa dukuri specifike III/6,8.
- dokumentimi shkrimor III/7.
- dukuritë ballkanike III/10.
- emërtimi i mëparshëm III/4 (shih edhe arbërnisht/arbërisht).
- gjuha letrare III/7.
- gjuhë i.e. III/8.
- koha e formimit III/6.
- ku flitet III/3.
- tipare gjuhësore III/8.
Shqipëni/Shqipëri III/4.
shqip-tar III/4.
shtrep XI/4,8.
shtrirja gjeografike e ballkanizmave I/15.
shtrungë XI/4,8.

T

- tar XII/16 (sh. 19).
Tarpo-dizos II/23.
taulantë-t II/18,19 (sh. 65), 20 (sh. 71).
tetë XII/9.
Teuta II/20 (sh. 72).
tërfurk XII/10.
tj- > s - XII/9.
toskërishtja III/9.
trakas-it II/14,23-24.
- ndikimi grek dhe romak II/24.
trakishtja gjuhë satem II/26.
- disa tipare fonetike II/26.
trandafil/trëndafil XII/5.
trandafir XII/5.
trandofil XII/5.
trebuie fJcut IX/9 (sh. 27).
trifurcus XII/10.
tufa XII/7 (sh. 6).
turze < turk-ze XII/16.
Turo-diza II/23.

Th

(i) tharbët XI/4.
thark XI/4.
theksi eksplorator në gjuhët ballkanike IV/3,6.
- në bullgarishte e maqedonishte IV/8.
- në greqishte të re IV/3.
- në rumanishte IV/7.
- në shqipe III/8, IV/9, XII/4.

thesprotë-t II/16.
thërrime XI/4.
Thyamis II/1 (sh. 57,60).

U

u-ja në greqishte II/9.
ujdis XII/15.
undeva XI/10.
ungjill XII/10.
urdJ XI/4.
urlë XI/4.

V

vad XII/13.
vadë XII/13.
i varfër/i vorfën XII/4.
vatër I/2 (sh. 7), XI/4,8.
vatrJ I/2 (sh. 7), XI/4,8.
Veda-t II/8 (sh. 22).
venetë-t II/21 (sh. 75).
venetishtja II/21 (sh. 75).

ves XII/9.
Ves-cleves II/22.
viezure XI/4.
vitiis XII/9.
vizigotë-t II/1 (sh. 2).
vjedhull XI/4.
Vjetari III/11 (sh. 40), 26 (sh. 85).
Vlonë/Vlorë III/5 (sh. 17).
vllah/vallah III/15.
voluntas/-atis XII/10.
(i) vorfën/i varfër XII/4.
Vuk Karaxhiç III/29, (sh. 94).
vullnet XII/10.

Xh

- xhëk/-xhik XII/16 (sh. 19)
- xhi/-zi XII/16.

Z

zarJ XI/4,8.

SHABAN DEMIRAJ

GJUHËSI BALLKANIKE

Redaktor teknik:
Bujar Islami

Recenzentë:
Dr. Luan Starova
Dr. Seit Mansaku
Dr. Jorgji Gjinari

Korrektor:
Valbona Toska
Fatmire Ajdini

Tirazhi: 2000 copë

Shtypi: Focus – Shkup